

259

Irodalom történet

1979 3

Akadémiai Kiadó

A digitális változat a MEK Egyesület (<http://mek.oszk.hu/egyesulet/>) megbízásából készült.

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1979. LXI. évf. 3. szám

*

Új folyam XI. 3. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDIPÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LÖKÖS ISTVÁN
OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY · TARNÓC MÁRTON
VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő:
NAGY PÉTER

Szerkesztő:
MEZEI MÁRTA

Technikai szerkesztő:
CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:
1052 Budapest, Pesti Barnabás u. I. III. 51/c
Telefon: 377—819

40,635 Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

KOSÁRY DOMOKOS: Széchenyi, a naplóíró és a történeti személyiség	489
IVAN SANDERS: Szimbolista és dekadens elemek a század eleji magyar drámában	526
NAGY PÉTER: Az elbeszélő Szabó Dezső	548
FORUM	
TANDORI DEZSŐ: Egy költő felfedezésre vár	560
CSANDA SÁNDOR: Fábry Zoltán pályakezdése	572

SZÉCHENYI, A NAPLÓÍRÓ
ÉS A TÖRTÉNETI SZEMÉLYISÉG

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság megtisztelő felkérését, hogy mai vitaülésén történeti bevezetőt mondjak Széchenyiről,¹ be kell vallanom, némi aggályok között vállaltam el. Nem azért, mintha nem tartanám fontos és örvendetes pozitívumnak a Széchenyi-naplók első bővebb magyar nyelvű válogatásának megjelenését, ami alkalmául szolgált e vitaülésnek is.² Nagyön is annak tartom. Aki az eredeti szöveget ismeri, jól tudja, hogy e kötet összeválogatása és magyarra fordítása nem csekély feladat volt, közzététele pedig szép eredmény. Adjuk meg hát ennek az őszinte elismerést, ha lehet is vitánk egy-egy részlet körül. S alighanem az is e vállalkozás érdeme, ha e kötettel a kezünkben már szinte telhetetlenek leszünk, és azt szeretnénk, ha közönségünk végre egyszer a napló egészét olvashatná magyarul, nemcsak egyharmadát, és így kaphatna még teljesebb képet az íróról és a történeti személyiségről egyaránt.

Aggályaimat az okozta, hogy az adott előzmények után túl sok mindent kellene e rövid bevezetésben elmondanom. A közönséget bizonyára előbb kimeríteném, mint a témát. Így hát csak néhány főbb kérdés kiemelésére szorítkozhatom.

¹ Előadás a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1979. február 8-án a Kossuth Klubban rendezett Széchenyi-vitaülésén.

² Széchenyi István: *Napló*. Bp. 1978. Válogatta, szerkesztette Oltványi Ambrus. Fordította Jékely Zoltán (1814–29) és Gyórfy Miklós (1830–60). Az előszót Sötér István írta.

Mindjárt az első és talán a legfontosabb az emberi minőség kérdése a történelemben. Ez persze nemcsak Széchenyivel kapcsolatban merül fel. De vele kapcsolatban különösen felmerül, éppen mert egyénisége és életműve oly nagy ívben, oly széles színpálya és annyi ellentmondás közt mozog. Átlagfigurákat, egyszínűeket könnyen találhat, cserélgethet, mellőzhet, mással helyettesíthet az, aki a múltban valami adott szempontból keresgél, válogat, mivel a történelmet amolyan példatárnak képzei. A valóban nagyokat azonban nehéz megkerülnie. Így aztán ezeket a különböző válogatók megpróbálták valahogy saját formuláikba beleszorítani. Mivel azonban ezek a sorból rendszerint kiálltak, erre vagy arra, jött az eleven végtagok körülszabdálása, az előírt mértékre készült kesztyűk, lábtűk és fejfedők szerint.

Vegyük csak kissé szemügyre a 19. század végének nagy és ünnepélyes Széchenyi-kultuszát, amelynek jegyében az Akadémia gyűjteményes Széchenyi-kiadása is megindult. Hamar kiderül, hogy e kenetes hódolóknak sem kellett az egész Széchenyi. Nem kellett gyilkos kritikája, leleplező ironiája, drasztikus humora, oroszlán-haragja, de sok, gyötrő szorongása sem. A Széchenyi-naplónak Zichy Antal csak bizonyos elemeit közölte, magyar kivonatban, hiányosan, módosított rendben, átírva, úgy, hogy nem tudni, hol ki szól az olvasóhoz.³ Majláth Béla pedig, aki Széchenyi leveleit tette közzé — az idegen nyelvűek egy részét idétlen, gyarló hibákkal — egyenesen azt a véleményt hangoztatta, hogy a naplók eredeti szövegét sem most,

³ Zichy Antal: *Gr. Széchenyi István naplói*. Adalék a nagy hazafi jellemrajzához. Bp. 1884. A naplók egyes részeit külön kiszakítva, hasonló módszerrel tette közzé ugyancsak Zichy Antal: *Gr. Széchenyi István külföldi úti rajzai és feljegyzései*. Bp. 1893. Egy haragos bíráló szerint ez „az egész naplókiadás különben egyike a világirodalom leglelkiismeretlenebb e fajta alkotásainak”; Friedreich István: *Gr. Széchenyi István élete*. I. Bp. 1914. 61.

sem a jövőben, soha nem lehet közreadni.⁴ Széchenyi hírlapi cikkeinek gyűjteményében ugyancsak Zichy Antal arra is utalt, hogy Széchenyi aggodalmai, rémlátásai mily alaptalannak tűnnek a dualizmus korának önelégült biztonságérzetében, hiszen Magyarországot „ma ismét oly polcon látjuk, melynél akár az Anjouk, akár a Hunyadiak korában alig állott magasabban”.⁵ Pedig ezt a Széchenyi-kultusznak még furcsább megnyilatkozásai követték a századfordulón. Volt, aki aforizma-csokorba gyűjtötte egy sor eredeti összefüggéséből kiszakított mondatát.⁶ Volt, aki fellengzős etikai absztrakciókká oldotta szét egykor nagyon is elevenbe, realitásba vágó társadalmi és politikai állásfoglalásait.⁷ Sőt még olyan is akadt, aki Széchenyi-ben az evolucionizmus előfutárát, a régi hazában élő „népfajok” közt győztesként vezető helyre került magyar „faj” hegemóniájának harcosát akarta felfedezni – még mindig a konzervatív liberalizmus szemszögéből.⁸

Ne higgyük, hogy csak Széchenyi járt e korban így, vagy hogy éppen e Széchenyi-kultusznak volt leginkább hatása a közvéleményre. Nem kevésbé hamis, torzító vonások jellemezték az egykorú Rákóczi- és Kossuth-kultuszt is, amelynek az adott társadalom dzsentri-, köznemesi-polgári rétegeiben még jóval nagyobb visszhangja volt. Ez a kultusz nacionalista demagógiával takarta haladásellenességét, és ennek megfelelően nyir-

⁴ Majláth Béla: *Gr. Széchenyi István levelei*. I–III. Bp. 1889–1891. Ezt élesen bírálta Péterfy Jenő: *Összegyűjtött munkái*. III. Bp. 1903, 159–173.

⁵ Zichy Antal: *Széchenyi hírlapi cikkei*. I. Bp. 1893, XLII.

⁶ Berzeviczy Albert: *Gr. Széchenyi István*. Függetlenül Széchenyi-aphorismák. Bp. 1908.

⁷ Pauler Ákos: *Széchenyi István társadalmi erkölcsstana*. Bp. 1913, kny. Magyar Társadalomtudományi Szemle.

⁸ Gaal Jenő: *Gr. Széchenyi I. nemzeti politikája*. I–II. Bp. 1902–1903; uő: *Gr. Széchenyi I. nemzeti politikája és jövőnk*. Bp. 1903; és uő: *A Széchenyi-cultus jelentősége*. In: *Széchenyi eszmevilága*. I. Bp. 1912, 1–22.

bálta meg Kossuth valódi hagyományait. Amiről fércmű életrajzok üres dagálya mellett nem utolsósorban maga a „függetlenségi” vezér, Kossuth Ferenc tanúskodott, midőn saját édesapjának egykori hírlapi cikkét kivagdalva, kihagyásokkal, hiányosan tette közzé. És hogy ez a torz nacionalista irányzat milyen presszióval dolgozott, arra elég Szabó Ervin szavait idéznünk Marx–Engels-válogatásának előszavából (1905):

„Ameddig lehetséges Magyarországon, hogy történelmi alakot, amilyen Kossuth volt, politikai párt foglaljon le magának, s az időnként föltörő irodalmi vitát . . . furkósbottal és korbáccsal némítsa el, addig a magyar irodalom azon munkásainak, akik az argumentumoknak ezt a fajtáját nem tudják úgy kezelni, mint a szabadalmazott hazafiak, nehezükre esik a Kossuth-kérdéshez hozzászólniok.”⁹

Az első világháború, az Osztrák–Magyar Monarchia és a régi Magyarország felbomlása, valamint az elbukott forradalmak után, az ellenforradalom időszakában a korábbi nagy magabizásnak természetesen vége lett. Széchenyi komor jóslatai megint kezdtek időszerűnek látszani. Főleg azok szemében, akik a forradalmak veszélyeinek hangsúlyozása, aláfestése céljából használták fel őket. Így persze az 1840-es évek fékező, aggódó, megtorpanó, Kossuth ellen küzdő Széchenyije került előtérbe, akinek korábbi merész, kezdeményező fellépése, az előző évtizedben, egy más jellegű, keresztény konzervatív reformprogram jóval halványabb színeit kapta meg. Konzervatív reformer mint a forradalom ellenfele: ez Széchenyi a *Három nemzedék*ben mint Szekfű példaképe.¹⁰ Amire a magyar történetírás másik, köznemesi hagyományt folytató irányzata nem tudott jobbal válaszolni, mint hogy az igazi konzervatív reform úttörőit Széchenyi helyett az 1791–1793. évi „operátumok” köznemesi szerzőiben kereste, Kossuthot pedig megpróbálta a „forradalmár” vád alól mentesíteni, azzal, hogy ő

⁹ Szabó Ervin: *Marx és Engels válogatott művei*. I. Bp. 1905, 121.

¹⁰ Szekfű Gyula: *Három nemzedék*. Bp. 1920; uő: *Széchenyi igéi*. Bp. 1921; és uő: *A mai Széchenyi*. Bp. 1935.

egyenlőséget alapjában véve csak a szegény kisnemeseeknek hirdetett.¹¹ Az adott viszonyok közt ugyanis az egész magyar történetírás a közös forradalomellenességnek képviselte különböző változatait.

Bár ekkor, e konzervatív Széchenyi-értelmezés jegyében indult, mégis jelentős pozitívumnak tekinthető a Széchenyi-naplók szövegének első teljes és filológiaiilag lelkiismeretes gonddal készült kiadása. Először a húszas évek elején az 1848-ból és az 1859–1860-ból származó részeké, amelyeket a frissen megtalált döblingi irathagyaték más darabjaival együtt Károlyi Árpád közölt.¹² Igaz, nem egy ponton, főleg a *Nagy Szatíra* Habsburg-ellenes kifakadásaival kapcsolatban, „lojális” szempontból, némi megbotránkozással, néha szinte zavartan mentette, magyarázgatta, bírálta Széchenyi szövegét, de ugyanakkor legalább mégis híven közölte, hiánytalanul, csonkítatlanul, s nem törődött olyan egykorú potentátok rosszallásával, mint Berzeviczy Albert, az Akadémia elnöke, aki jobbnak látta volna, ha az ilyen Szatíra-féle szövegeket még így, szakmai körök számára, forrásként sem hozzák napvilágra, és aki kijelentette, hogy e közlés „Széchenyiről alkotott magasztos képzetünknek nem vált előnyére”.¹³ Ezt követte aztán az 1848 előtti naplók közzététele 1925–1939 között, hat kötetben, Viszota Gyula gondozásában,¹⁴ aki egy életre szóló odaadással, sziszifuszi igyekezettel gyűjtögette a hősére vonatkozó adatokat. Szemtanúk meghatottan emlegették, hogy Budapest

¹¹ Mályusz Elemér: *A reformkor nemzedéke*. Századok, 1923, 17–75.

¹² Károlyi Árpád: *Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka*. I–II. Bp. 1921–1922. A III. kötetet Tolnai Vilmos adta ki. Bp. 1925.

¹³ Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon*. II. Bp. 1926, 167–168.

¹⁴ Viszota Gyula (kiad. és bevez.): *Gr. Széchenyi István naplói*. I–VI. Bp. 1925–1939. Az első kötet elemzése, néhány kisebb korrekcióval: Angyal Dávid, *Gr. Széchenyi István ifjúkori naplói*. Századok 1925, 337–365.

ostroma és a fájdalmas egyéni veszteség után is egyik legfőbb gondja volt összekeresni a törmelék alól, térdre hullva, mindazt, ami az Akadémia Széchenyi-gyűjteményéből megmaradt.¹⁵ A történész azonban mindezt elismerve is kénytelen észrevenni nemcsak szokásos elfogultságát hőse iránt, szemben annak minden ellenfelével, hanem mereven konzervatív, nemegyszer kicsinyes és korlátolt előítéleteit is a francia forradalommal, a felvilágosodással és általában a társadalmi haladásért való küzdelemmel kapcsolatban. Sőt ultralójális túlbuzgó-sága néha még olyasmire is rávette őt, hogy kiigazító, enyhítő, szinte feddő jegyzetekkel kommentálja és helyreigazítsa magát Széchenyit, ha nem úgy beszél, mint ő szeretné, vagy ha túl élesen bírálja, mondjuk, a mágnásokat. Az aprólékos gond a részletekben végül is nem elég, ha közben eltorzul a lényeg.

Persze ekkoriban sem minden Széchenyivel foglalkozó közlés, tanulmány viselt magán ilyenféle jegyeket. Halász Gábor szép tanulmányai (1934, 1941) részben éppen Széchenyi naplóról, vagy a Bóka László által kötetbe gyűjtött naplórészletek (1943), hogy csak egy-két példát idézzünk, nyilván nem retrográd törekvések szolgálatában álltak.¹⁶ Kétségtelen azonban, hogy nagyobb súllyal akkor az utóbbiak érvényesültek, kihasználva egyebek között Széchenyi születésének 150. évfordulóját.

„Így történhetett – olvassuk az 1960. évi »tézisek« szövegében¹⁷ –, hogy az a Széchenyi, akinek eszméi egy évszázaddal korábban a forradalomhoz vezető fejlődést segítették elő, nagymértékben egy ellenforradalmi korszak hőse lett.”

¹⁵ H. Boros Vilma: *Széchenyi István hátrahagyott iratainak története*. Bp. 1967.

¹⁶ Halász Gábor: *A fiatal Széchenyi*. Nyugat 1934, I. 473–383, 525–546; újra In: *Az értelem keresése*. Bp. 1938, 105–177; és uő: *A naplóiró Széchenyi*. Századok 1941, 278–285. – Babits Mihály: *A legnagyobb magyar* Szép Szó 1936. II. 146–154; – Bóka László (kiad. és bev.). *Széchenyi István naplói*. Bp. 1943.

¹⁷ L. alább a 25. sz. jegyzetet.

Ez a reakciós Széchenyi-kép

„nyomódott be annak a nemzedéknek a tudatába, amellyel az ellenforradalmi rendszer összeomlása után új társadalmat kellett építeni. Ilyen körülmények között érthető, ha nem is helyeselhető az a tartózkodás, amelyet a felszabadulás utáni évtizedek történetírása egy ideig Széchenyivel szemben tanúsított.”

E magyarázatban sok az igazság. De a teljes igazság ennél valamivel bonyolultabb. Nem minden mintakép lett ugyanis egyformán felelős a rá hivatkozókért. A Magyar Szemle, mondjuk, Szekfű hagyományából, konzervatív forradalomellenes Széchenyi-kultuszt képviselt. De emlékszünk arra is, hogy például a szélsőjobboldali Egyedül Vagyunk a második világháború időszakában demagóg, nacionalista, hamis Kossuth-kultuszt hirdetett, alighanem jóval szélesebb olvasóközönség előtt. Ez azonban nem akadályozta meg az ötvenes évek történetírását abban, hogy nagyon is kiemelje Kossuth történeti jelentőségét – joggal –, hiszen a polgári-nemzeti átalakulás, 1848 forradalma és a szabadságharc történelmünknek valóban nagy és pozitív fordulói közé tartozik. A Széchenyi-kérdés alakulásába tehát belejátszott egy-két más motívum is.

Az egyik az volt, hogy a dogmatizmus a történelmet alárendelte a mindenkori napi politikai taktikának. Vagyis nemcsak a jelent, hanem a múltat is voluntarista módon próbálta kezelni. Ezzel függött össze, hogy míg a magyar nacionalizmus egyik, 1867-es változatát hajlandó volt szigorú bírálatban részesíteni, másik változatát, amely a dualizmus korában a függetlenségi jelszót hangoztatta, megkímélte hibáinak ugyancsak jól megérdemelt bírálatától.¹⁸ Ez az egyoldalúság hamar oda vezetett, hogy a hibák felhalmozódása kezdte a jelenségeket fejtetőre állítani. Így Szabó Ervinnel szemben, akinek panaszát fent

¹⁸ Erre az egyoldalúságra már másutt rámutattam: *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről*. Bp. 1971, főleg 134–141.

idéztük, megint a 20. század eleji szabadalmazott hazafiak, a dzsentrí sovinizmus szóvivői igazolódtak. Széchenyi ebbe megint nemigen fért bele. Belefért viszont Thaly Kálmán, akit érdemi bírálat pár évig ismét nem érhetett, holott nemcsak a balladák, hanem a történetírás, sőt a „függetlenségi” politika terén is sűrűn keverte hamis motívumokkal a valót. S ne higgyük, hogy magát Kossuthot e nagy ünneplésben nem érte méltánytalanság. Hiszen például rá, az ő egyik, egészen más körülmények közt, egészen más vonatkozásban kiadott és egészen más következményekkel járó rendelkezésére hivatkozott a máskor oly igényes Révai József is a budapesti kitelepítések után, 1952-ben:

„tiszteľjük Kossuth Lajosban az idegen elnyomók belső szövetségeseinek kérlelhetetlen üldözőjét”, aki parancsot adott az ellenséggel „egy híron perdülő tisztek és mágnások kitelepítésére az ország fővárosából.”¹⁹

Alig hihető, hogy az ilyen erőszakolt és – éppen akkor – félreérthetetlen aktualizálás Kossuth hírneve öregbítésének ügyét szolgálta volna.

A másik motívum azzal függött össze, hogy a dogmatizmus az ötvenes évek elején rendkívül leegyszerűsített formulákkal dolgozott. Annyira, hogy ettől az alapvetően helyes megközelítésnek is el kellett torzulnia. Ez a felfogás a történelmet nemegyszer, főleg nagy fordulókban, óriási, makulátlan hősök és sötét árulók mesejátékává változtatta. S ebben az, aki a főhőst esetleg bírálni kezdte, vagy más okból a bukott angyalok közé került, visszamenőleg is árulóvá változott. Ebben természetesen megint nem fért bele Széchenyi ellentmondásos egyénisége. Ellenkező előjellel, de ismét, mint az ellenforradalom időszakában, az 1840-es évek Széchenyije vált mértékadóvá, aki támadta Kossuthot, és fékezni próbálta az ellenzéki politikát, és aki

¹⁹ *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. I. Bp. 1952. Az előszóban: V. 1.

még hozzá főnemes volt. Ilyen körülmények között maga a tartózkodás vagy éppen a hallgatás is, a szakma magasabb szintjein, azt kell mondanunk, talán inkább valami olyasminnek volt a jele, hogy szerzőink egy részén, ha persze nem is mindegyikén, némi bizonytalanság, vonakodás vett erőt, midőn az említett egyszerű formulákat Széchenyivel szemben kellett volna alkalmazniok. Hiszen többé-kevésbé érezték, hogy Széchenyit a *Hittel*el, a Lánchíddal vagy az Akadémiával együtt mégsem lehet a magyar történelem pozitív jelenségei közül kirekeszteni. Volt, aki ezt az ellentmondást száraz szűkszavúsággal próbálta megoldani, ha Széchenyiről szó esett.²⁰ Volt, aki elismerte például Széchenyi nemzetiiségi politikájának helyesebb voltát az 1840-es években, de aztán sietett a kijelentést nyakatekert magyarázatokkal semlegesíteni, amelyek szerint Széchenyi a parasztságtól félve az ellenzék liberális parasztpolitikája *helyett* (!) sugalmazta – állítólag – „a nemzetiiségi türelmesség politikáját” is, meg hogy ez nála „a feudalizmus nem következetes felszámolásának politikájával” függött össze – mintha a nemesi liberalizmus viszont valóban a feudalizmus következetes felszámolását követelte volna.²¹ Voltak elutasítóbb szövegek, de voltak óvatos kísérletek a kissé árnyaltabb Széchenyi-ábrázolásra is. Sokoldalú feltárássra és elemzésre, átfogó, új értékelésre azonban ekkoriban semmiképpen nem kerülhetett sor.

Azokat persze, akiket hajtott az opportunusnak tűnő, „balos” túlbuzgalom, nem ily tartózkodás vagy ingadozás jelle-

²⁰ *A magyar irodalom története 1849-ig*. Bp. 1957. c. kötet idevágó részlete például „száraz adatfelsorolássá szürkül” – a bíráló: Benczédi László szavai szerint. Századok 1958, 850. – Pándi Pál: *Irodalom és politika a reformkorban*. It 1959/1. 12. viszont már azt emelte ki, hogy Széchenyi *Hitele* két nagy gondolatot sugárzott bele az irodalomba: az egyik a feudalizmusból a kapitalizmus felé nyitott ablakot, a másik „a provincializmus, a hazapuffogató magyarság bírálata, az Európától elzárkózó, malomalji szemlélet éles kritikája” volt.

²¹ Arató Endre: *A magyarországi nemzetiiségek történetének egyes kérdései a reformkorszakban*. Történettudomány 1955/1. 13.

mezte. Volt dunántúli helység, ahonnan siettek Széchenyi szobrát eltávolítani.²² Az iskolai oktatásban pedig, amely vákuumot természeténél fogva nem tűr, helyenként „durva vulgáris nézetek” bukkantak fel a Széchenyi-értékelésben, amint arról valamivel utóbb egy pedagógiai szakfolyóiratban olvassunk.²³ Eszerint a pedagógusértekezleteken is „nemegyszer rosszul politizáltak Széchenyi ellen a marxizmus nevében.” Voltak, akik „kozmpolitának” (!) nevezték. Egy iskola igazgatóhelyettese pedig röviden „dekadens grófként” emlegette Széchenyit. Vajon most, utólag is büszke arra, hogy mire oktatta diákjait? Vagy talán most már, éppen ellenkezőleg, az ötvenes évek bírálóit harsogja túl?

E szakasz a hatvanas évek küszöbén szerencsére lezárult. Az újnak kezdetét Széchenyi halálának százéves évfordulóján egy sor megemlékezés és kisebb-nagyobb közlemény jelezte.²⁴ Ezek közül a legnagyobb jelentősége azoknak a „téziseknek” volt, amelyekben 1960 elején egy szakmai munkaközösség próbált együttes erővel és nagy körültekintéssel Széchenyi életművéről mérleget, rövid összefoglaló értékelést készíteni.²⁵ E téziseknek, amelyek végre előtérbe hozták az 1830-as évek bátor kezdeményezőjét, bár figyelmeztettek a sokféle árnyalattal bíró, ellentmondásos jelenségekre is, az adott előzmények után feltétlenül pozitív, a kutatást elősegítő hatása volt. Az volt még akkor is, ha az óvatoskodó vagy gyanakvó

²² Erdősokonya, Somogy megyében. A szobor újra felállítását a község azóta is hiába kérelmezte a megyei tanácstól.

²³ Veress Judit egy ismertetésének szövegében. Pedagógiai Szemle 1960/6. 563.

²⁴ Az Akadémia megemlékezésére I.: *Ünnepi ülés Széchenyi István halálának 100. évfordulóján*. Magyar Tudomány 1960, 372–373. Az itt elhangzott előadás: Ortutay Gyula: *Az élő Széchenyi*. Magyar Tudomány 1960, 179–192.

²⁵ *Széchenyi István*. Társadalmi Szemle 1960/2. 30–55.; Századok 1960. 257–277.

elfogultság ezzel még nem tűnt el egy csapásra. S ekkoriban néhány elismerő frázis kíséretében, főként abban jelentkezett, hogy egy erre alkalmas, kisebb témán belül újra bizonyíttatta az ismert közhelyet, hogy Széchenyi nagybirtokos volt és arisztokrata – persze, hogy az volt –, meg hogy ennek minő jeleit, korlátait vagy éppen elfogultságait lehet nála felfedezni –, persze, hogy lehet.²⁶ De mire mennénk ezzel, csupán, az egykorú magyar politikában, ahol nem a kiváltságos „arisztokrácia”, illetve a „harmadik rend” s a „nép” képviselői álltak egymással szemben a front két oldalán, hanem a haladó tendenciákban is zömmel olyan kiváltságos rétegek fiai jutottak szóhoz, amelyek ha eltérő pozícióval és történeti funkcióval

²⁶ Tilkovszky Lóránt, aki több tanulmányban részletesen foglalkozott Széchenyi agrártörténeti vonatkozásaival, előbb azt a – szerintünk túlzott – feltevést dolgozza ki, hogy Széchenyi a húszas évek végén saját Sopron megyei birtokát tette olyan kísérleti műhellyé, ahol a mezőgazdaság tőkés átszervezését és a parasztság feudális terheinek megváltását maga akarta „a jobbágy–földesúri viszony egészét átfogó” módon kipróbálni; majd pedig elmarasztalja Széchenyit azért, hogy ez állítólagos kísérlettől a harmincas években visszahátrált, és hagyta, hogy uradalmi apparátusa a maga szokott módszereivel hajtsa végre a földek kapitalista áttéréshez szükséges elkülönzését. Vö. Tilkovszky Lóránt: *Gondolatok Széchenyi István hazafiságáról*. Soproni Szemle 1960, 97–101; uő: *A tagosítás és elkülönzés Széchenyi István pölöskei uradalmában*. Zalaegerszeg 1960, kny. Göcseji Múzeum Évkönyve; és uő: *Az elkülönzés és tagosítás Széchenyi István cenki uradalmában*. Agrártörténeti Szemle 1961, 33–59. – A valóságban azonban aligha lehet különösebb hátralépésnek tekintenünk, ha Széchenyi az egyébként sokkal szerényebbnek indult magánkísérletezést abbahagyva a harmincas évek küszöbén az országos reformok magasabb szintjére lépett, hiszen a polgári reformokat mégsem lehetett magánúton megoldani. Még kevésbé lehet Széchenyitől utópista gesztusokat várni, illetve ilyenek elmaradására vezetni vissza – részben – lelkiismereti konfliktusait. Az ilyeneket a polgári erények sem írják elő. A képhez egyébként hozzátartozik, hogy Széchenyi éppen a reformmozgalom kibontakozásával egyre nagyobb nyűgnek érezte, hogy gazdálkodnia kell, és eredetileg majdnem 87 ezer hold birtokából a harmincas évek közepéig majdnem 50 ezertől szabadult meg végleg.

birtak is, mind a feudális uralkodó osztály széles mezőnyén belül helyezkedtek el, és sokban annak hagyományaihoz kötődtek. Talán tovább vezet, ha azt vizsgáljuk inkább, hogy például Széchenyi részint főnemes volta ellenére, részint pedig éppen az ebből adódó lehetőségek felhasználásával – hiszen a nemzetközi tájékozódáshoz, utazásokhoz vagy akár az Akadémia megalapításához ezekre is szükség volt – meddig jutott, és mi minden más jelentős, a nemzeti haladás szolgálatában álló pozitívumot tudott megvalósítani. Vagyis az életmű egészét és tényleges belső arányait kell figyelembe vennünk akkor is, ha csak egy részletét kutatjuk. Az emberi minőség és a helyes dimenziók kérdéséhez az is hozzátartozik, hogy a progresszió adott, elért fokán az életművek milyen minőségi szinten realizálódtak. Az óvatoskodás egyébként ezután egy ideig úgy jelentkezett, hogy a „téziseket” – eredeti, kifejezett szándékuk ellenére – valamiféle végleges, lezárt deklarációnak, hivatalos netovábbnak próbálta feltüntetni, ami bizony gátolhatta volna egy-egy kérdés újra átgondolását, finomítását. Alapjában véve azonban legfeljebb annyit ért el, hogy egy-két tanulmány kissé megszabdalva vagy csak hosszabb-rövidebb huzavonák után, ilyen vagy olyan kautélákkal látott napvilágot.

Az évforduló másik jelentős kiadványának Barta István Széchenyi-válogatása tekinthető.²⁷ Ennek bevezetőjében a szerző, akinek a tézisek létrehozásában is volt érdeme, ugyancsak az alkotó, cselekvő Széchenyit, a merész kezdeményezőt helyezte előtérbe. Helyesen. Az is indokolható volt, terjedelmi okból, hogy a válogatásba a naplókából csak egy-két ifjúkori úti feljegyzés került be, bár az már kevésbé, hogy Zichy vitatható átírásában, mintha a Viszota-féle közlés nem létezett volna. Mi azonban, midőn most éppen a naplókról beszélünk, főleg azt

²⁷ *Széchenyi István válogatott írásai*. Szerkesztette, magyarázta és a bevezető tanulmányt írta Barta István. Bp. 1959. L. még ugyancsak Barta István: *Széchenyi és a magyar polgári reformmozgalom kibontakozása*. Történelmi Szemle 1960, 224–240. és kny.

az elvi álláspontját érezzük vitathatónak, amellyel azt indokolja, hogy a naplókat miért mellőzi szándékosan:

„Nemcsak azért, mert a rapszodikus, töredékes bejegyzések érthetővé tétele a magyarázatok tömegét tette volna szükségessé, hanem főként azért, mert bármennyire őszinték is Széchenyi naplói, ugyanakkor igaztalanok, torzítóak is, mert többnyire a *lelki betegség* felzaklatott állapotában, álmatlan, rémlátásos éjszakákon keletkeztek. Az igazság felderítésénél a *beszámíthatóság* állapota döntő súllyal esik latba, s amikor mi az alkotó Széchenyit akarjuk megmutatni, csak kevésbé támaszkodhatunk a mélységesen pesszimista lelkiállapotot tükröző naplókra, mert vallomásuk sokszor homlokegyenest ellenkezik az alkotó nappalok hosszú sorának tanúságával.”

Az idézetben, kiemelésül, mi húztunk alá két kifejezést. A valóságban ugyanis a „lelki betegség”, vagy mondjuk inkább: az idegösszeomlás állapotában, 1848 után, *nem* írt naplót Széchenyi. S amikor pedig írt, akkor „beszámítható” volt. Arról pedig, hogy a naplókban mi minden annyi más és nemcsak „rémlátás” található, a magyar olvasóközönség immár saját szemével is meggyőződhetik.²⁸ Az életmű mérlegelésekor természetesen továbbra is Széchenyi műveit és vállalkozásait fogjuk első helyen sorra venni. De az alkotó ember teljes képéhez elválaszthatatlanul hozzá tartozik a naplók hatalmas és izgalmas dokumentuma is, a benyomások, szándékok, kétségek, feszültségek szüntelen áramlásával, olykor tajtékos habokkal, máskor csillogó iróniával, alapjában véve egy olyan nagy kapacitású, finom, tisztító, szelektáló, regisztráló, ellenőrző és ezáltal egyensúlyozó belső mechanizmus működésének

²⁸ Hogy a naplókra mily kevésbé volt szokás figyelni, jellemzően mutatja Kubinszky Mihály–Perkovácz Bódog: *Széchenyi és a magyar vasutak*. Soproni Szemle 1960, 102–113. c. tanulmánya. A szerzők szerint „nem tudjuk, hogy Széchenyi angliai utazásai során találkozott-e a vasutak valamelyik ősével.” Pedig elegendő Széchenyi 1832. október 25-i naplóbejegyzésére utalnunk, arra, hogy mint utazott *vasúton* Liverpoolból Manchesterbe és vissza. Vizota Gyula: *Gr. Széchenyi István naplói*. IV. Bp. 1934, 333.

lecsapódásaként, amely életszükséglet volt, de amely közben spontán őszinteséggel létrehozott egy irodalmi művet is. Az alapelemekre ráismerünk a mindennapi ember életéből, az adott társadalmi feltételek között. Az arányok, a gazdag színek a kivételes egyéniség méreteivel függnek össze. A jelzésrendszer pedig a romantika világával is, amelyben ez az egyéniség kialakult. Azt képzeljük talán, hogy alkotó egyéniség kétségek és belső feszültség nélkül, úgy ábrázolható, mint az ötvenes évek egyes olcsó akademizmussal készült rajzain, ál-hősi pózban, szintetikus derűvel arcán, üres szemekkel, problémátlanul, morajló problémák között, mintha kidüllesztett mellkasa egy cserebogár lelki folyamatait rejtene? Vegyük tudomásul: Széchenyi, a naplóíró és az alkotó egyazon egész, és nem kettéhasított személyiség. S minél teljesebb megismerésétől nincs okunk vagy jogunk közönségünket megfosztani, amely régóta felnőtt, nagykorú, és régóta érett arra, hogy a múlt és szereplői valóságával manipuláció nélkül szembenézzon.

Ezek után szeretném még felhívni a figyelmet egy-két ponton arra, hogy e napló e kötetben mikor, hol, mennyiben teheti a Széchenyi-ábrázolást teljesebbé.

1. Az első időszakban, a naplók megindulásától (1814) a reformkor kezdetéig, 1830 körül viszonylag több a leíró jellegű, hosszabb bejegyzés. Kár, hogy a keltezés technikája, amely a hónapok nevét mindig csak első alkalommal adja meg, itt bizony nehezé teszi az olvasó számára e kötetben az idő pontos nyomon követését. Mellőzzük itt most a sok színes részletet és úti benyomást, amely a fiatal Széchenyinek apjához írt leveléből egyébként még tovább bővíthető, és emeljünk ki egy olyan kérdést, amelyet a történész különösen fontosnak tekint: azt, hogy Széchenyi miként jutott túl a hazai feudalizmus határvonalán. A magyar reformkort, mint említettem, az 1830 körüli időtől számítjuk, mert ekkor, a nemzetközi politikai válság nyomán kezdett színre lépni itthon egy olyan nemesi liberális, ellenzéki reformmozgalom, amelynek felté-

telei ugyan már egy idő óta érlelődtek, de amely csak most kapcsolta hozzá a társadalmi, polgári reform első célkitűzéseit a korábban pusztán rendi, feudális értelemben vett nemzeti önrendelkezés ügyéhez. Hagyományos legendáktól eltérően ily törekvésekkel előbb, az 1825–1827. évi országgyűlésen nem találkozunk. Egyének azonban a maguk útján, mozgalom nélkül már elébb is átléphettek ezt a határt. Egy ilyen fejlődés állomásait, sajátos változatát figyelhetjük meg Széchenyi naplójában is. A bécsi kongresszus táncestélyein az ifjú huszárkapitány még Castlereagh konzervatív Angliájának képviselőivel találkozott. 1815-ben, első angol útján már egy kissé Byron bíráló szemével nézte az akkor még régensként uralkodó, eljövendő IV. Györgyöt, és a továbbiakban a whig párti liberális reformerekkel került kapcsolatba. Külföldről hazatekintve látja új perspektívában „szegény kis hazáját”, amelyről keleti útja alkalmával, 1818. december 4-én írta egy (kötetünkől kihagyott) bejegyzésében: „gyengéden szeretlek . . . beképzelt lakóid ellenére.” Itt is megtaláljuk (118) nyilatkozatát Amerikáról, amelynek polgári szabadságáért lelkesül, és ezért „das werdende Land”-nak nevezi, amit azonban mi inkább a „jövő országá”-nak és nem „leendő birodalom”-nak fordítanánk, hiszen az utóbbi sok minden mást is jelölhet. Kimaradt viszont a kötetből az a bejegyzés, amelyből kiderül, hogy Széchenyi 1819 júniusában, Rousseau *Le Contrat social*jának olvasása közben, Nápolyba érve ott találta I. Ferenc császárt és kíséretét, s e „vándorszínész-truppot” nem habozott a „sötét hatalmaknak ajánlani”.

Nem véletlenül emeltük ki Rousseau olvasását. Az ifjú Széchenyinél a felvilágosodás igen sok elemével találkozunk. S ez nem volt ellentétben a romantikának azzal a változatával, amelyet ő képviselt. Az irodalom ugyanis romantika címszó alatt gyakran összekever és egybemos két eltérő, sőt ellentétes előjelű tendenciát. Az első a francia forradalom, sőt a felvilágosodás hagyományaival szembeforduló, reakciós német politikai romantika, amelyet idősebb korában Friedrich Schlegel vagy a

teokratikus államtan kidolgozója, Adam Müller képviselt. A másik tendencia viszont, éppen ellenkezőleg, Angliában Byron, Franciaországban Victor Hugo, általában a szabadságmozgalmak és új polgári forradalmak romantikája volt. Nem egy szerző akadt, aki azon a címen, hogy az apa, Széchenyi Ferenc öregkorában egykori felvilágosult eszményeitől elfordulva e vallásos német romantikába hátrált, ehhez kapcsolta az ifjú Széchenyi Istvánt is. Szekfű erről csak annyit mondott, hogy Széchenyi apja otthonában megismerkedett e vallásos romantikával, anélkül, hogy az rá komolyabb hatást gyakorolt volna.²⁹ Más szerzők azonban utána Széchenyit kifejezetten a német politikai romantika képviselőjeként jellemezték.³⁰ Hogy ez a valónak mekkora elferdítése volt, az a napló szövegéből is kitűnik. Éppen ezért sajnálatos, hogy e kötetből kimaradt az e vonatkozásban talán legfrappánsabb bejegyzés. 1820. július 20-án ugyanis Széchenyi, aki ekkor Grassalkovich herceg vendége volt, nemcsak környezetét figyelte meg, hanem Rückert egyik franciaellenes versét olvasva szinte lenéző haraggal vetette papírra, hogy szinte látja, mint rohamozza meg „Gentz úr, Friedrich Schlegel úr, Adam Müller . . . és még vagy húsz hasonló vitéz” a régi francia gárda egyetlen katonáját, akiben több emberség lakik, mint száz ilyen „porosz legényben”. Hogy Széchenyi elfogult? Lehet. De semmiképpen nem a politikai romantikusok javára, akikkel az apai házban nagyrészt személyesen is megismerkedhetett.

A naplók tanúsága szerint Széchenyi az 1820-as évek első felében már túlhaladta a hazai feudalizmus korlátait. Annyira,

²⁹ Szekfű Gyula: *A mai Széchenyi*. Bp. 1935, 6.

³⁰ Mályusz, E.: *Széchenyi*. In: O. R. Rohden–G. Ostrogorsky: *Menschen die Geschichte machten*. III. 1931, 182–186. — H. Steinacker: *Das Wesen des madjarischen Nationalismus*. In: F. Walter–H. Steinacker: *Die Nationalitätenfrage im alten Ungarn und die Südostpolitik Wiens*. München, 1959, 29–97. — E romantikaértelmezés kritikájára: Kosáry Domokos: *Széchenyi az újabb külföldi irodalomban*. Századok 1962, 275–292.

hogy például 1823-ban, a rendi ellenzéki mozgalmak idején már szépités nélkül bírálja a magyar nemesi szabadság egyoldalú, feudális voltát (291), aminek védelmében nem érdemes vért ontani (296). Megtaláljuk e kötetben valamivel utóbb benyomásait és kritikus megjegyzéseit a Metternich herceggel 1825. november 12-én és december 8-án folytatott megbeszélésekről is. Nem ártott volna azonban az olvasót jegyzetben tájékoztatni arról, hogy Széchenyi november 18-án és december 16-án a herceg számára két memorandumot is átadott, és hogy Metternich habozás nélkül elutasította a leglojálisabb reformert és javaslatait is, hiszen neki a régi, feudális ellenzék felelt meg, azzal ha kellett, hajlandó volt összefogni, de nem az újfajta reformerekkel, így Széchenyivel, akiket veszélyesnek tartott a fennálló rend szempontjából. Amit már csak azért is érdemes határozottan megállapítani, mivel nem egy, főleg külföldi szerző szereti Metternich és Széchenyi álláspontját egymáshoz közelíteni vagy éppen összemosni.

Hozzátehetjük: aligha volt egykorú magyar, aki Széchenyi módján, ily tájékozottan és ennyi együttérzéssel és a szentszövetségi politika ily megvetésével figyelte volna az európai szabadságmozgalmak azon hullámának drámai szakaszait, amely 1820–1825 közt Spanyolországtól haladt Itálián és Görögországon át kelet felé, és amely az orosz dekabrista felkelésben érte el végkifejletét. A harc a népek és az abszolutizmus közt még nem ért véget – írta naplójában 1826 elején az orosz fejleményekkel kapcsolatban Széchenyi, aki mint ifjú katonatiszt maga is egy ki nem bontakozott, magyar dekabrizmust képviselt.³¹

Pár év múlva, 1829-ben, németországi útján egyszercsak kitör belőle, hogy ha annyiféle kisebb-nagyobb független állam létezik, a magyarnak miért nem juthat egy sem. Sokat locsogunk „dicső eleinkről” – írja naplójában (607), pedig

³¹ Dolmányos István: *A dekabrista felkelés magyarországi emlékei*. Századok 1955, 425–450.

azok „a legfontosabbról feledkeztek meg, a nemzeti függetlenségről . . . Kuttyákat kellene őseink mellé temetni!” S ezután valóban nyilvánvaló, hogy nem a nemzeti önállóság ügye iránti közömbösségből fordult el a hagyományos, rendi, sérelmi politikától, hanem azért, mert erőtlennek, hiábavalónak tartotta a Habsburg hatalommal szemben, és egyben ürügynek is arra, hogy itthon ne javítsunk olyasmin, amin saját hatáskörünkben javíthatunk. Hadd idézzem a *Hitel* azon sorait, amelyekben ezt az új taktikát igen világosan, sőt nyersen és Ausztria vonatkozásában vajmi kevésbé hízalgő hasonlatok kíséretében magyarázza el: ha külföldre jutna a magyar, például Perzsiába – a mai Iránba –, „nem vágyódnék ott mindjárt . . . a vámok súlyán könnyíteni, mert megtörténhetne, hogy a sah ezt nem jó szemmel nézné, s őtet – ami ott a büntetés módja – féltedig eltemettetné, s lábszárjai kertsővény gyanánt szolgálnának”. Ha pedig Algériába kerülne, ott nem „a tengeri rablás ellen kelne ki, és nem a Dey háremét akarná egy nőre szállítani”, mert „maga tán egy fej hosszával rövidülne meg”. Idehaza hát, a Habsburg birodalom keretében „ne keresse a hátramaradását, a hibát másban, mert mással nem, hanem inkább magában, mert magával parancsolhat”. Ez, úgy hisszük, elég világos beszéd.

2. A reformkor két hatalmas évtizedét, 1830 és 1848 között 573 nyomtatott lap képviseli e naplókiadásban is. Ez a nekilendülés a nagy alkotások időszaka Széchenyi életében, de egyben és egyre inkább a belső küzdelmeké is, főleg Kossuth-tal, a negyvenes évek során. S az utókor figyelmét nemegyszer annyira e küzdelmek kötötték le, hogy mellettük már-már elhomályosult a lényeg. Ne feledjük ugyanis, hogy a reformkor fő csatája mégsem itt folyt, hanem a régi és a születő új rend között, s az igazi ellentét nem a reform ilyen vagy olyan taktikáit, hanem a feudalizmus és a polgári társadalom híveit választotta el egymástól. A magyar reformmozgalom több szakaszban és többféle változat, irányzat szerint bontakozott ki. Ezek eltéréseik, olykor éles vitáik ellenére is mind ugyanazon fő mederben haladtak a polgári-nemzeti átalakulás felé. Közös

vonásuk volt az is, hogy tulajdonképpen mind valamiféle kerülő úton haladtak, hiszen kiváltságos rétegek és nem a burzsoázia fiai álltak élükön.

Egyik kutatónk, akinek véleménye szerint egyébként Kossuth politikája a magyarországi fejlődés igényeinek jobban megfelelt, mint Széchenyié,³² külön szükségesnek látta megbírálni azokat, akik – mint írta – megfelelkezni látszanak arról, hogy mindkettejük tevékenysége ugyanazt az ügyet szolgálta: Magyarország polgári átalakulását. Helytelen tehát felnagyítani e belső ellentéteket. Ez áll a jobbágyfelszabadítással kapcsolatos elképzelésekre is. Annak, amit akár Széchenyi, akár Kossuth e vonatkozásban 1848 előtt különböző időpontokban felvetett, csak eszmei előkészítő szerepe volt a kialakulási folyamat során. Széchenyi is többet tűzött ki célul, mint ami 1848 előtt megvalósíthatónak bizonyult. Kossuth álláspontja – amely egyébként a fejlődés során természetesen maga is változott – ugyancsak elmaradt amögött, ami 1848-ban szükségesnek mutatkozott. Mindez együtt előzményei közé tartozott az 1848-as jobbágyfelszabadításnak, amely azonban az átalakulásnak maga is „porosz utas” válfaját képviselte.

„Széchenyi és Kossuth március előtti nézetkülönbségei tehát, bármennyire áthidalhatatlanoknak látszottak is olykor (s látszanak olykor még ma is), nem a feudalizmus és kapitalizmus hívei közti és még csak nem is a tőkés fejlődés különböző fő irányzatainak képviselői közötti, hanem csupán a tőkés fejlődés egyugyanazon fő irányzatának táborán belüli nézetkülönbségek voltak.”

Ezek után nyugodtan lomtárba helyezhetők az olyan kijelentések, mint például az, hogy Széchenyi megrekedt az „ökonómiai arisztokratizmus fokán”, míg vele szemben Kossuth a liberalizmuson túl demokratizmust képviselt. S ezt csak úgy mellékesen szögezte le egy olyan szerző, aki egészen más-

³² Spira György: *Széchenyi alakja és a történettudomány*. Az MTA IX. Osztályának Közleményei I. 1966–1967, 193–200.

ról: irodalmi témáról írt,^{3 3} és akinek szakmai hozzáállását elég az alábbi kis történettel jellemeznünk. Kijelenti, hogy témájával előtte más nem foglalkozott, majd egy régi, 1943-ban megjelent közleményből vesz át levéltári anyagot úgy, mintha saját maga találta volna – balszerencséjére azonban olyan, a régi szerző által rövidített levéltári jelzetekkel, amelyek azóta rég megváltoztak, mivel az anyag más helyet kapott, amiről persze ő, az új szerző nem szerzett tudomást. Lehet, hogy ezt senki nem vette észre, vagy nem akarta észrevenni a könyv megjelenésekor? Szeretném remélni, hogy én nemcsak azért figyeltem fel erre, mert a régi közlemény szerzője és magam voltam.

A naplóból világosan kitűnik a barátként, együtt induló Széchenyi és Wesselényi szétválása, külön utakra lépése egy-egy irányzat élén mindjárt a harmincas évek elején. Ez nem vagy nem csak személyi kérdés. Széchenyi, láttuk, meddőnek és veszélyesnek ítélte a hagyományos rendi, sérelmi ellenzéki politikát. Wesselényi pedig éppen a rendi ellenzék e hagyományos politikáját próbálta a belső reform követelésével alátámasztani, korszerűsíteni, amivel a megyei nemesség körében feltétlenül népesebb táborra számíthatott. Széchenyi már Wesselényi „modorát” és dacos, „ujjhúzó” módszereit is helytelenítette. Ismerve ugyanis a Habsburg-monarchia kormányzatát és nemzetközi erőviszonyait attól félt, hogy Bécs visszaüt, mielőtt Magyarország megerősödhetik. A belső reformot úgy szerette volna megvalósítani, hogy közben az ellenzéki akció, a vele szemben jelentkező ellenakció, vagyis a konfliktus és utána az elnyomatás szinte kiszámítható képletét elkerüljük. Éppen ezért olyan vállalkozásokat próbált kezdeményezni, amelyek az országot előbbre viszik nemcsak gazdaságilag, a társadalom s a művelődés vagy akár a nemzetközi megismertetés terén, hanem, végső fokon politikai pozícióban is, és amelyek elől ugyanekkor Bécs sem tud eleve elzárkózni, amelyekben az ő közreműködése vagy legalább semlegessége is elnyer-

^{3 3} Csabai Tibor: *Kossuth Lajos és az irodalom*. Bp. 1961.

hető, vagyis amelyek éppen ezért nem indítják el ezt a veszélyes összeütközést, a „faltörő” politika következményét.

Szekfű annak idején még úgy gondolta, hogy Széchenyinél a Vaskapu-szabályozás és a nevéhez fűződő többi gyakorlati kezdeményezés „csak mellékes, alárendelt jelentőségű volt, mondhatnók: fogás az erkölcsi cél szolgálatában”.³⁴ Egy műszaki-történeti szerző, igaz, már akkoriban azt írta, hogy „ez a felfogás merőben téves”.³⁵ De azóta is sokan hajlamosak e vállalkozásokat pusztán úgy kezelni, mint valami hasznos, de nem különösebben jelentős melléktevékenységet. Pedig itt többről van szó, nem is pusztán műszaki érdekű dolgokról, hanem ilyen „neutrális” működési körőről. Kövessük csak a napló bejegyzéseit. Széchenyi mindjárt a *Hitel* megjelenése után, 1830 nyarán hajózik le először a Dunán Konstantinápolyig, és a *Világ*, a *Stádium*, majd a *Hunnia* megírásával egy időben, de még több időt és energiát követelően bontakoznak ki e vállalkozások újabb fejezetei: Pest-Buda fejlesztése, Al-Duna-szabályozás, gőzhajózás, kísérlet arra, hogy Magyarországot bekapcsolja a világforgalomba egy új, nyugat–keleti európai víziút létrehozásával, és ugyanakkor nemzetközileg ismertté tegye ezt a hazát, amely tegnap még terra incognita volt, de holnap már angol, francia, német, dán utazók beszámolóí, könyvei révén hírnév kapja szárnyra. S bekerül valahogy közvetve még a nemzetközi politikába is, hiszen e kérdésekről Széchenyi német uralkodókkal, angol miniszterekkel, orosz diplomatákkal, török basákkal tárgyal, és ugyanekkor – mondhatni egyedül a magyar reformerek közül – barátságos személyi kapcsolatokat épít ki a török főség alól önállósuló szerb és havasalföldi román államvezetéssel. Egy újabb munka szerint a Széchenyi-féle „magyar célkitűzések itt egybeestek több kelet-

³⁴ Szekfű Gyula: *Három nemzedék*. Bp. 1922², 80.

³⁵ Zelovich Kornél: *Széchenyi és a magyar közlekedésügy*. Bp. 1925, 7.

európai nép érdekével”.³⁶ Széchenyi éppen ebben látta az általa kigondolt reformtaktika gyakorlati útját, amely elkerüli az összeütközést, de a dolgokat így vagy úgy mégis mozgásba hozva olyan új helyzetet idézhet elő gazdaságilag meg a hazai és külföldi közvéleményben, amely előbb-utóbb természetessé, sőt elkerülhetetlenné teszi messzebbmenő konzekvenciák levonását, a nagyobb társadalmi és politikai reformokat.

Kutatóink persze utalhatnak az ilyenféle elképzelés hiányosságaira és Széchenyi minden találékonysága mellett is korlátozott lehetőségeire. Arra, hogy Széchenyi mindehhez igen szűk bázissal rendelkezett. A főnemesekkel, akikről túl sokat remélt, nem sokra juthatott. A megyei köznemességet pedig, amely, láttuk, másféle hagyományt követett, bizalmatlanul nézte. Rámutathatnak kutatóink arra is, hogy a bécsi kormányzat Széchenyi módszerével sem igen volt megnyerhető, mivel a rábeszélő, okos szóra nemigen hallgatott, inkább a fenyegetésnek engedett, ha úgy látta, hogy rákényszerül.

Mindezt, ismételjük, kutatóink elmondhatják. Megkérdőjelezhetik, ami megkérdőjelezhető. De két dolog semmiképpen nem az.

Az egyik: hogy ez az egész törekvés irányzatával, szándékai-val és nem lebecsülendő eredményeivel együtt a magyar reformmozgalomnak része, egyik ága volt. Széchenyi is a polgári-nemzeti átalakulás lehetséges módjain töprenkedett. Azon, mint 1832. október 29-i naplóbejegyzésében írta, hogy miként lehet a „feudális szisztémából, vagyis a barbarizmusból” a polgári „civilizációba” való átmenet lényegét megragadni. Révai József pár évtizeddel ezelőtt nem csekély hatással úgy fogalmazott, hogy Felsőbüki Nagy Pál nemzeti függetlenséget akart, de polgárosodás nélkül, Széchenyi csak polgárosodni kívánt, de „az alkotmányosságért és függetlenségért folytatott harc nemesi előítélet” volt pusztán szemében, s a polgárosodás

³⁶ Arató Endre: *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon*. I. Bp. 1960, 166–169.

és a nemzet céljai csak Kossuthnál forrtak egybe.³⁷ A mondás látszólag szellemes, csak éppen a történeti valóságot nem fedi, mivel téves premisszákra épül. Felsőbüki Nagy Pál a feudális rend híve és, tudjuk, ekkor már a bécsi kormányzat felbérelt ügynöke volt, nem pedig a nemzet bajnoka, nem szólva arról, hogy a másik kettő mellé nem is állítható. Széchenyi és Kossuth viszont egyaránt, ha más úton, más taktikával is, a polgári és nemzeti ügyet képviselte.

A másik: hogy Széchenyi aggodalmai nem egészen voltak légből kapottak. Amint a Habsburg hatalomnak az 1830-as évek elején kissé szétzilált nemzetközi pozíciója újra megszilárdult – főleg a cárral kötött egyezmény (1833) nyomán –, a bécsi kormányzat máris nekilátott, hogy a Magyarországon Wesselényi vezetésével kibontakozott ellenzéki mozgalmat visszanyomja. E megtorló reakció velejárója volt a Wesselényi-per, majd az országgyűlési ifjak és a Wesselényi oldalán színre lépett Kossuth elfogatása. Mindez, hozzátehetjük, sokban bénítólag hatott Széchenyi tevékenységére is. A veszély tehát nagyon is reális volt, csak elkerülésének, legyőzésének, az ehhez szükséges erőttöbblet megszerzésének módja lehetett vitás, Széchenyi elképzelésében pedig vitatható. Mindenesetre Széchenyi szinte kétségbeesett, nagyon is taktikátlan fellépése, támadása Kossuth ellen elsősorban ezekből az előzményekből és azon aggodalmából magyarázható, hogy ugyanez a dráma ismételtelen lejátszódik a negyvenes években is, de sokkal tehetségesebb vezérrel élén, sokkal nagyobb méretekben, sokkal súlyosabb következményeket vonva maga után. Hadd idézzek fel itt egy olyan, önmagában szerény, de mégis jellemző mozzanatot, amelyre szerzőink igen ritkán szoktak figyelni. 1841 elején Kossuth Pesti Hírlapja mellett egy másik szabadelvű politikai lap is indult Pest-Budán: a Világ. Ennek szerkesztője, a plebe-

³⁷ Révai József: *Magyar szabadság–világszabadság*. In: *Marxizmus, népiesség, magyarság*. Bp. 1949³, 172–173.

jus demokrata Vajda Péter a belső társadalmi kérdésekhez a Hírlapnál merészebben, progresszívebben nyúlt, ameddig tehet, és amíg a konzervatívok ki nem szorították helyéből, meg nem kaparintották a lapot maguknak.^{3 8} Széchenyi viszont a két lap közül eleve, kezdettől fogva a Pesti Hírlapot vette célba, mert Kossuthtal élén ez volt a Wesselényi-féle nemesi ellenzéki politika folytatója és továbbfejlesztője. Így jutunk el a negyvenes években ahhoz a megtorpanáshoz, a fékező, hátráló és hátráltató szerephez, amelyről fent már szó esett. Ezt mentegetni így vagy úgy teljesen szükségtelen. Magyarázatát adni viszont az életmű egésze és a reformkori politikai küzdelmek megértése szempontjából egyaránt kívánatos. Talán még annyit erről, hogy Széchenyi ekkor sem vált azonossá a konzervatívokkal vagy a kormánypárttal, bár ez szívesen kihasználta őt. S tevékenységének ekkor is voltak bizonyos pozitív vonásai. Nem utolsósorban a méltányosabb nemzetiségi politika meghirdetésében, amelyet 1842-i akadémiai beszédében a türelmetlen magyarosító szándék bírálataival kapcsolt össze, aggodalmában az újabb, ismét reális veszély miatt, amely a nemzetiségi mozgalmak ellenünk fordulásából származhatott.

3. A naplókából kiderül, hogy Széchenyi eleve ellenezte azt a felirati javaslatot, amelyet Kossuth az 1848 februári francia forradalom hírére március 3-án terjesztett az alsótábla elé, és amelyben az országgyűlés által addig elfogadott – korántsem teljes! – belső reformok azonnali keresztülvitelét és egyben „független nemzeti kormány” felállítását kérte. A napló azonban nem közli, amit máshonnan tudunk, hogy Széchenyi ekkor megkapta gr. Apponyi György kancellár levelét, amely figyelmeztette őt, hogy e forradalmi helyzetben „politikai bűn” volna engedmények kicsikarásával kísérletezni, mivel „itt”, vagyis Bécsben „nem akarnak majd orosz segítségre,

^{3 8} Lukácsy Sándor: *Vajda Péter, a Világ szerkesztője*. ItK 1971, 278–291.

hanem saját népeik hűségére támaszkodni”.³⁹ A sima szavak mögött persze éppen az orosz segítséggel való fenyegetés sötétlett, amit az is észrevehetett, aki nem ismerte úgy, mint Széchenyi a Habsburg-ház nemzetközi helyzetét és szoros kapcsolatát 1833 óta a cári hatalommal. Széchenyinek ezek után nem egészen meglepő ellenkezése viszont azonnal véget ért, midőn a március 13-i bécsi forradalomnak és vele az osztrák kormányrendszer bukásának híre jött. Március 15-én, miután az országgyűlés úgy nyilatkozott, hogy a feliratba utólag a teljes reformot beleérti, Széchenyi feljegyezte, hogy most már minden ellenérzést félretéve Batthyányt és Kossuthot kell támogatnia –, pedig ekkor még nem volt biztos ezek sikere. Ő is ott volt a hajón, amely a magyar küldöttséget és a feliratot vitte Bécsbe, sőt az ő javaslata volt, hogy István nádorhoz intézett kézirat formájában kapják a választ. Azt hiszem, állásfoglalásának lényegén nemigen változtat az, ha ebbe feltehetően belejátszott félelme is egy még nagyobb, népforradalmi megrázkódtatástól, vagy ha naplójának tanúsága szerint a válságos napokban így sem csökkentek aggodalmai. Erre vall Széchenyinek bizalmas titkárához, Tasner Antalhoz március 17-én írt levele is:

„Barátom, csudákat éltünk! Nemzeti sorsunk hajszálon függött. Az első felvonás gyönyörűen sikerült! . . . Nekem úgy látszik, mintha ránk magyarokra elvégre felnyílt volna az ég! . . . Az én politikám biztos volt . . . de lassú. Kossuth egy kártyára tett mindent, és legalább idáig annyit nyert a hazának, mint amennyit az én politikám tán 20 év alatt nem bírhatott volna elő állítani . . .”⁴⁰

1848 drámai időszakából emeljük ki továbbra is ezt a kérdést: Széchenyi viszonyát a forradalomhoz. Ez viszont annyiival is fontosabb, mivel a hagyományos felfogás szerint, amelyet Kemény és mások után Gyulai Pál fogalmazott meg a

³⁹ Deák Imre: *1848. A szabadságharc története levelekben*. Bp. é. n. [1943], 19–20.

⁴⁰ Barta István (szerk.): *Széchenyi István válogatott írásai*. Bp. 1959, 398–399.

leghatározottabban, Széchenyit a forradalomtól való megrettenés kergette belső összeomlásba.⁴¹ Gyulai e feltevését sajátos módon azután is sokan átvették, hogy napvilágra került az 1848-as Széchenyi-napló, a leghitelesebb forrás, amely pedig ezt nemigen támasztotta alá. Az ellenforradalom időszakában ezt ismételtették azok, akik valóban a forradalmat érezték a legijesztőbb fenyegetésnek. Utóbb pedig, éppen ellenkező oldalról, azok is, akik a dogmatizmus és a túl egyszerű formulák időszakában meg azt hitték természetesnek, hogy egy gróf és birtokos csak a forradalomtól félve kaphat idegösszeomlást.

A hagyomány szívósságára vall, hogy midőn egyik kutatónk, Spira György az egykorú adatok elemzéséből arra az eltérő eredményre jutott, hogy Széchenyi, miután márciusban Kossuthot támogatta, 1848 szeptember elejének válságos napjaiban az ellenforradalom fellépésének hatására omlott össze, monográfiája még a hatvanas évek elején is csak sok ellenkezés és hosszú viták után végül egy „semlegesítő” előszó kíséretében látott napvilágot.⁴² Ez utóbbi a közreadó intézmény nevében külön figyelmeztette az olvasót, hogy a könyv álláspontja „eltér a ma elfogadottól”, és ezért esetleg „ellenvetéseket is fog kiváltani”.

„Ma elfogadott?” E többféleképpen értelmezhető kitétel jelenthet esetleg csak annyit, hogy van – kétségtelenül – egy olyan elterjedt, megszokott álláspont, amelyet sokan képviselnek. De jelentheti esetleg azt is, főleg egy ilyen figyelmeztetésben, az adott előzmények után, hogy konkrét, vitatható szakmai kérdésekben egy „elfogadott” álláspontot kell vagy kelle-ne másoknak is elfogadniuk. Már csak ezért is jobb, ha pontosabban, világosabban fogalmazunk. Bár egy kérdés még ezután is marad: miért meglepő az, ha egy új monográfia új álláspontot képvisel? Vagy pedig: egy „elfogadott” álláspont újra felmondásához minek egy új monográfia?

⁴¹ Gyulai Pál: *Gr. Széchenyi István, mint író.*

⁴² Spira György: *1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a.* Bp. 1964.

Ha Széchenyi 1848-as naplóját más idevágó adatokkal együtt valóban olvasni és elemezni kezdjük, hamar érthetővé válik, hogy véleményem e kérdésben miért nem az „elfogadott-hoz”, hanem Spirához áll közelebb.

Mondjuk meg persze előre világosan: Széchenyi nem szeret- te, nem helyeselte, sőt ellenezte és veszélyesnek tartotta a forradalmi módszereket és megrázkódtatásokat. Félt is tőlük – bár, tegyük hozzá, inkább némi gúnyos iróniával figyelte, ha saját osztályának tagjai és más birtokos urak vagyonukat, sok ezer birkájukat kezdték féltetni. Az ilyenféle aggályoknak azon- ban még nem kellett idegösszeomlást előidézniük. Sőt, mint láttuk, Széchenyi megkönnyebbülten, örömmel fogadta el a döntő fordulón 1848 márciusának vívmányait, vagyis a magyar polgári forradalmat. Nem vette volna észre, hogy milyen kor- mányban minek támogatására vállalkozott? És csak egy fél év múlva döbbsent volna rá riadtan, kétségbeesve, hogy forra- dalomban él? Ez még feltételezésnek is gyermeteg.

A polgári forradalmak persze, tudjuk, többféle tendenciát rejtettek magukban, és több fázison mehettek át. A liberálisok mögött ott voltak a radikálisok, demokraták, a plebejus töme- gek. Széchenyi az ilyen jelenségeket is észrevette, és természe- tesen még inkább ellenezte. Ezek is nyugtalanították, de úgy látszik, még mindig nem olyan mértékben, amely a végső kétségbeesést indokolta volna. A nagy parasztfelkelés, amely- nek látomása egykor oly riasztónak tűnt előtte, mint általában a kiváltságosak előtt, most, március óta nemigen gyötörte többé. Arról a nevezetes falragasról pedig, amelyet Kecskés Ede radikális ügyvéd, a korai pesti munkásmegmozdulások egyik vezetője fogalmazott, naplójában április 23-án lakoniku- san ennyit írt: „Egészen kommunista.” De mindjárt utána nagyon is magabiztosan azzal folytatta, amit különböző pest- budai gyárak néhány vezető emberével közölt: „Parancsolni én akarok és fogok!” A radikálisok aggasztották, főleg mert úgy látta: provokálják Ausztriát. A válság közeledtével egy „kra- vall”, vagyis radikális-plebejus megmozdulás lehetősége is fog-

lalkoztatta őt. Alapjában véve azonban ezt a hazai belső erőviszonyokat tekintve nemigen látta reálisnak, illetve csak abban az esetben, ha a külső szerb, horvát stb. támadás az ország szívébe érve a helyzetet felborítja, és akkor is, éppen ezért, csak pillanatnyi átmenetként. „Budapestet – veti papírra augusztus 24-én szorongásait – a szerbek fogják teljesen, vagy a horvátok félig kirabolni. Mielőtt ez megtörténik, Pesten gyilkolás lesz és agyonverés.” És magyarul idézőjelben hozzáteszi, mintha már a kiáltást hallaná: „Kötél a magyar minisztériumnak!” Fő gondja azonban ekkor is az, hogy „Magyaria el van temetve.” Mert elsősorban végig e pár utolsó hónapban nem a felsőbb osztályokat félti saját népétől, az osztályharc fellángolásától, hanem mindenekelőtt az országot, a nemzetet a szerbek, horvátok és az ellenforradalom más fegyveres támogatói rohamától. Vagyis a külső támadástól. „Mint magyarok oda vagyunk” (július 3.). „Megmentésünk lehetetlen . . . A magyarokat ki fogják irtani.” (július 26.). Magyarországot olyan megaláztatás fogja érni, amire nincs példa a történelemben. „Mit csináljak, hová meneküljek? . . . Itt maradok” (augusztus 7.). A külső támadás, a nemzet eltiprásának veszélye: ez gyötri egyre kétségbeejtőbb erővel akkor is, midőn mások, köztük más okokból menekülni készülő saját munkatársai a lámpavasról beszélnek neki. És még folytathatnánk az idézetek sorát. „Lehetetlen a magyar agóniát elhárítani” (augusztus 8.). Már kezd önvádja felmerülni, hogy egykori kezdeményezőként minderről ő tehet. Augusztus 20-án a naplóban ezt találjuk: „Soká ki lehet bírni ezt az állapotot anélkül, hogy bele ne űrülne, kétségbe ne esne tőle az ember? . . . Sehol nem látok menekvést.” Közben szüntelen hibáztatja Kossuthot és a hozzá közel állókat, azzal vádolva őket, hogy oktalanul merész lépéseikkel elősegítik a megtorló akció kibontakozását ellenünk. Széchenyi ugyanis most is megint a Habsburg hatalommal szeretné elkerülni a konfrontációt, amelyet immár véresnek, végzetesnek, apokaliptikusnak tart. De ellentétes módszerekkel, Kossuth a helytállásra való felkészüléssel, Széchenyi a

tűzvész lokalizálásával próbálkozva, látszólag kibékíthetetlenül is mindketten ugyanazt: 1848 márciusának új Magyarországot szeretnék megmenteni. Mert ezt Széchenyi sem hajlandó feladni. Amíg úgy érzi: értelme van, igyekszik Kossuthot az olyan katonai jellegű intézkedésektől visszatartani, amelyek szerinte e veszélyt növelhetik. Ezt teszi utoljára, még szeptember 3-án – sikertelenül, mire könnyek közt kiált fel ismerősei előtt:

„Én a csillagokból olvasok. Vér és vér mindenütt! A testvér a testvért, a népfaj a népfajt fogja mészárolni engesztelhetetlenül . . . Pest oda van. Száguldó csapatok dúlnak szét mindent, mit építünk.”⁴³

De e gyötrő látomásban megint *nem* a társadalmi osztályok az ellenfelek, a forradalom egy új, radikálisabb, véres fázisában, midőn a tömeg az urakat, arisztokratákat kezdi irtani, hanem a „népfajok”, vagyis a nemzetiségek és a magyarok, valamint a Habsburg-ellenes és a Habsburg-hű magyarok, egymás ellen is, hiszen az utóbbiakból jócskán akad az igazgatásban, a hadseregben, nemegyszer egyazon családból.

Ugyanaznap azután az udvar augusztus 31-én kelt leiratából végképp kiderült, hogy a Habsburg-hatalom nyíltan 1848 vívmányainak feladását, a meghódolást követeli. Széchenyi számára pedig kiderült az is, hogy az összezsepást most már nem lehet elkerülni, hiszen a hátrálás is elképzelhetetlen, a békéltető próbálkozások ideje lejárt, a harcnak ki kell robbannia. S ez volt az a végső lökés, amely összeomlásba taszította őt. Ezt tanúsítja orvosa is, Almási Balogh Pál,⁴⁴ aki szeptember 5-én ellenszegülések, öngyilkossági és szökési kísérletek, „a legdühösebb rohamok gyakori kitörései közt” a döblingi elmeógyógyintézetbe szállította őt. Balogh „az alacsony udvari cselszövények és ármányok” okozta megrendülés áldozatának tekintette betegét, aki eltorzult, könnyes arccal ekkor is „szünete-

⁴³ Uo. 313.

⁴⁴ Balogh Pál: *Gr. Széchenyi István*. Pesti Hírlap 1848. szept. 22.

len hazája szerencsétlenségét emlegeté”, és azt, hogy a nemzet számára nincs többé menekvés.

Széchenyi kétségtelenül alábecsülte azt az erőt, amelyet a forradalomból született új Magyarország képviselt. A haza nem omlott össze az első támadásra, hanem jó ideig képes volt ellenfeleit, nagy reguláris seregeket is visszaverni. A harc végső mérlege azonban mégis kedvezőtlennek bizonyult, ha nem is úgy és annyira, mint Széchenyi feltételezte. Magyarország alulmaradt a Habsburg és a cári orosz erők együttes túlsúlyával szemben az európai forradalmi mozgalmak lehanyaglásának időszakában.

Volt azonban egy olyan lényeges mozzanat, amelyet Széchenyi valóban nem látott, nem láthatott. A nemzet nemcsak túlélte a vereséget, a vérbe gázoltatást és az elnyomatást, hanem éppen az önérzetes helytállással, az elfogadhatatlannak elszánt elutasításával, a túlerő elleni harc súlyos kockázatának és áldozatainak vállalásával, olyan pozíciót és respekust vívott ki magának, amely csak ideig-óráig volt figyelmen kívül hagyható. Mindez együtt, a több, a részben talán megvalósíthatatlan követelése kellett ahhoz, hogy egyáltalán valóban lehetővé váljék az, amit Széchenyi óhajtott, reálisnak tartott, és ami utóbb valami formában megvalósíthatónak bizonyult: a Habsburg hatalommal mint adott realitással kötött kompromisszum.

Nem árt ismételnünk, hogy ez a Habsburg-hatalom a 19. század derekán, válságok ellenére, még a nemzetközi realitások közé tartozott, és hogy e tényen nem változtatnak ilyen vagy olyan érzelmeink. Ugyanis mivel a Habsburg monarchia 1918-ban, az első világháború után, új nemzetközi erőviszonyok között, egy hosszabb történeti folyamat végén valóban felbomlott, ma már ez a realitás esetleg utólag ilyen vagy olyan okokból könnyebben kétségbe vonhatónak tűnik. S ez néha különös dolgokra is vezethet. Szekfű például annak idején, 1913-ban realitásnak minősítette a 18. század eleji Habsburg monarchiát. Most viszont, utólag erre azt próbálják válaszolni, hogy a Habsburg monarchia 1913-ban, Szekfű könyvének ír-

sakor már a vég felé közelgett, jövője hát és Szekfü álláspontja is csak illúziója volt a realitásnak. Ez a különös logika persze, amely az 1711 körüli nemzetközi helyzetet az első világháború utániból próbálja megítélni, vagyis egy hosszú történeti folyamat végkifejletét vetíti vissza két évszázaddal korábbi fázisára, érdemben nem különbözik attól, amely a júliusi kánikulában utólag kétségbe vonja, hogy előzőleg a januári hidegben szükséges volt fűteni. De ha valaki valódi szakmai elemzés helyett ilyesmivel akar feltűnést kelteni, akkor ugyanezt a logikát látszólag még egyszerűbben alkalmazhatja a 19. század közepére is, hiszen az a végkifejlethez még közelebb esik. Megróhatja 1848/49 hőseit, hogy nem igyekeztek eléggé, nem tudtak legyőzni egy illúziót. S közben ismét szabad utat nyithat olyan szubjektív mozzanatok érvényesítésének a történelemben, amilyenek már felbukkantak a dogmatizmus időszakában is, de nem lettek bölcsebbek az új változatban sem, mint például az, hogy aki látta a Habsburgokkal való összeütközés veszélyeit, az éppen azért szükségképpen reakciós volt, aki viszont haragudott rájuk bármiért, az ezért mindjárt a haladás zászlóvivője. Hivatkozhatnánk persze arra, hogy a Habsburg monarchia realitását, sőt viszonylagos történelmi létjogosultságát bizonyos időszakban nemcsak konzervatívok vagy mérsékelt liberálisok ismerték el, hanem más szempontból a forradalom olyan vitathatatlan hívei is, mint Marx (1860) a cári Oroszország miatt, azután Engels (1888), aki szerint a monarchia mindaddig szükséges marad, amíg Oroszországban nem győz a forradalom, vagy utóbb Lenin, aki azt fejtette ki, hogy a magyarok a cári intervenció és 1849-i vereségük után végül is nem az Ausztriától való elszakadásra, hanem a Habsburg monarchia megőrzésére törekedtek „éppen a nemzeti függetlenség érdekében, amelyet kapzsibb és erősebb szomszédok esetleg teljesen eltiportak volna.”^{4 5} De minek idézzünk tovább? Akik

^{4 5} E véleményeket idézi Zsigmond László: *Az osztrák–magyar monarchia széttörése és a nemzetközi erőviszonyok*. Századok 1959, 72–73.

fölényesen hajlandók figyelmen kívül hagyni magukat a történelmi tényeket, miért hallgatnának mások ezekből levont konklúzióira?

4. A naplók 1848. szeptember 4.–1859. október 2. közt egy bő évtizedre megszakadtak. Kár, hogy ezt a tényt jelen kötetünk nem jelzi jobban, hogy a szöveg, ugyanazon a lapon, úgy folytatódik, mintha semmi sem történt volna közben. Pedig ezalatt három is eltelt a döblingi időszak négy fázisából.

Az elsőt, 1848–1851 között a kétségbeesett, jajongó önvád jellemezte. A gyöttrődő levelek, kínzó önvallomások sora. Széchenyi azt ismételteti, hogy mindenről ő tehet, a katasztrófához vezető utat ő kezdte el, s ezért otthon leütnék, mint egy kutyát. Ezt a fázist néma, magába roskadt hallgatás, tompaság követte pár éven át. A harmadik fázis 1857 elejétől számítható. A krími háború utáni új nemzetközi helyzetben Széchenyi mindinkább feleszmélt. Felmérte saját erőit. Úgy látta, nem tudna többé Döblingből kilépni. De másokon át már kapcsolatot keresett a külvilággal, és újra politikai cselekvésre készült: az önkényuralom ellen kereste meg a harc eszközt.⁴⁶

Az első szakasz önvádjait, tudjuk, többféleképpen értelmezték az egykorúak. Kemény Zsigmond a reformot és a forradalmat igyekezett egymással szembeállítani. Metternich önelégülten azt írta Disraelinek, hogy Széchenyi, íme, végül mégis az ő igazát látta be. Kossuth pedig utóbb, 1858-ban Londonban éppen ellenkezőleg értelmezte a Pulszky anyósától kapott, nem egészen pontos híreket. Úgy gondolta: Széchenyi most már belátta, hogy 1848-ban végig vele, Kossuthal kellett volna tartania, és nem mindent beárulnia Bécsnek – hiszen ez utóbbi tette miatt nem mer most hazamenni. A Kossuth e nyilatkozatáról szóló szövegrészt egyébként Tanárky Gyula naplójának

⁴⁶ Az alább következő gondolatmenet részletes kifejtésére: Kosáry Domokos: *Széchenyi Döblingben* (s. a.)

1961-ben megjelent kiadásából miért, miért nem, szó nélkül kihagyták.⁴⁷

Széchenyi 1851. március 14-én bizalmas titkárához, Tasner Antalhoz írt levelében, amelyet Sötér István, a jelen napló-kötethez írt bevezetése idéz (339.), valóban ez olvasható:

„Legnagyobb vakságom... abban állott, hogy Kossuth ellen léptem fel.”

De azután az alábbi, már nem idézett szavakkal folytatódik:

„Ha nem küzdöttem volna ellene, aki – mint csak most látom, végtelenül nemes ember –, akkor ő ahelyett, hogy lapjában hadat viselt légyen ellenem, végül maga látta volna át, a kormánnyal kell tartanunk, hogy alkossunk.”⁴⁸

Úgy gondoljuk tehát, hogy Sötér véleményétől eltérően ezt a levelet aligha lehet arra „perdöntőnek” tartanunk, mintha Széchenyi belátta volna Kossuth politikájának helyességét.

Bizonyos azonban, hogy ha nem az idegösszeomlásos önvád, hanem a föleszmélés szakaszának dokumentumait fogjuk vallatóra, akkor ezekben olyan Széchenyivel találkozunk, aki minden erejével, haragjával a Habsburg önkényuralmat tekinti fő ellenfelének, azt támadja, átkozza ott, Bécs árnyékában, a farkas torkában, és aki ugyanakkor Kossuthról keveset és igen kíméletesen nyilatkozik. A függetlenség kimondását 1849-ben most is egy kisebbség hibás lépésének tartja, de a fő tüzet az önkényuralom ellen irányítja, amely erre hivatkozva akarja Magyarországot szabadságától megfosztani.

Ez jellemzi *Önismeret* címen 1857-ben készült nagy kéziratát, amelyet *Szatirának* szoktunk nevezni, és amely félelmetes,

⁴⁷ Koltay-Kastner Jenő (s. a. r.): *A Kossuth-emigráció szolgálatában. Tanárky Gyula naplója, 1849–1866*. Bp. 1961. Az idézett részletet egyébként már közölte Bártfai Szabó László: *Adatok Gr. Széchenyi István és kora történetéhez*. II. Bp. 1943, 788–790.

⁴⁸ Spira Gy., i. m. (1964), 339.

gyilkos dühvel támadja az osztrák abszolutista kormányzatot, sőt magát a dinasztiaát s annak fejét, Ferenc József császárt is személyesen. Alapjában véve e műnek volt újabb változata a *Blick*, amelyet Széchenyi, fia és segítőtársai közreműködésével, Londonban, német nyelven nyomattatott ki, és küldetett szét onnan 1859 tavaszán, a nemzetközi válság kirobbanásakor, hogy a külföldi közvélemény előtt tegye nevetségessé Bach rendszerét. A *Blick* is könyörtelen szöveg, noha már nem támadja a császár személyét, vagyis magát a monarchiát, hanem csak annak adott kormányrendszerét.

Ugyanez az álláspont tükröződött Széchenyinek 1858 őszén az Akadémiához intézett levelében, amely az alapszabályok önkényes megváltoztatása ellen tiltakozva az önkényuralmat oly élesen támadta meg, hogy az elnökség nem merte nyílt ülésen felolvasni, de amely kézíratos másolatban ezerszámra terjedt el az országban mindenfelé. S itt az az érdekes, hogy Széchenyi szinte feledve önvádjait, megint a hazai közvéleményt próbálja mozgásba hozni, kitartásra biztatni, a várható válságra előkészíteni. Más szövegei közzétételével is megpróbálkozott, keresve a módot arra, hogy – mint titkárának írta – miként lehetne sok mindent „igen furfangosan a németek orra alá dörzsölni”.⁴⁹

Az itáliai vereség után, 1859 nyarán Bach távozni kényszerült, de az önkényuralmi rendszer érdemben még nem sokat változott. Széchenyi éppen ezért fáradhatatlanul folytatta Döblingből az akciót: nemzetközi sajtókampány szervezéséről, röpiratok kiadásáról gondoskodott. Ekkoriban, 1859 október elején kezdett újra a naplóiíráshoz is. Azokkal dolgozott, akikkel ott összeköttetésbe léphetett: néhány újságíróval és főnemessel, akik személyes kapcsolatot tartottak fenn vele. Megint elmondhatjuk, hogy a nemzeti tiltakozás frontján nagy szerepet szánt az ókonzervatív arisztokratáknak, pedig azok ha

⁴⁹ Közli: Tasner Géza: *Széchenyi szellemi hagyatéka és Tasner Antal végrendelete*. Bp. 1876, 67–71.

elleneztek is az abszolutizmust, helyette csak 1847-et szerették volna visszakapni. De most sem mondhatjuk azt, hogy Széchenyi azonos lett volna velük. S ha még egy gr. Zichy Henriket is fel tudott használni arra, hogy Ferenc Józsefet névtelen röpíratban trónja elvesztésével fenyegetse meg, akkor azt kell mondanunk, valóban a sziklából is tudott vizet fakasztani.

Széchenyi célja most is az volt, hogy megegyezésre szorítsa Ausztriát. De egy sor megnyilatkozása arra vall, mintha a régi s egykor „zarándoki önmegtagadással” féken tartott ellenzékiiség kelne új életre benne. Annak idején Széchenyi taktikai megfontolásból elítélte a dacoló, „ujjhúzó” ellenzéki politikát. Most persze, változott viszonyok között, midőn az önkényuralommal szemben minden megengedhető, ezt is felhasználhatónak tartja, és szabadjára engedi. Most ő jegyzi naplójában 1859. október 25-én azt, amit Wesselényinél egykor hibáztatott: „Ujjat húz! Szeget szeggel!” Most ő szervez ellenzéki akciót, és ő halad konfliktus felé – Albrecht főherceg fellépésére most őt tekintik egy nemzetközi összeesküvés központi alakjának, és ellene készítik elő a rendőri akciót.

Az utolsó hónapok rövid, szaggatott naplóbejegyzéseiből is nyilvánvaló, hogy Széchenyi nem egy új forradalomtól megriadva, összeomolva lőtte főbe magát az 1860. április 7. és 8. közti éjszakán. Itt ha lehet, még nyilvánvalóbban nincs igaza Gyulai Pálnak,⁵⁰ aki – persze a naplók ismerete nélkül – azt az elméletet állította fel, hogy Széchenyit mint 1848-ban, most is a pesti utca fenyegető mozgolódása taszította kétségbeesésbe, közelebből az 1860. március 15-i tüntetés, a rendőri összecsapás és egy joghallgató halála. A valóságban ennek semmi alapja nincs. A naplóban sem ilyesminek, sem az önvád felújulásának nem találjuk nyomát, pedig Széchenyi most valóban lázított az önkényuralmi kormányrendszer ellen.

⁵⁰ Gyulai Pál: *Gr. Széchenyi István utolsó évei*. In: *Emlékbeszéddek I.* Bp. 1914, 333–368; és uő: *Gr. Széchenyi István, mint író*. Uo. 371–404.

1860. március 3-án a rendőrség házkutatást tartott Széchenyinél és néhány más, vele kapcsolatban álló személynél. Felűnő, hogy Széchenyi megviselt idegrendszerével viszonylag milyen jól viselte ezt a megpróbáltatást. Szinte dacos humorral új naplót kezdett, miután – mint írja – „jól kibolhálták” és elvitték a régit. Sőt, mindjárt ellenakcióra gondolt: másnap igen udvariasan levélben magához hívta Thierry rendőrminisztert magát. Az első megdöbbenés akkor érte, midőn kiderült, hogy a *Szatira* kéziratát, amelynek biztonságba helyezését Kiss nevű titkárára bízta, az utóbbi ostobasága folytán megtalálták. A döntő fordulat azonban akkor állt be nála, amikor március 17-én megkapta Thierry jéghideg, fenyegető válaszát: „Az ön által évekkkel ezelőtt kiválasztott menedékhely régen megszűnt az lenni.” Ezt rögtön követi a naplóbejegyzés: „Látom, hogy romlásom elhatározatott. Itt az ideje, hogy magamat ezen üldözések elől egy kétségbeesett elhatározással kivonjam.” Ettől kezdve följegyzéseinek ez lett fő szólama, és csak ez. Tettéknek ez volt indoka, és csak ez.

Nem politikai pertől félt a „vén oroszlány”, mint nemrég önmagát nevezte. Sőt egy előző évi rendőri jelentés egyenesen arról írt, hogy ezt szívesen vállalta volna: „Széchenyi semmit sem óhajt inkább, mint hogy honfitársai szemében mártírkoszorút nyerjen a hazáért, és hogy vérpadon végezze életét.”⁵¹ A bécsi kormányzat viszont ezt szívesebben elkerülte. Van rosszabb sors is, mint a vérpad, meg lehet takarítani a hűtlenségi per komédiáját. Nem kell más, mint az, hogy Széchenyit a döblingi menedékből erőszakkal egy állami tébolydába szállítsák, valóban zárt falak közé, egy valódi alvilágba, ahonnan nincs többé kiút. Még ítélethirdetésre sincs szükség. Széchenyi nem omlott össze, hanem ellenkezőleg: az új, végleges összeomlás rettenetétől és attól a megaláztatástól menekült, hogy a Thierry-féle hideg bürokraták és patkányujjú

⁵¹ Károlyi Árpád: *Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka*. I. Bp. 1921, 635.

fogdmegek elhurcolják és a sötétségbe taszítják. Ez az, amit a felépült, de saját sérültségét ismerő, szuverén, büszke ember semmiképp nem tud és nem akar elviselni. Ez elől menekül iszonyatos, kemény elhatározással, amelyet a napló tanúsága szerint nagy keservesen tudott csak önmagával szemben érvényesíteni, hiszen az élethez, a napfényhez, jövőjéhez öreg, fáradt teste is szívósan ragaszkodott. Utolsó tette nemcsak menekvés volt, hanem egyúttal félelmetes erejű tiltakozás is, amelynek országos, mozgósító visszhangja lett. S ezzel Széchenyi végigjátszotta ő maga az ellenzéki akció, a megtorlás, a konfliktus drámai színjátékát, a legvégső konzekvenciáig.

Egykor, 1848-ban Széchenyi és a magyar nemesség egymástól meglehetősen távol állt. Most, hogy Széchenyi az önkényuralom ellen küzdve közelebb jutott az ellenzékiiséghez, a nemesség viszont a forradalmi sokkhatás után közelebb a megegyezés gondolatához, az ellentét megint elsimult. Széchenyi népszerűsége egyre nőtt. Egykor csak Kemény Zsigmond próbálta benne, kevesek nevében, saját politikai igazolóját felfedezni, Most, az Akadémia emlékünnepevényén Arany János verse már ismét széles rétegek ragaszkodását fejezte ki:

Majd elborúlni kezde láthatára:
 Kik műve által lettünk magyarok,
 Nem ügyelénk többé vezérnyomára,
 Mi napba néző, szárnyas Ikarok.
 Oh, hogy riadt fel intő jós-ajakkal! –
 .....
 Hogy álla tört szívvel, merev hajakkal –
 Egy új Kasszándra Trója lángjain!

IVAN SANDERS

SZIMBOLISTA ÉS DEKADENS ELEMEEK A SZÁZAD ELEJI MAGYAR DRÁMÁBAN*

I.

Lukács György külön fejezetben tárgyalja a magyar dráma-irodalom sajátosságait *A modern dráma fejlődésének története* című, 1911-ben megjelent munkájában, mivel úgy érzi, „aktív szerephez abban a fejlődésben, amellyel foglalkozni e könyv feladata, nem jutott soha, eddig még magyar dráma új és fontos művészi, vagy akárcsak tartalmi problémát nem hozott”.¹ Lukács Friedrich Hebbelt tekinti a modern dráma atyjának, az egyéni és történelmi tragédiák összecsengését hangsúlyozó hebbeli gondolatot tartja a dráma egyetlen igazi forrásának. Lukács számára drámailag csak azok a darabok jelentősek, melyek szintézisre törekedtek: olyan alakokat vontatnak fel, amelyek a kor szellemét testesítik meg, olyan gondosan egyénített konfliktusokat helyeznek előtérbe, melyek globális összecsapásokat sejtetnek – egyszóval olyan színművek érdeklik főleg a *Drámatörténet* íróját, melyekből kiérződik a történelmi szükségszerűség. Ha figyelembe vesszük a fiatal Lukács filozófiai-szociológiai orientációját, valamint az esztétizmussal szembeni ellenvetéseit, meglepő, hogy mégis az elsők között volt, akik egy kalap alá vették Maeterlinck, Hofmannstahl, Hauptmann, Yeats, Wilde és D’Annunzio művésze-

*E tanulmány eredeti angol nyelvű változata a *Canadian-American Review of Hungarian Studies* c folyóiratban jelent meg (1977/23–42)

¹ Lukács György: *A modern dráma fejlődésének története*. Bp., 1911, 2. köt., 494–531.

tét, és mint irodalomkritikus alighanem elsőként foglalkozott a szimbolista drámával.² Szimbolizmus helyett Lukács inkább a „dekoratív stilizálás” kifejezést használja, és a megjelölést főleg Maeterlinck színdarabjaira alkalmazza.³ Nagyra becsüli a belga drámaíró műveit, de végül is elfogadhatatlannak tartja őket, mert úgy érzi, hiányzik belőlük az a fajta szintézis, amely a modern drámát modernné teszi. Lukács is úgy érzi, hogy Maeterlinck sejtelmes hangulatokat teremtő, nyugtalanító lelkiállapotokat, megmagyarázhatatlan borzalmakat dramatiszáló színpadi művei ritka szép percekkel ajándékozzák meg a nézőt.

² Lukács a szimbolizmus és a naturalizmus közötti hasonlatosságokra is felhívja a figyelmet. A szimbolista színház kiküszöböli a mesterkelt bonyodalmakat, egy teljhatalmú külső erő jelenlétére utal, a mindennapi élet tragikumát, a *tragique quotidien* választja témául. Mindez a naturalista színházra is áll. Lukács következtetését több modern kritikus visszhangozza. Például Anna Balakian *The Symbolist Movement* (New York, Random House, 1967, 138) c. könyvében megállapítja: „Naturalism and symbolism are both nurtured by fatalistic philosophies in which the human will is subordinated to outer influences and pressures.” John Gassner ekképpen summázza a szimbolista színház lényegét: „His [Maeterlinck’s] static drama was not genuinely ‘new’ drama. It was naturalistic playwriting with its teeth drawn.” (*Form and Idea in Modern Theatre*. New York, Holt Rinehart and Winston, 1956, 106.)

³ A marxista Lukács természetesen másképp vélekedett Maeterlinck-ről, élete utolsó esztendeiben pedig az irodalmi ízlés változékonyságának példaként emlegette a belga drámaírót. Lásd pl. Theo Pinkus (szerk.): *Gespräche mit Georg Lukács*. Hamburg, Rowohlt, 1967, 26: „Da gab es Schriftsteller, die in meiner Jugendzeit unerhört berühmt waren und also begeistert aufgenommen wurden – ich nehme Namen wie Maeterlinck, d’Annunzio usw. – und die heute unlesbar geworden sind.” Vagy I. Illyés Gyula: *Kháron lakóján*. Bp., 1976, 223: „A célzásra, hogy máris szoborként áll a nagy filozófusok közt, [Lukács] legyint, anekdotát mond, majd végső például – Maeterlincket említi. Tizennyolc éves korában micsoda halhatatlan alkotónak képzelte ő Maeterlincket, s ki beszél ma róla?”

„Ezeknek a szépségeknek a lényege”, írja, „a pszichológiai, lírai, muzikális és festői elemeknek egy-egy jelenetben vagy képben való annyira erős szimbolikus összeolvadása, hogy a jelenet alapjául szolgáló érzést felejthetetlen és végleges módon fejezik ki.”

Lukács ráérez Maeterlinck filozófiai-eszmei mondanivalójára is:

„Maeterlinck csak érzéseket akar kifejezni, az embereknek a végtelenséggel, az örök megismerhetetlennel szemben való érzéseit. Azokat a külső vagy belső erőket, amiket már nem lehet tovább analizálni, de amiknek ellenállhatatlan, immanens erejét mindenki érzi.”⁴

A *Drámatörténet* írója azonban elismerő szavai ellenére sem tekinti igazán drámainak Maeterlinck színműveit – „csupán” dekoratívak, balladaszerűek ezek a drámák, hiányzik belőlük „a nagy, a világot átfogó és világot jelentő szükségszerűség, a kozmikusság, az univerzalitás.”⁵

Minthogy Lukács elutasítja – igaz, mintegy sajnálkozva – korának drámatörekvéseit, bátortalannak, korlátoltnak bélyegezve a legújabb kísérleteket is, nem csoda, hogy lekicsinylően ír a magyar színházról, amelyre a tizenkilencedik század második felében nem nagyon hatottak az új európai irányzatok; magyar drámaírók legfeljebb egy-egy drámatípus külsődleges vonásait tették magukévá. Ugyanakkor érdekes megjegyezni, hogy az egyetlen Lukács által is figyelemre méltónak tartott tizenkilencedik századi magyar dráma – Vörösmarty *Csongor és Tündéje* – nemcsak Shakespeare *Szentivánéji álma* szelleméhez áll közel, hanem a század végi szimbolista törekvésekhez is.

„A *Csongor és Tünde* stílárius aktualitása ma sem szűnt meg”, „sőt talán sohasem volt olyan nagy, mint ma, amikor mindenfelé a dráma egy része fantasztikus, platonisztikus, antitragikus mesedráma felé igyekszik, és hogy légius tartalmait megérezkíteni képes legyen, mindenütt a népmesék hangulatanyagára nyúl vissza (Hauptmann, Yeats, Synge stb.)”.⁶

⁴ Lukács: *A modern dráma* . . . 2. köt., 279, 262.

⁵ Uo., 258.

⁶ Uo., 503.

Lukács azzal, hogy az egyetlen, megítélése szerint jelentős tizenkilencedik századi magyar drámát a szimbolizmus egyik főáramlatával hozza kapcsolatba, ismét elárulja vonzódását egy irodalmi irányzathoz, melyet esztétikai megfontolások alapján védelembe vesz, de melyet szemléleti okok miatt kénytelen elutasítani. Persze meglehet az is, hogy Lukács azért tartja kiemelkedőnek Vörösmarty *Csongor és Tündéjét*, mert a mesejáték is egyfajta szintézis: egybefonja a

„mesét és valóságosat, tündérit és parlagit, fennköltet és rútat, szárnyalót és botorkálót, játékot és filozófiát, bűnösöt és bájosat, reálisat és irreálisat”.⁷

Össze nem illő elemek tökéletes egybeolvasztásában Vörösmarty csakugyan egyedülálló a 19. századi magyar dráma történetében. Nem Lukács György volt az egyetlen kritikus, aki arra az álláspontra helyezkedett, hogy még a századelő nagy-sikerű, „modern” színműírónak (Molnár Ferenc, Lengyel Menyhért stb.) sem sikerült igazán magukévá tenni a nyugati színházkultúra legújabb eredményeit szalondarabjaikban, „exportdrámáikban”. Ezek az írók legfeljebb megszelídítették a naturalista, szimbolista és valamivel később az expresszionista színház merész vívmányait; az újszerű koncepciók, technikai megoldások ismét csak külsőségekké váltak műveikben. Szerb Antal Molnár Ferenc színdarabjaival kapcsolatban például ezt írja:

„Szimbolikája az értelmes, de nem túlságosan értelmes publikum szájíze szerint elvezetett változata a korabeli nagy drámaírók, Ibsen, Maeterlinck és Hauptmann szimbolikájának.”⁸

⁷ Pándi Pál (szerk.): *A magyar irodalom története*. Bp., 1965, 3. köt., 453.

⁸ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Bp., 1943, 492.

II.

Többen rámutattak már, hogy a dráma volt az egyetlen műfaj, melyet a század eleji magyar irodalmi fellendülés többekévéb érintetlenül hagyott. Talán ez az oka annak, hogy Lukács György olyan rendíthetetlen – és kortársai szerint teljesen indokolatlan – lelkesedéssel fogadta Balázs Béla szimbolista ihletésű drámáit. Jól tudjuk, hogy Balázs Béla verseit és színműveit éppúgy, mint Lukács György irodalmi elméleteit a Nyugat első nagy nemzedéke túlságosan elvontnak, spekulatívnak, „németnek” érezte. Ady és nemzedéke számára Párizs – s nem a német egyetemek – jelentette a Nyugatot. A szimbolizmusról kialakult véleményük is elütött Lukács és körének nézeteitől. A Nyugatosok főleg a francia szimbolisták hajlékony, szuggesztív nyelvezetéhez vonzódtak, elméleti alapfeltételezéseik kevésbé érdekelték őket.⁹ Furcsa, bár korántsem megmagyarázhatatlan, hogy például Stéphane Mallarmé műveit néhány korai szonett kivételével nem fordították a Nyugat költői. Természetesen elismerték a szimbolista *cénacle* bölcsének, de hermetikus, metafizikai költészete távol állt tőlük – elvégre a magyar költők kifinomult esztétizmusát, dekadenciáját rafinériamentes hazai irodalmi hagyományok is befolyásolták. Lukács Györgyöt és Balázs Bélát ellenben főképp a szimbolizmus filozófiai, metafizikai oldala érdekelte. Nekik csakugyan ismerniük kellett volna Mallarmé elméleti írásait, de minthogy sokkal közelebb álltak a német irodalomhoz, Goethén, a német romantikusokon, Wagneren keresztül közelítették meg a szimbolizmust – olyan költőkön keresztül, akiről bebizonyosodott, hogy erősen hatottak a szimbolizmus teoris-

⁹ André Karátson *Le symbolisme en Hongrie* c. munkájában (Paris, Presses universitaires de France, 1969, 442.) rámutat, hogy „les Hongrois de l'époque, sauf Béla Balázs et Dezső Kosztolányi, y pensaient peu, préoccupés qu'ils étaient de révéler leur moi intime et de transformer les rapports entre la poésie et la vie nationale.”

táira. Tehát amikor Balázs Béla arról ír, hogy a világon minden szimbólum, egy fennköltebb valóság jelképe, vagy amikor a költői nyelv mágikus erejére hívja fel a figyelmet, Novalis, E. T. A. Hoffman, a Schlegel fivérek elveit visszhangozza, s nem Baudelaire-ét vagy a későbbi szimbolistákéit. Még olyankor is, amikor Balázs kiindulópontja egy a szimbolizmustól meglehetősen távol álló író, következtetései a szimbolizmus híveinek megállapításaira emlékeztetnek. Például egy korai drámatörténeti vázlatában tett észrevételei a szimbolista dráma definíciójának is beillenének:

Lehetne még beszélni az érzéki benyomásnak minden szónál erősebb szimbolikus jelentőségéről, lehetne beszélni a drámának a hallgatás és elhallgatás technikájában rejlő képességéről legvégső dolgok kifejezésére; lehetne beszélni arról a misztikus, tulajdonképpen egészen abnormis életprocessusról, hogy a drámában valósággal érzékien, szemmel és füllel veszek tudomásul egy életet . . . A drámának olyan lehetőségei vannak, mint a vallásnak. Ilyenformán a problémák is rokonok. Ezt érezték a modern dráma legnagyobb mesterei és teoretikusai, azok, akiknek a nyugati modern kultúrában legtöbb érzékük volt a metafizika iránt: a germánok. Azt, hogy nem csak témájának, hanem egész belső formájának szimbolikus természetűnek, világnézetet jelentőnek kell lennie.¹⁰

Balázs Béla elsősorban költő s drámaíró volt, és nem rendszerező gondolkodó; őt éppúgy érdekelt a szimbolista poézis, mint

¹⁰ Balázs Béla: „A tragédiának metafizikus teóriája a német romantikában és Hebbel Frigyes.” Nyugat, 1908, 89. Érdemes megjegyezni, hogy a fiatal Lukács megállapításai olykor a francia szimbolisták észrevételeivel is megegyeznek. Egyik, Balázs Béla költészetével foglalkozó cikkében arra a következtetésre jut, hogy voltaképpen Shakespeare is szimbolista, hiszen az ő szimbólumai „nem szimbólumok abban az értelemben, mintha ezt vagy amazt ’jelentenek’: mindent jelentenek és semmi határozottat, muzsikálisak és nem intellektuálisak.” (Lukács Gy.: *Balázs Béla és akinek nem kell*. Gyoma, 1918, 63.) Mallarmé hasonlóan vélekedett Shakespeare-ről. Haskell Block írja *Mallarmé and the Symbolist Drama* c. könyvében (Detroit, Wayne State University Press, 1963, 91), hogy a francia költő szerint „Shakespeare’s cosmic symbolization makes him the great precursor of the symbolist drama.”

a szimbolista poetika. 1908-ban, négy évvel a *Misztériumok* c., három szimbolista indítású egyfelvonásost tartalmazó drámakötet megjelenése előtt Balázs egy esszét publikált a Nyugatban Maeterlinckről, amelyben hevenyészve ír ugyan a szimbolista dráma esztétikájáról, de szubjektív észrevételei néha jobban rávilágítanak a lényegre, mint Lukács kidolgozottabb, bár elvont fejtegetései. Balázs nyilván a *L Intruse* és a *Les Aveugles* c. Maeterlinck drámákra utal, amikor a következőket írja:

Az a láthatatlan, mindent kormányzó nagy misztérium... a hőse Maeterlinck darabjainak. Abban a vontatott csendben, ahol nem történik semmi, az a láthatatlan erő cselekszik, amelyik lefogja ezt az életet, annak mozgását ábrázolja ez a mozdulatlanúság. És a nagy Érthetetlennek, melynek kebelében élünk, mint egy sötét erdőben, legláthatóbb, legdrámaibb megjelenése a halál. A halál a hőse mindezeknek a drámáknak. De nem a rettenetes, a szomorú vég itt a halál, nem sírgödör és csontváz, hanem a sötét titok, a leskelődő. *Csak szimbóluma a nagy misztériumnak.* Láthatatlan, élő alak, mely közöttük jár-ke, megsimogatja és az asztalukhoz ül mint „hívatlan vendég.” Nem történik semmi. Az élet történik.^{1 1}

Balázs meggyőződése szerint Maeterlinck forradalmasította az európai színművészetet, s esszéjéből kitűnik, hogy ő maga is lelkesedik ezért a hangtalan, cselekménytelen színházért, mely hangulati árnyalatokkal kelt mély hatást. „Örök irigységem, hogy muzsikusoknak nem kell beszélniök”, vallja Balázs, „és örök szerelmem, hogy a drámában lehet nem beszélni.”¹² Annak ellenére, hogy Balázs Maeterlinck szimbolizmusát a német romantika szemszögéből vizsgálja, természetesen tisztában van a kettő közti óriási különbséggel.

„Maeterlincknek nem a gondolat a bűvárharagja,” „az ő mélysége nem rokon a Goethék, Hebbelek mélységével. Ő azokat a gondolatokat akarja megfogni, melyeket *'gondolatok nélkül gondolunk,' ez nem germán mesterség.*”^{1 3}

^{1 1} Balázs Béla: *Maeterlinck*. Nyugat, 1908, 448.

^{1 2} Uo., 450.

^{1 3} Uo., 452.

III.

Ha figyelembe vesszük, hogy Balázs Béla nagy csodálója volt Maeterlinck drámáinak és általában a szimbolista színháznak, aligha meglepő, hogy három egyfelvonásosa – melynek együttes címe Mallarmét juttatja eszünkbe, aki a drámát mindig is *mystère*-nek tekintette – jelentős szimbolista elemeket tartalmaz. A három közül a legismertebb (mert Bartók Béla híres operájának szövegkönyvéül szolgált) *A kékszakállú herceg vára*. Maga a témaválasztás is valószínűleg Maeterlinck-hatásról tanúskodik. Balázs 1908-ban írt esszéjében Maeterlinck háromfelvonásos mesejátékát, az *Ariane et Barbe-Bleue*-t a belga drámaíró „legmélyebb darabjának”¹⁴ nevezte. A Kékszakállú legendája hátborzongató és sejtelmes – tehát szimbolista költő számára is kiváló téma. A monda korábbi feldolgozásai főleg a züllött nőcsábász történetének vérfagyasztó mozzanatait emelte ki. Maeterlinck és Balázs ellenben igyekezett emberivé formálni a szereplőket és a legmélyebb vágyak és indulatok hordozójává tenni magát a legendát. Mint sok más szimbolista versben, drámában, a szín Balázs darabjában egy lelkiállapot objektivizálása. A szerző egyfelvonásosának német kiadásához írt előszavában kihangsúlyozza: „A Kékszakállú vára nem reális kővár. A vár az ő lelke. A magányos, sötét és titokzatos: a bezárt ajtajú vár.”¹⁵ (A dráma magyar kiadásában a vár szereplőként van feltüntetve.) A regös is alighanem erre utal, amikor ezt kérdezi proológusában:

¹⁴Uo., 449. Lukács ugyanakkor „igénytelen” darabnak tartotta az *Arianet* (*A modern dráma* . . . II. 287), és általában úgy érezte, hogy Maeterlinck késői művei inkább filozofikus elmélkedések, mint drámák. Egy új embertípus tűnik fel ezekben a művekben: a bölcs, aki – Lukács szerint – eleve kizárja a drámát, a tragédiát (*A modern dráma* . . . II. 286). Bizonyos értelemben Balázs Béla jó néhány fiatalkori műve: meséi, példázatai stb. kapcsolatba hozhatók Maeterlinck későbbi írásaival, minthogy mindketten elpártoltak a szimbolizmustól, és a nyíltabban filozofikus, didaktikus irodalomhoz közeledtek.

¹⁵Balázs Béla *Válogatott cikkek és tanulmányok*. Bp., 1968, 35.

Szemünk pillás függőnye fent:
Hol a színpad: kint vagy bent,
Urak, asszonyások?^{1 6}

Balázs Kékszakállúja nem beteges Don Juan, hanem komor, nyugtalan ember; új menyasszonya, Judit megsejti szörnyű bűneit, zaklatott lelkvilágát, és a várat természetesen ő is jelképnek látja. Amikor megérinti a vár nyirkos falait, így kiált fel: „Sír a várad! Sír a várad!” A suttogó szél hallatán sírva fakad: „Óh a várad felsóhajtott!” És amikor az első ajtó mögül felvillan Kékszakállú kínzókamrájának vörösen izzó fénye, Judit megborzad:

A te várad fala véres!
A te várad vérzik!^{1 7}

Noha jó néhány kritikus foglalkozott már Balázs Béla szimbolizmusával és főleg Maeterlinck hatásával, a vélemények megoszlanak. Szabolcsi Miklós szerint például Balázs több figyelmet szentelt Charles Perrault Kékszakállúról szóló híres meséjének, mint Maeterlinck drámájának.^{1 8} Kroó György a Kékszakállú-legenda történetéről írt terjedelmes tanulmányában viszont arra a következtetésre jut, hogy az *Ariane et Barbe-Bleue* „bizonyos értelemben forrása” Balázs Béla egyfelvonásosának.^{1 9} Ha összevetjük a két darabot, meggyőződ-

^{1 6} Balázs Béla: *Az álmok köntöse*. Bp., 1973, 197.

^{1 7} Uo. 203–206.

^{1 8} Szabolcsi Miklós (szerk.): *A magyar irodalom története*. Bp., 1966, 6. köt., 247.

^{1 9} Kroó György: *Bartók színpadi művei*. Bp., 1962, 25. Figyelemre méltó, hogy Lukács György Balázs Béláról írt esszéiben ellenezte a *Kékszakállú* és a *Barbe-Bleue* összevetését, sőt azt állítja, hogy míg Maeterlinck költői képei absztraktak, Balázs Béla darabjai „egyszerű, rövid, pontos és súlyos érzékiségű kifejezései a drámai ember lelkiállapotának”. (Lukács Gy.: *Balázs Béla és akinek nem kell*, 58.) Ebben a polemikus cikkében Babits Mihály Balázs művészetét támadó cikkére válaszol Lukács György. (Lásd Nyugat, 1913, 166–169.) Természete-

hetünk róla, hogy egyes részleteket – például a hét lezárt ajtó motívumát – Balázs csakugyan átvette Maeterlincktől, jöllehet a lezárt szobák titkát megváltoztatta. Az *Ariane et Barbe-Bleue*-ben a hétből hat ajtó vezet drágakövekkel megtelt szobákba; A *kékszakállú herceg várában* csupán egy ajtó mögött csillognak ékszerek. A hetedik ajtó mögött mindkét darabban a régi asszonyok senyednek, akiket Kékszakállú – Maeterlinck változatában éppúgy, mint Balázséban – bebörtönzött. A fényszimbolizmust is hasonlóképpen alkalmazza a két drámaíró. A színpadot mindkét darabban sötétség borítja, a kitárt ajtók mögül itt is, ott is vakító fénysugár tör elő. A fény a két hősnő ismertetőjele. Ariane-t elkápráztatja a hetedik szobából kihulló gyémántkövek ragyogása, és ujjongva mondja:

Immortelle rosée de lumière! Ruisselez sur mes mains,
illuminez mes bras, éblouissez ma chair! Vous êtes purs,
infatigables et ne dormez jamais, et ce qui s'agite en vous
feux, comme un peuple d'esprits qui sème des étoiles,
c'est la passion de la clarté qui a tout pénétré, ne
se repose pas, et n'a plus rien à vaincre q'elle même! . . .
Pleuvez, pleuvez encore, entrailles de l'été, exploits
de la lumière et conscience innombrable des flames! vous
blesserez mes yeus sans lasser mes regards!²⁰

Judit is a fény után áhítozik. Világot akar gyűjtani Kékszakállú várában-lelkében, meg akarja menteni őt a sötétségtől:

Lesz fény, szegény, Kékszakállú
Megnyitjuk a falat ketten.
Szél bejárjon, nap besüssön
Tündököljön a te várad!²¹

---

sen több mai kritikus is megkérdőjelezi Balázs Béla szimbolizmusát. Fehér Ferenc szerint például „Maeterlinck tudatosan szimbolista volt, Balázs csak pillanatokra és akaratlanul az.” (Lásd Fehér F.: *Narcisszusz drámái és teóriái*. In: Balázs Béla: *Halálos fiatalság*. Bp., 1974, 7–30.)

²⁰ Maurice Maeterlinck: *Théâtres*. Bruxelles, P. Lacomblez, 1912, 3. köt., 142–143.

²¹ Balázs B.: *Az álmok köntöse*, 202.

Még a két vár között is van rokon vonás. Említettük, hogy Judit úgy beszél Kékszakállú hajlékáról, mintha az élne. Amikor Ariane készül kinyitni az első ajtót, dajkája elkiáltja magát:

Prenez garde! – Fuyez! Les deux battants s’animent et glissent comme un voile.²²

Természetesen figyelembe kell vennünk azt is, hogy a két dráma közti eltérések éppolyan szembetűnők, mint a hasonlóságok. Az *Ariane et Barbe-Bleue*, amely sokkal kevésbé rejtélyes, kevésbé szimbolista dráma, mint Maeterlinck korai egyfelvonásosai, tulajdonképpen Ariane-ról, a felszabadult nő prototípusáról szól. A darab vége felé, amikor a felbőszült parasztok elfogják Kékszakállút, Ariane megkéri őket, ne bántsák urát. Ő maga elhagyja férjét, amikor rádöbben arra, hogy nem segíthet sem rajta, sem a régi asszonyokon, akik félnek a szabadságtól.

„Ariane is the light-bringer in Maeterlinck’s drama”, olvassuk egy nemrég megjelent Maeterlinck-monográfiában; „she has attempted to illuminate what was living in perpetual darkness and confusion – the other wives. She has the courage to venture forth alone in forbidden, and, therefore, terrifying realms, which is the fate of many light-bringers.”²³

Balázs Béla darabja ezzel szemben szinte teljesen cselekménytelen, befejezése pedig korántsem olyan egyértelmű, mint az *Ariane et Barbe-Bleue*-é. Maeterlinck eseménydús drámája mellett *A kékszakállú herceg vára* kimondottan statikus dráma, amelyben – mint egyik korai bírálója megjegyezte – „két szereplő egy óra hosszat reménytelenül ágál a színpadon, és közben nem történik semmi”.²⁴

²² M. Maeterlinck: *Théâtres*, 3. köt., 138.

²³ Bettina Knapp: *Maurice Maeterlinck*. Boston, Twayne, 1975, 99.

²⁴ Haraszti Emil: *Bartók Béla élete és művei*. Idézi Kroó Gy.: *Bartók színpadi művei*. 29.

Habár színre került Balázs Béla darabjának eredeti változata is, Bartók Béla operájának librettójaként lett világhírű. Bartók sötét tónusú, dermesztően disszonáns zenéjének hangulatfestő és drámai funkciója van, ezért azt hinnők, kiegészíti a szimbolista művet – mint ahogy Debussy és Richard Strauss operái is Maeterlinck és Hofmannstahl műveinek tökéletes zenei megfelelői. Némely zenekritikus azonban úgy vélekedik, hogy Balázs Béla megzenésített színpadi műve eleve más élményt nyújt, mint Debussy zenedrámái. Kroó György szerint Maeterlinck és Debussy világa finoman, visszafogottan szuggesztív, míg Bartók zenéje elementárisan szimbolikus.²⁵ Ha tehát a várnak nyíltan allegorikus és nem szuggesztívan szimbolikus jelentőséget tulajdonítunk; ha a drámából az egymást meg nem értő Férfi és Nő tragikus konfrontációját ragadjuk ki, akkor csakugyan kevés okunk van rá, hogy *A kékszakállú herceg várát* szimbolista drámának tekintsük. És ha elfogadjuk az értelmezést, miszerint *Kékszakállú*

„a mohó ifjúság jelképe . . . aki minden asszony szerelmére vágyik, de egyhez sem akarja odakötni magát, a csók örömeivel egyszerre érzi a szabadulás és az újabb, még edesebb csókok vágyát”,²⁶

akkor még távolabb kerülünk a szimbolizmustól, és az allegorikus drámá felé közeledünk. De ha elismerjük is, hogy *A kékszakállú herceg vára* – minthogy egy lélektani konfliktus áll középpontjában – témáját illetően nem szimbolista dráma, légköre és szerkezete, valamint stiláris sajátosságai mégiscsak szimbolista hatásról tanúskodnak. Tudjuk, hogy a kelet-európai szimbolizmust a népköltészet, a folklór elemei is gazdagít-

²⁵ Kroó Gy.: *Bartók* . . . 105–106.

²⁶ Lásd Bóka László tanulmányát *A kékszakállú herceg vára* illusztrált kiadásában (Bp., *Helikon*, 1961, 59–75). Egy neves kortárskritikus: George Steiner szerint a vár és Judit kíváncsisága a modern ember tragikus, önpusztító igazságkeresését jelképezi. Lásd G. Steiner: *In Bluebeard's Castle*. New Haven, Yale University Press, 1971.

tották.²⁷ Balázs verses drámája szinte tökéletes példája ennek a folyamatnak.

„A székely népballadák dramatikus fluidumát akartam színpadra vinni”, „a népdalok keveretlen színeivel akartam modern lelket festeni. Azt akartam, amit Bartók . . . Hittük, hogy az egészen újat csak az egészen régeből lehet kiplántázni, hogy csak az ősmatéria bírja el a mi spiritualizálásunkat úgy, hogy mégsem párolog el az ujjaink között.”²⁸

A tömör, elliptikus nyelvezet, a népballadákra emlékeztető ismétlések csakugyan Balázs drámájának legszembetűnőbb szimbolista karakterisztikumai.

Ha igazán értékelni akarjuk a ballada szimbolista újraértelmezésének jelentőségét, ismét Lukács György *A modern dráma fejlődésének történetéhez* kell fordulnunk. Ez a nagyszabású összefoglaló mű alighanem mély hatással volt Lukács körére, különösen Balázs Bélára, aki elsősorban drámaírónak vallotta magát. Lukács tisztában van a ballada narratív jellegével, mégis úgy véli, hogy

„Maeterlinck drámái . . . balladák. Egy tragikus érzés kifejezése, elhagyva mellőle mindent, ami nem tartozik szükségképpen hozzá; viszont magát az érzést egészen egyszerűen, természetesen fejezve ki.”²⁹

Lukács nem tekinti a balladát elég drámainak, ugyanakkor a szimbolista dráma szuggesztív erejét nagymértékben balladaszerűségének tudja be. Maeterlinck drámái akárcsak a ballada, „csak esetet ad és nem világot, csak sorshelyzetet és nem

²⁷ Lásd pl. Vilmos Voigt: „Folklore in Symbolism”. Kézirat. A megjelenés előtt álló *The Symbolist Movement in the Literatures of European Languages* anyagából.

²⁸ *Bécsi Magyar Újság*. 1922. máj. 21. Idézi Kroó Gy.: *Bartók . . .* 35. Balázs természetesen ismerte a Kékszakkállú-legenda magyar népballada-változatát. A magyar Kékszakkállú – Ajgó Márton – fára akasztja áldozatait.

²⁹ Lukács Gy.: *A modern dráma . . .* 2. köt., 251.

sorsviszonyt”.³⁰ Lukács szerint Maeterlinck amennyire csak lehetett, eltüntette a ballada realizmusát.

„Először is ki akart küszöbölni minden eseményt a drámából . . . hogy a belső történést semmi se zavarja; azután elhagyott embereiből minden olyan vonást és tulajdonságot, ami nem vonatkozott sorsukra; a helyet és időt illetőleg megszüntetett minden realitást.”³¹

A kékszakálluban éppen ezekkel a reduktív megoldásokkal találkozunk, bár mégsem monthatjuk, hogy a dráma lemeztenített allegória. Bizonyos fokig kielégítőnek látszik a megállapítás, hogy a darab fő témája a férfi és női ego tragikus összeegyeztethetlensége, de ugyanakkor figyelmünket Judit csillapíthatatlan kíváncsiságára, az ismeretlen keresésére is irányíthatjuk. Az ajtók feltárását egy gyakran előforduló, erőteljes szimbolista motívummal: a fátyol fellibbenésével azonosíthatnók. És ha a jól ismert és fölöttébb alluzív tiltott szoba mozzanatra gondolunk, valamint a megváltó s ugyanakkor végzetes következményekkel járó felfedezés motívumára, még nyilvánvalóbbá válik a dráma polivalens jellege. Mint említettük, *A kékszakállúval* foglalkozó kutatók egy része számos nem szimbolista elemet vél felfedezni Balázs drámájában, mások a szimbolista színház jellegzetes példájaként kezelik. Például Ujfalussy József Bartók Béláról írt könyvében a szimbolizmus főáramlatába helyezi Balázs Béla drámáját, közös vonásokat talál a Trisztán-legenda, *Pelléas és Melisande* és Balázs egyfelvonásosa között, és Golaud komor kastélyát Kékszakállú várával rokonítja. Ujfalussy szerint „ha Melisande-ot 'a vár fehérasszonyának' nevezzük, Adyhoz, ha Juditnak, Balázshoz vezet megújuló alakja”.³²

Balázs trilógiájának másik két darabja — *A tündér* és a Lukács Györgynek és Hajós Editnek dedikált *A szent szűz*

³⁰ Uo.

³¹ Uo., 261.

³² Ujfalussy József: *Bartók*. Bp. 1965, 1. köt., 169.

vére – drámailag jóval gyengébb, szürkébb, mint *A kékszakálú*. Itt az író alapvető lélektani konfliktusokat igyekszik esztétizálni, átszellemíteni, az eredmény azonban két meglehetősen merev és mesterkelt színpadi játék. *A tündér* mesebeli németes környezetben játszódik, *A szent szűz vére* a középkort idézi fel. A színhely tehát konkrétabb, bár Balázs itt sem realista eszközökkel dolgozik. Inkább modern életérzésű alakjait igyekszik homályos áltörténelmi környezetbe helyezni. *A tündérben* egy fiatal jegyespár idillikus szerelmét megzavarja a lány régi kedvese, aki hosszú távollét után ismét megjelenik, és nyugtalanító kérdéseivel véget vet a fiatalok boldogságának. *A szent szűz vére*nek témája is egy furcsa szerelmi háromszög. Két kereszteslovag: Baldwin és Bohémund egy hadjárat során örök hűséget esküszik egymásnak. Baldwin normann kastélyában fogadja régi barátját, és bemutatja neki ifjú feleségét, Blankát. Kezdetől fogva érezzük a feszültséget barát és feleség közt, a konfliktus egyre nagyobb méreteket ölt, a férj két tűz közé szorul. A vetélytársak hajlandók élükkel bizonyítani szeretetüket, tört szúratnak mellükbe, de a szent szűz életre kelt szobra feléleszti őket. A dráma végén Blanka zárdába vonul, a két barát pedig ismét felcsap kereszteslovagnak és csatába indul.³³ Láthatjuk, hogy a szerelem és a barátság összebékíthetetlenlensége – tágabb értelemben a férfi és nő közötti örök viszálykodás – a *Misztériumok* vezérmotívuma.³⁴ A stilizált színpad és nyelvezet azonban még a két utóbbi darabnak is szimbolista hangulatot kölcsönöz. Sőt a drámák baljós atmoszférája, a gyakori nyugtalan várakozás nagyon is

³³ *A szent szűz vére* a *Misztériumok* leggyengébben sikerült darabja, s szimbolikája is roppant átlátszó. Például a normann várkastély környékét beborító szőnyegek és függönyök nyilván az ifjú feleség hatását tükrözik. A dráma tetőpontján férje fegyvertársa, féltékenysége jeléül lerántja a drapériákat a falról.

³⁴ E konfliktus gyökereit Balázs Béla saját életében kell keresnünk. Lásd például *Lehetetlen emberek* c. regényét, valamint Lesznai Anna *Kezdetben volt a kert* Balázusra vonatkozó részeit.

Maeterlinck „théâtre de l'attente”-ját juttatja eszünkbe.³⁵ A rossz előjelű szél például Olivér, a régi barát ismertetőjele, bár ő közel érzi magát a tündérhez is, amely a helyi mondák szerint a közeli erdőben bujkál. Akárcsak a vár Balázs első egyfelvonásosában, a szél szereplőként van feltüntetve *A tündérben*. Olivér alakja azért is érdekes, mert ő a szimbolista irodalomból jól ismert vándor, aki a megnevezhetetlen, az elérhetetlen után vágyódik. „Nem, nem vagyok soha egyedül”, mondja régi kedvesének:

Velem van minden meg nem élt napom,
Ezer nyitott ajtóval áll körül
És néz és vár és hív és integet.
Velem van minden, ami nincsen itt,
Velem van minden, ami még lehetne
S kiált utánam: jer értem, jere!³⁶

IV.

Úgy tűnik, a századeleji Magyarországon csupán Balázs Béla drámakíséreteiben találkozunk szimbolista elemekkel. Amíg a kor nagy költői csaknem kivétel nélkül a szimbolizmus hatása alá kerültek, a drámairodalomban az irányzat alig hagyott nyomot. Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk a század eleji magyar dráma fejlődésvonalát, szembeütnők azok a – gyakran népszerű drámaírók részéről tett – kísérletek, amelyek a színház költői-hangulati-képi lehetőségeit aknázzák ki, és háttérbe szorítják a hagyományos drámai cselekményt, jellemábrázolást stb. Ezek a drámaírók már a szecesszió jegyében alkotnak,

³⁵ L. Guy Michaud: *Message poétique du symbolisme*. Paris, Nizet, 1966, 445–448.

³⁶ Balázs B.: *Az álmok köntöse*. 247. Említésre méltó, hogy Balázs Béla első verseskötetének címe: *A vándor énekel*. Lukács szerint is a vándor sokat jelentő szimbólum, annak a pillanatnak a jelképe, „amikor minden szimbolikus.” (Lukács Gy.: *Balázs*. . . 65.)

melyet a szimbolizmus egyik oldalhajításának tekinthetünk. Akárcsak a korai szimbolisták, akik az „egész újat” az „egész régiből” akarták kiplántázni, a szecesszió követői is az ősi, a primitív stilizált modern újjáteremtésére törekedtek.³⁷ Az irodalmi szecesszió a színház nyelvét is befolyásolta. Különösen Szép Ernő és Szomory Dezső színpadi műveiben találkozunk e stílus sajátos formaelemeivel, mely elemek mindkét esetben egy dekadens érzékenység megnyilvánulásai. De a század eleji magyar dekadencia – erre Réz Pál figyelmeztet több tanulmányában – se nem a „túlfinomult, elpuhult, túlérlett, mindent-megélt és mindent-megpróbált emberek . . . betegsége”, se nem a „csökkent életerő és a felfokozott életvágy konfliktusa”,³⁸ inkább csöndes esztétizmus, befeléfordulás, modorosság, morbid érdeklődés a halál iránt. Szép Ernő – akárcsak Paul Verlaine – tudatosan naiv poéta. Írásaiból kiérzik a gyermeki ártatlanság és báj, de a bölcs megértés is az élet viszontagságai iránt. A költőit szívesen keveri a prózaival, stílusa

„különös ötvözete a népmesék egyszerűségének és a legmodernebb francia stíluskísérletek magyar, magyarrá való lecsapódásának”.³⁹

Ebben a vonatkozásban tartjuk jelentősnek Szép Ernő egyik kevésbé ismert színdarabját, *Az egyszeri királyfit*. Akárcsak Vörösmarty *Csongor és Tündéje*, *Az egyszeri királyfi* is mesejáték, parasztruhába bújtatott Jedermann-tragédia, amely alakjait, jellegzetes mozzanatait a magyar népmeséből, folklórból meríti. De nem akármilyen mesejátékkal van itt dolgunk. Kosztolányi Dezső szellemesen fogalmaz, amikor a színdarab 1913-as bemutatójáról írt kritikájában megjegyzi: „Szép Ernő mint-

³⁷ Lásd pl. Komlós Alaiár: „A magyar art nouveau vagy a nemzeti és európai elv összeolvadása.” In: *Vereckétől Dévényig*. Bp., 1972, 99–156.

³⁸ Lásd Réz Pál tanulmányát in: Szép Ernő: *Úriemberek vagyunk*. Bp., 1957, 5–17.

³⁹ Uo.

ha a mezőkövesdi hírmzéseknék és Beardsley rajzainak módszerét elegyítené mesejátékában.”⁴⁰

Az egyszerű királyfinak vajmi kevés köze van a népszínművekhez, még színműnek sem nagyon nevezhetjük, inkább látványos tabló-sorozatnak, amelyekben Szép Ernő a népmesék csaknem minden egyes konvencióját felhasználja. Egy paraszt királyfi sarkában jár a halál, és a kaszást is egyszerű, kedélyes magyar parasztnak ábrázolja az író. A fiatal királyfi azonban nem tipikus mesehős – kedvetlen és életunt. Míg Balázs Bélát a székely népballadák tömör egyszerűsége ihlette meg, Szép Ernő egy sereg mesehőst zsúfol darabjába, versek, szólások, rímjátékok kincsháza tárul elének. A bőség már-már zavaró. A mesejáték dekadens jellege azonban mégsem tudatos primitivizmusának tulajdonítható, hanem a halálfélelem és halálvágy költői megjelenítésének. A Halál záróbeszéde az örök álmom dicsőítése, csábító intelem:

„Félsz lemenni a földbe, kedves kis cselédem? Ó, te balga, nem látod, hogy lefelé kívánczik minden a világon, az anyaföld elé? Nem látod a szomorúfűz ágát, hogy borul lefelé, nem nézted meg a daru tollát, hogy lankad a földnek, a búza boldog kalásza hogy hajlik lejjebb, lejjebb, meg a szép őszi falevél milyen édesdeden száll, száll a áróól a földre. A friss égi harmat, a fehér hó is a földre jön az égből, a fényes esti csillag megunja a magosságot, lefelé szalad a föld felé, a dicső nap is lefelé ballag alkonyattal, minden a földet keresi, minden a földbe vágyakozik . . . Ó, be áldott is a lágy anyaföld, be drága, be ékes, be jószágos, be kívánatos, be gyönyörűség.”⁴¹

V.

Szomorj Dezső sokak szerint az irodalmi dandy szerepét töltötte be Magyarországon. Tizenhét évet élt Párizsban, 1890-től 1907-ig, s habár a francia szimbolizmus szempontjából igen

⁴⁰ Idézi Réz Pál in: Szép Ernő: *Színház*. Bp., 1975, 123.

⁴¹ Uo., 118.

jelentős évek voltak ezek, Szomory számos Párizsban tartózkodó idegen költővel, íróval ellentétben nem nagyon közeledett az irányzat hangadóihoz.⁴² Magyarországon a modernek közé sorolták, de irodalmi ízlése meglehetősen konzervatív. Stendhal, Balzac, Renan a kedvencei, és büszke rá, hogy bejáratos volt Alphonse Daudet szalonjába. Szomory zengő tirádáit olvasva megkésett romantikusnak érezzük, bár osztja a szimbolisták álmát is, hiszen a wagneri *Gesamtkunstwerk*et akarja megvalósítani az irodalomban.⁴³ Szomory egyetértett volna Oscar Wilde-dal, aki szerint a maszk többet árul el, mint az arc.⁴⁴ A szépségkultusz átlengi Szomory minden alkotását, és kihatással volt privát életére is. A fájdalom és a halál esztétizálása különösen feltűnő jellegzetessége műveinek. Például *Harry Russel-Dorsan a francia hadszíntérről* c. művében a képzeletbeli angol haditudósító így kiált fel egy helyütt:

„Hallatlanul szép ez a sok agyonlőtt, vérbe fagyott, elnyúlt és megmeredt fiatal katona itten, a varjak fekete gyászkoszorújával, uram bocsáss, hallatlanul szép!”⁴⁵

Történelmi színművein és excentrikus modern darabjain kívül írt Szomory egy biblikus témájú drámát is, a *Sába királynőjét*, amely azonban soha nem került színpadra, és nyomtatásban is

⁴² Szomory *Levelek egy barátnőmhöz* c. könyvében lekicsinylően ír Jean Moreasról, a szimbolista iskola egyik „aktivistájáról”, és elfogultság nélkül mellékeli néhány saját, nyilvánvalóan imitatív szimbolista költeményét (Bp., 1927, 164–165).

⁴³ Réz Pál: *Szomory Dezső*. Bp., 1971. 17, 83.

⁴⁴ Lásd Oscar Wilde: „The Truth of Masks.” In: *Complete Works of Oscar Wilde*. London, Collins, 1948, 1060–1078. Vesd össze Wilde a fent említett esszéiben, valamint a *Dorian Gray* híres előszavában tett megállapításait *A párizsi regény* egyes soraival: „... a látszatok ereje, mint minden, ami művészeti, jobban hat a valóságnál.” „A szépség nem hasznos. A hasznos ott kezdődik, ahol a rút.” (Bp. 1969, 19, 34.)

⁴⁵ Szomory Dezső: *Harry Russel-Dorsan a francia hadszíntérről*. Idezi Réz P.: *Szomory*. 154.

csak néhány évvel ezelőtt jelent meg először. Pontosan azt sem tudjuk, mikor keletkezett az elfelejtett ötfelvonásos „Bibliai legenda”, kézírata is csak az utóbbi években került elő a családi hagyatékból. Szomory Dezső főművének tartotta a *Sába királynőjét*, Réz Pál azonban megkérdőjelezi az író állítását. Szomory életrajzírója és műveinek kiváló ismerője úgy érzi, hogy a *Sába*

„egy nagy zenész megihletésére született operaszövegkönyv, egy ko-reográfus képzeletét megindítani képes balett szövegkönyve csak. Maeterlinck, sőt D’Annunzio avuló és feltámaszthatatlan hagyományát élesztgeti”.⁴⁶

De mégis hiba lenne a *Sába királynője* szimbolista ihletettségét alábecsülni. Például az ismert svájci irodalomtörténész, Hartmut Köhler rámutat, hogy mítoszokon, legendákon, tündérmeséken túl „az ókor érzéki pogánysága” is a szimbolista dráma forrásául szolgálhat. (Érdekes megjegyezni, hogy Köhler említést tesz a portugál Eugenio de Castro *La reine de Saba* c. drámájáról.⁴⁷) Szomoryt nyilvánvalóan a bibliai történet dekoratív vonásai vonzották. A *Sába királynője* is inkább élőképek sorozata, mint igazi dráma. Salamon és Belkisz viszonyának története, a lélektani mozzanatok vagy a történelmi háttér sokkal kevésbé érdekli. A dráma narratív jellegű részei kimondottan gyengék. A hangsúly a látványosságon, a szóáriákon van, érzelmi crescendókon, nagy drámai pillanatokon – olyan jeleneteken, mint Belkisz bevonulása Jeruzsálembé, drámai távozása stb.

A *Sába királynője* szimbolista szemszögből nézve azért is figyelemre méltó, mert a színpompás színpadkép egzotikus virágokban, madarakban is bővelkedik, és ezek nemcsak a

⁴⁶ Szomory Dezső: *Színház*. Bp. 1973, 825.

⁴⁷ Hartmut Köhler: „Symbolist Techniques in the Theatre Arts.” Kézirat. A megjelenés előtt álló *The Symbolist Movement in the Literatures of European Languages* anyagából.

legenda egyes részleteit tükrözik, hanem szimbolista hatásról is tanúskodnak. (Salamon kedvenc madarát: a bankát küldi Sábához üzenetével, s vele együtt egy egész madársereg, „szárnyas felhő” száll a magasba.⁴⁸) A dráma valószínűtlenül buja, üveg-házi légköre a szimbolista költészet világát idézi fel. Sőt Belkisz egy a szimbolisták által igen kedvelt bibliai alakra: Saloméra is emlékeztet. Jossué próféta figyelmezteti Salamont a Belkisszel való kapcsolat szörnyű következményeire. Akárcsak Jokanaan Wilde *Salomé*jában, Jossué is megjövendöli a pusztulást. A dráma végén Belkisz elégtétellel veszi tudomásul, hogy a szerelemtől megittasult Salamon kedvéért megöleti a prófétát.

Folytathatnánk a *Sába* szimbolista sajátosságainak felsorolását, de mielőtt túlzásba vinnénk a párhuzamkutatást, emlékeznünk kell arra, hogy a szimbolista dráma – Magyarországon éppúgy mint másutt – utólagosan alkalmazott kritikai kategória. Nem valószínű, hogy Szomory tudatosan élt szimbolista eszközökkel. Ha más nem, irgalmatlan öniróniája – a Verlaine által megvetett „esprit cruel” és „rire impure” – választja el Szomoryt az „igazi” szimbolistáktól. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy sokan magát a szimbolizmus szót is meglehetősen pontatlanul használják. A magyar kritikában is gyakran elmosódik a választóvonal stílromantika, szecesszió, impresszionizmus, dekadencia között, s úgy tűnik, a terminusok felcserélhetőek. (Vargha Kálmán például Szomory „szimbolista-szecessziós” korszakát elemzi a novellista Szomoryt bemutató tanulmányában.⁴⁹ És emlékezzünk arra is, hogy a fiatal Lukács György a „dekoratív stilizálás” kifejezést nemcsak a szimbolista drámára vonatkoztatta, hanem a szecesszió stílusjegyeit viselő színművekre is.)

⁴⁸ Szomory D.: *Színház*. 765.

⁴⁹ Vargha Kálmán: „A novellista Szomory”. In: Szomory Dezső: *Az irgalom hegyén*. Bp. 1964, 20–21. A szimbolizmus meghatározásával kapcsolatos problémákra lásd René Wellek: „The Term and Concept of Symbolism in Literary History.” In: *Discriminations*. New Haven, Yale University Press, 1970, 90–121.

VI.

Tanulmányunkban kísérletet tettünk arra, hogy elkülönítsük a század eleji magyar dráma azon formai és tartalmi elemeit, melyek összefüggésbe hozhatók a mallarméi, maeterlincki „színháztalánított”, evokatív színházzal. Igyekeztünk néhány magyar dráma dekadens vonását is megvizsgálni. A dekadenciát a szimbolizmus egyik válfajaként kezeltük, amelyet a közép-európai irodalmakban túlfinomult esztétikai érzékenység, a halál iránti morbid érdeklődés, erősen felfokozott stilizált kifejezésformák jellemeznek. A darabok kiválasztása bizonyos fókuszszubjektív ismérvek alapján történt. Elképzelhető, hogy hasonló elemek más korabeli színművekben is megtalálhatók.⁵⁰ Balázs Béla *Misztériumokát*, Szép Ernő mesejátékát, Szomory Dezső biblikus drámáját a kísérleti színház korántsem hibátlan, de mindamellett jelentős példáinak tekinthetjük. Ezek a szokatlan drámatörekvések nemigen befolyásolták a huszadik századi magyar színművészet további fejlődését, amely csak elvétve reagált új drámai elméletekre és gyakorlatokra, s a mai napig erősen tematikus színház. Figyelemre méltó azonban, hogy bár Balázs Béla drámái (*A kékszakállú operaváltoztatótól* eltekintve) félszázada nem kerültek színpadra, Szomory Dezső drámái – persze a konvencionálisabbak – ismét nagy népszerűségnek örvendenek. Remény van rá tehát, hogy a nyelvi-hangulati-érzelmi árnyalatok iránt fogékony nézőközönség méltányolni tudná ezeket a statikus, „nem színpadképes” szimbolista ihletésű magyar drámákat.

⁵⁰ Például Bóka László felhívja figyelmünket Babits Mihály szimbolikus mesejátékára, *A második énekre*, amely – a realista-naturalista irányzattal szemben – szintén egy lelkiállapot objektivizálására törekszik. Lásd Bóka László tanulmányát in: Balázs B.: *A kékszakállú herceg vára*. Bp. 1961, 59–75.

NAGY PÉTER

AZ ELBESZÉLŐ SZABÓ DEZSŐ

Száz esztendővel ezelőtt született, s már jó emberöltőnyi választ el bennünket a halálától is. Szinte önkéntelenül feltolul s választ követel a kérdés: mit jelent Szabó Dezső a mai magyar szellemi, s különösen irodalmi életben? Élő, ma is ható erő-e, vagy csak a múlt egyre halványuló emléke, amelyet a történelem s az irodalomtörténet a maga helyén regisztrál, de amely már az új nemzedékeknek alig-alig jelent valamit?

A kérdés amilyen kézenfekvő, oly nehezen megválaszolható. Elsősorban Szabó Dezső tevékenységének kétarcúsága miatt. Mert mint szépíró hívta fel magára először országosan a figyelmet, mint író tevékeny volt egész életén át, s változó szerencsével ugyan, de mindvégig alkotott, dolgozott szépíróként. Ugyanakkor a maga jelentőségét ő sem az irodalomban tudta, s visszanézve rá mi sem elsősorban az irodalomban látjuk. Ő maga, s mindjárt írói pályája kezdetén mondotta:

„Nincs a naprendszerben élő lény, aki távolabb állana, mint én attól, hogy úgynevezett író lehessen. Lejegyezni mások pattanásait, megfigyelni, dokumentumokat gyűjteni, témákat szerezni, megvázolni, gondolkozni, kidolgozni: ezek azok a mesterségek, amikre teljesen képtelen vagyok. . . . Az élet-csalán körülcsípett s én ezekben a szavakban pattanásoztam ki rája és ne haragudj, ha úgy vakarózom, ahogy nekem viszket.”

A hang kivagyisága ellenére vegyük komolyan ezt a megnyilatkozást. S tekintsünk túl azon is, hogy ebben az írolét ismérvei azonosak (és kizárólagosan azonosak) a naturalista

íróéval; sőt tán némileg szorítsuk háttérbe azt is, hogy tevékenységét mint a szélső szubjektivizmus megnyilatkozását jellemzi ő maga. A lényeg inkább abban van (ha az előbbiek sem elhanyagolhatók azért teljesen), hogy ő valamiféle általa vállalt vagy csak ráért feladat teljesítése különböző vetületeinek, arculatainak tartotta tanulmányírói, szépírói vagy akár előadói tevékenységét. S ez a különös feladat egy faji gondolat-tal szaturált „magyar szocializmus” hirdetése, megvalósítása lett volna.

E gondolatrendszer forrásairól, önellentmondásairól, történelem kényszerítette bukfenceiről és teljes lelepleződéséről, csődjéről itt sem helyünk, sem okunk részletesebben szólni. De fontos tudomásul venni azt, hogy azok az eszmék – a faji gondolat, a magyar „faj” fenyegetettségének tudata, a temető-kultusz, a vérmítosz igenlése, az osztálytudat elutasítása és tolsztojánus-krisztiánus részvétellel való helyettesítése –, amelyek a tanulmányokban, pamfletekben oly bőségesen nyilatkoznak meg, hol lappangva, csak beletudva, hol nyíltan, sőt néha esszészzerű betétté bővülve jelen vannak Szabó Dezső egész szépírói életművében is. De itt, éppen mert általában nem fogalmi nyelven nyilatkoznak meg, veszítenek támadó élükből; s ha elméleti állásfoglalásai a szépíró kiteljesedésének újra meg újra gátjai voltak, a szépíró ereje sokszor az elméleten is erőt tudott venni.

Ideológus és szépíró – e kettősség, amint ő maga is érezte, sőt ki is mondta néha, nem természetes kapcsolat, melyet a magyar történelem és társadalom sajátosságai kényszerítettek rá. S számára sem kisebb belső meghasonlással járt e kettősség, mint egyik regénye, a *Segítség!* zseniális politikus és még zseniálisabb szobrász hőséne, Boór Bálintnak. Az üldözöttség érzése, mely inkább lelkialkatából, mint valóságos társadalmi helyzetéről következett, újra meg újra arra kényszerítette Szabó Dezsőt, hogy saját szájához illessze saját dicsősége fanfáriját: nincsenek disszonánsabb írásai, mint az önmagáról írottak, amelyekben arról próbálja meggyőzni – elsősorban nem is

olvasóját, hanem saját magát —, hogy e század legnagyobb írói teljesítményei az ő alkotásai, neki sikerült először és végérvényesen kiemelni a magyar irodalmat, elsősorban a magyar prózát addigi provincialitásából.

Ennek az igénynek vagy követelménynek a helyes megítélésére talán segítséget nyújt a keletkezésük óta eltelt idő. Igaz: a regényíró „öklözte be” magát a magyar irodalmi köztudatba. A magyar ellenforradalom különösen első, heveny korszakában önmagára: saját indulataira és ideáljaira ismert *Az elsodort faluban*, azért emelte fel a művet is, szerzőjét is a félig-meddig ismeretlenségből az országos hír magasába. S ha később az ellenforradalom elkényelmesedett ahhoz, hogy ezeket az ideálokat megvalósítsa, ha még később ezekről az ideálokról még hirdetőjük szemében is kiderült embertelen, népellenes, személyvesztő jellegük, ha *Az elsodort falu* revelációból és evangéliumból a szexuális jelenetek nyílt leírására, s a gorombaságok nyílt kimondására éhes kamaszok tápláléka lett — az csak növelte a próféta magányos dühét, s furcsa módon csak még jobban megerősítette önmagába vetett hitét.

Az író kétarcúságára jellemzően fellépése is kétarcú: esszéírói és szépírói. Szabó Dezső egész írói oeuvre-jét lehetne elemezni abból a szempontból is: mikor s hogyan mondja ki, fogalmazza meg elméleteit, elgondolásait és programjait nyíltan, s mikor és hogyan öltözteti őket szépirodalmi formába, regénybe vagy elbeszélésbe. S ez az elemzés úgyszólván minden szépírói alkotásáról kiderítené, hogy közvetlenül eszmén gerjedt, elméleti tézisek illusztrációja. S ez erejük és gyöngéjük egyaránt: ebből származik általában jelenlevő sodró indulatuk, de ebből az alakok túlméretezettsége és kétdimenziós volta, a mese olyan bonyolítása, amely éppen az „eszmei” beavatkozás (és a saját műveinél szinte mindig és károsan jelenlevő érték-mértékvesztés, kritikai ítéletre való képtelenség) következtében hol a szentimentálisba, hol a rémregénybe csúszik el.

Írói fellépése a tízes évek elejére esik. Mint köztudott, egy társadalmi mozgalom, a tanárság szakszervezeti mozgalma ve-

tette őt a közfigyelem elé; ennek nyomán írott, valóban igen bátor polemikus cikke, mely Tisza Istvánt támadja, nyitja meg előtte a Nyugat hasábjait, ahol először mint kritikus és tanulmányíró kap állandó fórumot. Első elbeszéléseit is a Nyugat közli. De már ezekben – szinte a legelsőben, az 1912 elején napvilágot látó *Erdélyi földről*-ben is – hadat üzen hangulatilag-indulatilag mindannak, amit később nyíltan és fogalmilag is elítél: az akkor nálunk divatos naturalista elbeszélő modornak csakúgy, mint az impresszionisztikus érzelmességnek. Esméken fogant, verbálisan túlfeszített, szimbolikusnak tudott allegóriák rendszerével dolgozó elbeszélések ezek – a lírai expresszionizmus első hazai megvalósítói közül valók, melyek hangjuk újságával, különös és egyáltalán nem „kurrens” eszméikkel az akkori fiatalokat elkápráztatták, s úgy érezték, Szabó Dezsőben találták meg azt az író, akinek a nyomán elindulhatnak a művészet új tájain vívott új harcok felé. Hogy milyen mértékig ez volt az akkori fiatalok benyomása, arról Kassák Lajos emlékezése az *Egy ember életében* éppoly ékesen beszél, mint a tény, hogy szinte minden induló folyóirat, melyben a fiatalok tömörülni próbálnak – a Ma, a Május, a Szombat – őt hívja meg, hozzá fordul elméleti bevezetésért, eszmei irányításért, állandó közreműködésért.

Félszázad távolából újra rátekintve ezekre az elbeszélésekre bizony újságuk – de mélységük is – elkopott: lendületük, indulatuk máig él, és él bennük a nyelvi találékonyság megannyi ötlet-sziporkája, de a meseinvenció hiánya éppúgy szembeötlő, mint a sosem-volt-újság múltba-gyökerezettsége.

Ismételjük: nem kétséges, hogy a lírai expresszionizmusnak első magyar megszólaltatója, megvalósítója a *Don Kisott penitencián*, a *Gulliver tovább utazik*, *A lélek-mocsár* és a többi. Az sem kétséges, hogy ez az expresszionizmus – mely éppen a tízes években vívja Németországban is a maga első harcait, főleg a lírában – teljesen „modern” volt, a szó minden értelmében. Mint a kor legtöbb művészeti mozgalma, ez is a képzőművészetben kezdődött, és legtisztább megjelenési formáit ott

dolgozta ki; de sajátos formái alakultak ki az irodalomban is. Általában a lírában; a magyar fejlődés sajátossága, hogy nálunk az expresszionizmus erősebb és maradandóbb műveket hozott létre a prózában, mint a költészetben. S ezek között jelentős hely illeti meg Szabó Dezső elbeszéléseit – és inkább elbeszéléseit, mint regényeit. Még nem bizonyított, hogy milyen példák nyomán indult el sajátos szépírói útján, de bárkinél találta, mint saját legbensőbb valóságára ismert a hol öblös, hol rikácsoló túlfeszítettségben, a gondolati mondanivaló közvetlen és harsány hirdetésében, a képhalmozásban, a vizionáriusságban, a belső valóságnak a külső realitás elé helyezésében – általában azzal a néha már csinálnak ható, felfokozott költőiséggel, melyet nálunk talán a legteljesebben ő valósított meg, de amely az expresszionista művészeket általában, a németeket különösen jellemzi.

Mindez akkor s még jó ideig a magyar irodalomban nemcsak új volt, de új utak, új lehetőségek megnyitásával is kecsgettett. Mégis, a mai olvasó számára már az újdonságon áthallik a régiség: a modern spleen megszólaltatása mögött a prédikatori öblösség, a Nietzsche-től, Gide-től átplántált profétikus ritmikus próza mögött a romantikus alaklátás és -ábrázolás, a nagyon modern szimbolikus alkotás mögött a nagyon régi allegóriák jelenléte. De talán éppen ezáltal: az új hangon megszólaló régi által s az új tartalmat régi ostyákba pakoló öntudatlan ravaszság által válhatott Szabó Dezső elbeszélőművésze oly divatos-újjá a tízes években, s éppen ezek a tulajdonságai – a változatlan tulajdonságai – tették egy másik évtized múltán oly mulandóvá, tegnapi-újjá ezt a művészetet, amikor az írói és közízlés már más, higgadtabb és tárgyiasabb irányba fordult.

Az ifjúság vezére az irodalomban a *Don Kisott penitencián*, *A lélek-mocsár*, *A bujdosó királyfi*, *A fordított kukker*, *A gölem* írója lett, s az akkori ifjúság ezekből inkább hallotta ki a „disznóság kormányozza a világot” lázadó hangját, a célkeresés gyötrelmét, halállal kacérkodó egyfajta halál-esztétikát, a ket-

tős – jóra és rosszra képes – lélek nagyságát és belső harcát, mint a szabadelvűség elleni filippikát, a nő-megvetést, az ősi, primitív „fajemberhez” való visszatérés vágyát vagy éppen „az elitelt család” képeiben, emlékeiben, sorsmeghatározó voltában jelenlevő vulgárisan materialista determinizmust. Pedig mindez már akkor is ott volt, s trágyázta a lelkeket a nagy változások alá; s nem valami véletlen köpönyegfordítás, hanem ezeknek az elméleteknek, indulatoknak a logikája tette, ha Szabó Dezső a két forradalommal való futó kaland után tartósabb házasságra az ellenforradalommal lépett.

Ezek között a plakátszerűen viritó, zászlószerűen lobogó írások között szinte félénken és észrevétlenül bújtak meg az olyan kisebb darabok, mint *A nagy bánálatások*, *Az élehetetlen ember leveleiből* – melyekben egy lírai realizmus keresi a maga közvetlen művészi megnyilatkozását, s amelyekben egy realiztikus lélekállapot leli meg a maga harmonikus kifejezését; vagy mint a *Tanárok*, melyet egykorú olvasói a Zola-iskolához vagy – horribile dictu! – éppen a France-hoz való visszatalálásnak vagy visszatévelyedésnek olvashattak, s amely máig világít belső hitelével, naturalista részletigazságaival, kissé könnyes-szentimentális, de már-már emberszeretetnek ható gyarlóság-kedvelésével.

Pedig az ezekben megnyilatkozó tulajdonságok lappangva benne vannak a korábbiakban, a merészen, programszerűen expresszionistákban is; s ezek a vonások erősödnek föl, az ilyen típusú elbeszélések szaporodnak el a tizes évek végén s a húszas években. Ezzel Szabó Dezső – természetesen teljesen önkéntelenül, sőt az elméleti tételt megelőzve – igazolta Lukács Györgynek azt a maga idején is, azóta is sok ellenkezéssel találkozott tételét, hogy az expresszionizmus nem más, mint a naturalizmusnak egy emberöltővel későbbi ízléshez igazított változata, hogy társadalmi és esztétikai alapjuk közel azonos.

Szabó Dezsőnek különös hozadéka – bár az európai expresszionizmus történetében távolról sem egyedülálló hozadéka – ebben, hogy nemcsak indulati, hanem gondolati-elmél-

töltete is van. Sőt, hogy az elbeszélés gyakran hajlik át az ironikus pamflet formájába, s a pamflet nemegyszer proklamációvá sűrűsödik.

„Ne irodalmat vakarózz, ne esztétikát ténferegj ez előtt a megáradt sírás előtt. Rontson a véredbe, mint halálos mérég, vagy mint elküldött megváltás. Húrozza fel minden idegedet, lökje meg az izmokat, az agyvelőt, kiálts vérrrel serkentő nemet, vagy zokogó igent. Rázz öklöt ellene, tagadd, karmold, üsd. Vagy sírd, jajgasd, üvöltsd fájdalmát és végtelen szerelmét.”

Ezt a *Segítség!* előszavában írta, de egész irodalmi tevékenységére értette; s ennek az irodalmi termésnek talán nincs is nagyobb bírálata, mint hogy a mögötte levő írói igénytől a mai olvasó már mennyire távol került. De maga a technika s a mögötte meghúzódó – talán nem is annyira meghúzódó, mint inkább újra meg újra kitörő – esztétikai aktivizmus a maga idejében rendkívül újszerű volt, s ezért aktuálisnak tetszett. A *Don Kisott penitencián* még novellává fordít pamflet-elemeket; a *Boldogság Budán* ugyan formájára elbeszélés, de hamarabb lenne rámondható, hogy novellaelemeket használ fel egy pamflet felépítésére: hiszen nemcsak a Vár kispolgári idilljének könnyes-mosolyos groteszkje van benne, hanem – sokkal virulensebben – a „XX. Század” körének maró szatírája s a már készülődő titkos társaságok ironikus megfricskázása is.

Ennek – a politikum szépirodalomba oltásának – talán legvilágosabb példája a *Scholtz Mihályné ítélete*. Részben azért is, mert ebben fenntartja az epikus objektivitásnak nála ritka álcáját. Tele pompás kisrealista megfigyeléssel a vidéki kisváros borbélyüzletének hangulatáról, a korhelyek mulatozási hangulatváltozásairól, a lépésről lépésre növekvő részegség külső és belső állapotáról – az elbeszélés egészében mégsem más, mint undorodó-felháborodott elítélése és elutasítása a kommunizmusnak és a kommunistáknak egy krisztiánus-tolsztojánus szenvedés-apoteózis okán vagy ürügyén. S ez a magatartás az,

amely a húszas évek első felében megsűrűsödő elbeszélő természetére általánosan jellemző.

Ez s a növekvő kiábrándultság, csalódottság érzése, mely egy rendszerben – az ellenforradalomban – való csalódásként indul, hogy egyre általánosabbá: az emberben való csalódássá változzék. Ennek elég korai – s még inkább pozitívrá fordított – megjelenése a *Kell a kereszt*; de már teljesen benne dühöng a *Futó Márton erejében* – hogy a gyermekszerepet révén a végén már-már emberszeretetté általánosodjék. Mit mondjunk azonban az olyan elbeszélések világ- és ember-szemléletéről, mint *A jó isten malaca*, *Az isten jó* vagy akár *A jó temető*? Mai olvasatunkban bizony egy embertelen rendszer bírálatának hangjai mellett mind erősebben kihallani az embernek mint olyannak a bírálatát, megvetését, mely alól alig-alig ad felmentést a gyermekek iránti fel-felcsillanó szeretet és részvét. Ez utóbbinak talán legszebb – íróilag is leginkább kiérlelt, művészileg is legkerekebben megoldott – darabja a *Kirándulás*. Egy lumpenproletár család vasárnapja – a formát adó keretválasztás, egy nap ébredéstől elalvásig, éppoly szerencsés, mint a kiválasztott nézőpont: a kirándulásra váró gyerekeké. S mivel itt mélyen és őszintén át tudja érezni a gyermekek sorsát, gondolkodását, apró örömeit és helyzetük mély tragikumát – elsősorban mert saját gyermekkorra örömet-bánatát írja meg bennük alig áttételesen – azért háttérbe szorul, alig felfoghatóvá válik az itt is mindenütt jelenlevő embermegvetés: gondoljunk csak a vasárnapi villamos közönségének vagy a nagyréti mulatozóknak a leírására. De ha ezekben sok is a megvetés, sok a pontos és éles megfigyelés is: Szabó Dezső egy alkalommal többször bizonyítja be, hogy ha „elengedi magát”, kitűnő kisrealista, a naturalizmus iskolájából.

S ha ezek a korszak termésének legjobb elbeszélései megítélésünk szerint, akkor sem takarhatjuk el, hogy művészi megoldásukban rengeteg az olcsóság, elnagyoltság; gyakori az, hogy csak a retorikus lendület segíti át az író a művészileg nyers, megoldatlan mozzanatokon. Ez szinte mindegyikre érvényes;

talán egyikre sem jobban, mint *Az isten jóra*, melyben egy gyönyörűen sikerült mesekezdés után az elemzésnek álcázott leírás és a mesterséges, verbális szépségek kergetése-csigázása lankasztja az olvasót – de nem annyira, hogy csodálkozva ne kérdezze a végén: mire kellett ez a rémtörténet?, kifejezett-e az író vele valamit, vagy legalább kiírt-e magából valamit általa? Nagyon valószínű, hogy elsősorban csak szubjektív indulatokat és félelmeket; mert az a központi mondanivaló, amire a cím utal – a gondviselés közömbössége az emberi tragédiákkal szemben – éppen a rémtörténet-halmazat, az értelmetlen és erőszakos halálok sorjázása következtében szinte teljesen eltűnik; felháborítás és cselekvésre indítás helyett csak viszolygó csodálkozást kelt.

Ebben a sorban különös hely illeti meg a *Különös utazást*, ezt a népi-paraszti „gólyakalifa”-történetet az író „másik életéről”, a mesebeli székely falu mesebeli bírójáról. Nemcsak azért, mert bátrabban romantikus, mint a többiek. Elsősorban azért, mert – mint korábban *A fordított kukker* – egy lényeges gyónást is tartalmaz: leplezetlen vallomást az író lelki alkatáról, belső folyamatairól; ennek alapján pszichológusok nyilván pontosan meg tudják állapítani alkati típusát – az író alkotásmechanizmusát. De nem utolsósorban azért is jelentős ez az elbeszélés, mert minden beleélés és őszinte átolvadás ellenére talán leginkább mutatja meg: mennyire irodalmias volt Szabó Dezső népszerűsége, parasztlátása. Ahol a leginkább azonosul, ez az azonosulás ott is csak egy sosem-volt patriarchális idillel sikerül, mely keletkezésekor már két írói nemzedékkel maradt el a magyar irodalom paraszt szemléletétől.

A húszas évek elbeszélései között külön hely illeti meg az *Ecce Homot*. Nemcsak azért, mert novella volta ellenére ez nem más, mint a *Segítség!* kiszakított, külön élő részlete, a kurzus alakok szatirikus ábrázolásának ugyanazzal a szenvedélyével; nemcsak azért, mert egyik legvilágosabb példája a nyelvi ötletlen gerjedt írói fantáziának: hiszen a „kilóg a fenéke a nadrágból” szólás „megzenésítése” ez, mintegy írói realizálása

egy újdonsült tanügyi „méltóságos úr” groteszk-tragikomikus történetében. De ezen túlmenően s ennél fontosabban-pontosabban azért is, mert megint szinte szándékolatlanul bár – hiszen az írónak az indulat és a szenvedély, a gúny és a leleplezés volt a fontos –, igen pontos, kisrealista ábrázolása a húszas évekbeli értelmiségi nyomornak, összefonódva azzal a faj-propagandával, mely ettől az időtől kezdve már szinte elválaszthatatlan minden Szabó Dezső-írástól.

Ez utóbbiban véljük fő okát látni annak, hogy a harmincas évekre szépirói vénája kiszikkad. Kiszökik ugyan a tollából még néhány szép lírai kép, hangulat, mint a *Búcsú Budagyöngyétől* vagy az *Este Avignonban*, megír ugyan még egy-egy olyan harmonikus elbeszélést, mint a *Mégis, mégis...*, de általában grandiózusra elképzelt elbeszélései – mint a *Koppány* vagy a *Toldi Miklós szomorúsága* – nem emelkednek túl a szépirodalmi eszközökkel túlfeszített, bombasztikus publicisztika szintjén.

Ebből a termésből két írás emelkedik ki: *A kötél legendája* és a *Feltámadás Makucskán*. Mindkettő a harmincas évek elején keletkezett, és szorosan összefügg a korszak társadalmi-politikai eseményeivel – valamint azzal az újra Szabó Dezső felé forduló politikai érdeklődéssel, mely ezeket az éveket jellemzi. *A kötél legendájának* politikai mondanivalója s az ellenforradalmi korszak politikusainak szatírája lényegileg azonos a *Feltámadás Makucskán* megfelelő helyeivel meg *A jó isten malaca* végével, alapötlete pedig a *Kell a keresztével*.

A *Feltámadás Makucskán* alapötlete, melyet nyíltan ki is mond: „az ellenforradalmi Magyarországon nincs feltámadás!” csak meggyőzőbb azáltal, hogy minden olvasó emberben az *Új Zrínyiász* emlékeit idézi fel. Igazi találatai megint nem a meséjében, hanem nagyszerű stílusutánzataiban, paródiáiban lelhetőek, melyeknek csúcsa a parlamenti ülés leírása, kifigurázása, egyben hiteles kifigurázásával a korszak hangadó politikai alakjainak. Felületi szintjén nézve mélységesen pesszimista írás lenne ez, mint ahogy a korszak politikai-társadalmi viszonyaira

nézve az is; ugyanakkor – s ez az öregedő Szabó Dezsőnek új vonása – van valami lappangó, vitalista életöröm benne, mely a szomorú történetet legbensőbb hangulatában újra – ha nem is vidámmá, de legalább – optimistává teszi. S ennek okát legalább annyira kereshetjük az életrajz személyes fordulataiban, mint abban, hogy a népi mozgalom megindulásával a közfigyelem újra személye s elméletei felé terelődik, újra közönséget, hívőket és követőket kap.

Visszakanyarodva a kezdetben feltett kérdéshez, nyugodtan mondhatjuk: hatása élesen kettéválik. Az elméletíró, az agitátor igen erős hatással volt a húszas, harmincas évek fiatalságára – erős, és egyes egyedekre pozitív, de túlnyomórészt és tömegesen inkább káros hatással, melynek egyes hullámai még napjainkig érnek. Az író hatása más volt, rövidebb. Saját „irodalmi ideálját”, mely szerint „nem individualista nyavalygások, apró lelki finomságok, impresszionista balhászkodások teszik az irodalmat, hanem az irodalom a közösségből épül ki s mintegy a történelem fölött lebegő történelme az emberiségnek” – ha elméletileg könnyen el is fogadhatjuk, azt látnunk kell, hogy a maga alkotásaiban megvalósítani nem tudta. Stílus- és eszköz-újdonságai azonban nem voltak hatásosak: különösen a húszas években lett népszerű, de már a tízes évek stílusújításai is elképzelhetetlenek a prózában az ő kezdeményei nélkül (Kassákra éppúgy hatással volt mint Déryre), s a húszas években a legkülönbözőbb alkotókra hatott, Tamási Árontól Gulácsy Irénig, Kodolányi Jánostól Németh Lászlóig. De ezt a hatást – legalábbis annak stiláris-frazeológiai részét – a legtöbben egy heveny periódus után kiheverték; önmagukra találásuk érdekében túl kellett lépniök rajta. Ettől kezdve ha nem is példátlan, de egyre ritkább a közvetlen hatása az írókra; ahol fel-feltűnik, általában öntudatlan, mert legtöbbször csak tanítványai nyomán járó újra-felfedezése eszközöknek, amelyeket ő már jó emberöltőnyivel korábban megkezdett, kivirágoztatott és lejáratosított. Talán ennek a mulé-

konyságnak a megérezése íratta vele élete alkonyán a keserű sorokat:

„Éjfél elmúlt, hogy az utolsó barázdákat húzom fehér szántóföldemre. Ó, fog-e zsendülni élet a barázdák nyomán? Lesz-e aratás? Éjfél elmúlt s az éj mozdulatlan sátrában nem jön hang a fennvirrasztó felé. Minden mozdulatlan, hallgatag és fekete.”

FORUM

EGY KÖLTŐ FELFEDEZÉSRE VÁR

Szép Ernőt irodalmi közvéleményünk java átlaga mint édes-séges dalok poétáját tartja számon, hagyja ekképp érdemben számon kívül. Ez a költő így mintegy az írók írója lett; ezt az állapotot, úgy érzem, jócskán demokratizálnunk kell. Képtelenség, hogy legalább esélyt ne adjunk Szép Ernőnek: rehabilitálja téves ítéletünket, megint egy „ügyben”, amely a tévedés elkövetése nélkül nem lett volna ügy. A költő ezúttal maga is hibás; életművének nagyobb tömbje alkalmat ad az egysíkú kategorizálásra. Dolgozatomban tudatosan vállalom a felemás-ságot: szándékom, hogy egyensúly felé billentsem a mérleg-tányérokat, ezért foglalkozom kizárólagosan a hozzánk – mai ízlésünkhöz, mindenkorinak vélhető értékrendünkhöz – köze-lebb álló, érdesebb anyaggal. Azzal a Szép Ernővel ily mód, aki még mindig a meglepetések költője; aki a talányos, megfog-hatatlan értékek művésze – ám ezek a rejtelmek nem azonnali élvezetté oldódó dalszerűségben, hanem tépelődő, impresszio-nisztikus létköltészetben foglaltatnak. A *Magányos éjszakai csavargás* minden egyenlenségével, az *Itt volt bent a szívem-ben* című költeményre s hasonlókra gondolok, amikor Szép Ernő rejtettebb – holott a figyelmes vizsgálódásnak oly könny-nyen táruló s csak utána megint mélyen titokzatos – vonula-tát jelzem. Egyik leghíresebb verse a *Néked szól*; a tüneményt (szándékkal nem mondom *jelenséget*) hadd példázza az a gaz-dagság, melyet ez a mű sorjáztat. Mert nem komponálódik szokottan-kerek „egésszé” ez a versanyag; mégis haladási írá-

nya, szerveződése van, korántsem benyomások összessége, szép helyek halmaza.

A lassúság verse, a fontos emberi vallomástételé. Testamentumosan kezdődik, minden pátoasz nélkül.

Néked, ki száz év múlva sétálsz a sétaúton
S botoddal, ha szokás lesz akkor is bottal menni,
Unottan piszkálsz száraz levelek közt, e semmi
Foszlány papírt, barátom, révedve Néked nyújtom.

Először a forma hatása éri az olvasót. Felező sorok, alexandrinusok, jókora összevisszaságban, mint még látni fogjuk. A ritmus is: emlék. A tagolás, a versmérték is: maga a múlt. Mintha lenne ilyesmi, sugallják a sorok. A színleg naiv – és lényegükben odaadó, semmit sem színlelő – kijelentések egymást érik.

Téged tudósítlak, hogy itt voltam a világon,
Hogy szívem vert s halk h-val mindegyre lélegzettem,
Fenn voltam és aludtam, mozogtam, ittam-ettem,
Isten felől hallottam s meg kell itt halni, látom.

A látszólag révülten fecsegő sorokból hirtelen kinyúlik egy kéz, torkon szorít. A felsorolás egyszeriségbe fut; ám e végleges kijelentés után is folytatódik. Soha ilyen bizarrul nem láttam még költészetben jelentkezni a reményt: szerkesztési pongyolaságból. A Szép Ernő-vers mindent megengedhet magának. Legkivetnivalóbb módozatából villantja legértékesebbjét.

Gyönyörködve olvassuk a lassan hömpölygő versszakokat. Valóban mintha valahol járnánk. Ahogy csodálkozva említi meg a legegységibeket:

Járás közben megálltam utcákon, úton, kertben,
Ébredve néztem szét: a világon vagyok, élek.

S ha gyöngébb versszakokban is, de ezt az örömet mindenkivel meg akarja osztani. Sőt, kíváncsi a másokéra csakígy;

mintha Kosztolányi kései áhítata – s korábbi kitérüléseinek gesztusa – öltene itt szent bohócalakot. Sodró erejű a kifejezés az ilyen szakaszokban, mint:

Egy-egy ismeretlennek nyakába vágytam esni:
Oh élsz te is? Hogy hínak mondd? Mit gondolsz magadba?
Tudod, hogy egyszer élünk?

A folytatás pedig ismét az áttételnélküliség megindító komikumával hat:

És őt karon ragadva
Sietni el vele a boldogságot keresni.

Mert mintha utcai jelenet volna ez is; mintha az élet csak úgy menne, hogy valahol összetalálkozva a járdán elsietünk egymással „a boldogságot keresni”. S mintha volnának, lehetnének ilyen „hivatásos boldogság-kalauzok”, mint Szép Ernő lírai alakja. A vers szikrái e két bizarrul eltávolított pólus között villognak: egyrészt a dinamikus, konkrét jelenet, melynek honossága, időpontja, szereposztása van, másrészt az elvont fogalmak, mint „boldogság” stb.

Mármost ami a vers tartalmát illeti, új fordulatot hoz épp az iménti fejtegetésekhez képest ez a két sor:

Hallottam: boldogság. És azt mondták hogy az nincsen.
De hiába mondták meg, mégis csak azt kerestem.

Tehát ebben az életben mindent csak hallomásból ismerünk. Mondanak ezt-azt, hallunk valamit; akkor az állítólag van. Halljuk: nincs; és jogunk van máris aszerint élni, hogy nincs. Ő azonban, hiába mondták „meg” neki, mégis keresi, ami állítólag van. Ez a megmondás is groteszk. De nem mosolyogtat. Az alexandrinusok furcsa méltósága, akár egy földet söprő kabát vagy valami régies elegancia, lassítja az érzékelést. Ünnepegyességével egyszerűen fájóvá teszi, ami komikus lenne egyébként. Szép Ernőn tudok a legkevésbé nevetni.

A naivságon túllépő „igazság” erősítője a telt költői kifejezés:

Egy aranyat kerestem kit senki el nem vezett,
Kerestem a napot ki estefelé nem megy le –

– és ez nemcsak tartalmi egész, hanem a megmunkálás részletei is beleépülnek az emberi közlendőbe. A „rossz” rímek, a félresöpört versmérték, a darabos tagolás; holott Szép Ernő kínosan meg tudja csilingeltetni a verset, amikor akarja. Hatalmas merészségnek kell éreznünk, hogy ezekben a hosszú művekben egy költő „csak úgy” elkezd *beszélni*, a formát jelzésnek használja, fogódzónak éppen jelezve ezzel is – talán – az üres teret körülötte, a támasznélküliséget. Az emberi helyzet jelzője ez a tört forma ugyanúgy, ahogy József Attila végső reménytelenségéé a gyötrelmesen könnyed szabályosság a kései nagy versek sűrű során át.

Kosztolányi hangjára ismerünk e versszak elején; de a harmadik sor átlendül maradéktalanul Szép Ernő önálló világává:

Ősszel gondoltam: óh tél, boldog leszek a télen.
S télen: hogy a tavasszal. S nyáron: hogy majd az ősszel.
Mindennap gondoltam: majd holnap, holnap kezdődsz el
Te fényes édes évad, mikor világom élelem.

Csakhogy már az első két sor színlelt ráérőssége is új a Nyugat nagyjainak legismertebb hangjához képest. A tagolás kiénekel valamit, amit annak idején „jobb körökben” tömöríteni volt szokás. Szép Ernő megérez valamit a bőség értékéből, abból az esendőségből, amit nem és nem közvetíthet a pattintott kő. Mintha itt, ezekben a versekben kapnánk bátorítást, maiak, hogy ne elégedjünk meg a formai-etikai tökélyvel. A vívások tömény eredményeivel. Mutassuk meg a bejárt utat, még ha „rossz” lesz is tőle, romlandónak minősíthető akár, a vers szövedéke. Szabó Lőrinc is élt ezzel a tanulsággal. S ami a lendületet illeti, milyen különös, hogy mind nála, mind Nagy

Lászlónál kétféleképpen és originalisan valósul meg egy-egy hang-sodrás, mely Szép Ernőnél sem holtág volt!

A rezignáció és a lelkesedés ötvözete azonban, így, csak Szép Ernőé marad. A remény teljes kioltása a tartalom, és a remény odaadó átélése a forma. A kettő között nincs választóvonal. És mégsem olvadnak-maszatolódnak eggyé! Ez ennek az iménti versszaknak a tanulsága, több: megfajthatetlen sugárzása. Mintha biztatna minket, *mert* aggódunk érte; mintha azt mondaná, nem lesz itt azért nagy baj, nézzétek csak . . . És legalább ennyi a bizonyosága, hogy valóban aggódnak érte, hogy tényleg nézik. Holott . . . lehet, hogy csak magában beszél.

Szép Ernő vigaszt ad nekünk magunknak is, amikor alkalmasint csak magunkban beszélünk a „legszebb”, a „legfájdalmasabb” emberi dolgokról. Amikor az emberi helyzet szélsősége nem a közvetlen fenyegetettség; hanem a sűrűségben fokozottan – mert ellentétet szikráztatva – érződő reménytelen, világnyi távolság jelenti magának az *egészséges* életnek is a permanens öngyilkolás tartalmát. Ezt az önpusztítást, a költői alaphelyzetet cukorsüvegre fölfestett hajnalcsillaggal ellenfényezi. És – ezt mondtuk fentebb – ez a fény hirtelen mintha valóban *valahol* kezdene lenni; a nyelv facsart-lehetőségei tágítanak a téren, ha csak csigavonalban is, fölfelé dugóhúzóza, de elindulhatunk. Nem vagyunk helyhez kárhozthatva, ezt érezzük Szép Ernő „extravaganciáinak” olvastán; valóban *valahol* vagyunk, nemcsak a mondvacsináltan humánus technikai civilizáció provinciájában. Az azonnali régiség mint primér érték: ez Szép Ernő stilizációja. Vagyis épp az ellentéte bármi stilizációnak. Az élet leghétköznapibb mikéntjével való elemi elégedetlenség az ő elemisége; és mindegy, miféle modorokba csomagolja. Főként ha ezek a modorok is annyira élők ma, oly sok „végeredménynek” hihetett költészeti vívmány élettelensége, múzeumisága után. Íme, egy egészen gyakorlatias versszak az ifjúság-versből; micsoda követelmények, micsoda valóságos erkölcsstan, átfogóságával mennyire nem tolatkvó, mily elérhetetlen, s ezt tudva mégis olyan lendületes:

Te hát mikor lesz már hogy dallamost siessünk
 a víz felé karjainkat a szélbe bocsájtva
 Húsvéti hanggal az eget említsük, hogy az van és
 hogy kék és olyan sok hogy képtelen!
 Mikor, hogy találkozáknak zokogjunk egymás váró halála
 miatt és rejtjük egymást ölekezéssel!
 Hát ez már így marad mindétig: alázatos szolgája,
 szervusz, mi újság, min dolgozik most?

Az „egészséges” hétköznapi formák öngyilkolás-tartalma épp ez az összehangoltnak látszó önmegvalósítási rutin. Szép Ernő rámutat, milyen értékek mennek veszendőbe általa. A magunk jóvoltából. A konvenciók diadalaképpen. Nyelvi konvenciótlansága – már ahol ezt az értéket valósítja meg – közvetlenül bírja érinteni ezt a kérdést. A költészet elemi anyagával; ennek a matériának is mintegy már a születésével, legalább is egy igen korai állapotával. Ezt a korai állapotot tanúsítják „életszerűségei”. Amelyek nem vállalkoznak önmaguk elpusztítására az oldott, a csiszolt, a pattintott stb. nyelv s kifejezés-eredmény kedvéért. A költészet a kicsapottak mentsvára Szép Ernőnek: maga a kintlét.

Így a legevisebb tér. Amelyben amúgyis része volna.

Dalaiban forma szerint kompromisszumot köt; a hosszú versei és a dalai között, bár a személy hitele azonos, körülbelül annyi a különbség, mint ha valaki az éjszakai utcán csak úgy mászkál, mert nem tehet mást, vagy ha virslit árul, ami szintén öröm másoknak.

A szabadság formája versben nem az áradó dal itt, hanem a töredékes, véralvadásos, földet söprő légiesség. Ami már maga is keserves ellentmondás; hurcolása nem könnyű, bizonynyal.

(*Szelíd radikalizmus*) A botladozós versszakok szerkesztetlen egymásutánját a már nem meglepő föllendülés követi a *Néked szól* második felében is. A hang megint az áradásé. Érezzünk rá, mennyivel radikálisabb Kosztolányiánál; mégis ugyanolyan szelíd, ha akarjuk; és a radikalizmus nem hívságos, költőiségében nyilvánvalóan s átláthatóan naiv – ha jószándé-

kú! – célzatosság. Az előbeszéd közvetlensége ezúttal a bőbeszédűségéből is kiemeli és felmutatja a megindítóan emberit. Tényleg nem lehet túlságos rövidségbe fogni a dolgokat; az elmondás széles gesztusa legalább olyan érvényű tartalom, mint az, „amit” mondunk. Szép Ernő azonnali győzelmekeket arat az önemésztésen; a szépség pazarlása sem veszélyezteti, hiszen ezek a versszakok igazán nem „szépek”; tulajdonképpen úgy ~~valósítja~~ ^{valósít} meg a csüggedés ellenjátékát, hogy nem kész néven nevezhető hoz fel vele szemben, nem olyasmit, ami újabb csalódás tárgya lehet. Hanem saját roppant energiáiból merít, használja önnön anyagát, ha már társadalmi közeg nem adatik, ahol ezt megtehetné; mintegy az emberszeretet általánosával él ily célból. A költői emberszeretet fokmérője azonban a versminőség, nem a széles karmozdulat. Sajnos, így van ez, és hogy a Szép Ernő-típusú költők „üzenete”, az egyszerű, megmunkált szó nagy hatásfokcsökkenéssel – ha nem jellegtorzulással – jut el címzetteihez, oka ennek, hogy ez utóbbiak mégis és még mindig a látványos, a nagy néven nevezett nagyságot megelevenítő szózatot várják. Szép Ernő versében ehhez képest is üdítő az a társalgó elevenség, amely mintegy félresöpörve az ellenérveket önnön evidens lehetőségének „tényéből” indul ki. Mintha az alászolgájázós „úri népekkel”, a bármikoriakkal és bárhogyanozókkal lehetne így társalogni! Másrészt: lehet. A költői hitvallás mélyén ott kell lapulnia annak a reménynek, hogy mindenki *megszólítható*. Mindenki a magunk maximális jószágigénye szerint közelíthető, még ha az eredmény formája nem kielégítő is. Ha szabad az elkoptatott szót használnom, a költői magatartás humanizmusa ez a szelíd radikalizmus; Szép Ernő talán épp a révületénél fogva húzta ki önmagát a sárból, amely közönnyel cuppog akármi érintésre. Valóban meg tudta őrizni a tündérivé kényszerülő – mert valósággá válni nem tudó – *lehetőséget*; nem méltatlanul nevezte őt Ady az ő legkedvesebb fiának!

A rendkívüli szociális érzékenység kétségkívül általános formákat ölt Szép Ernőnél, s költői megvalósulása ott a legjele-

sebb, ahol eleve az általánosság képeihez idomulhat. Így ebben a versszakban is:

Te nem lehet leírni milyen szép volt az ég fenn
 S milyen szép volt a nagy víz s a föld akármely tájon
 Milyen szép volt. Tán jobban csodálom semhogy fájjon:
 Hogy az élet, az élnivaló nem szép itt mégsem.

Érdemes megfigyelni a versmondatt szerkezetét. A részek ismétlődése, aszimmetrikus tördelése sorról sorra lendít, egyszerűs mind az értelmet is kettőzi. Az érzelmi hullámmozást megtörő sorvégek után a látszólag azonos elem máris magasabbra csap: mert nem vártunk ismétlést. Ez az alapja az utolsó sor kijelentésének. Ennek egyszerűsége meggyőző a korábbiak s egyebek „keresetségének” valódi értékéről is. Az előbeszéd hitelességének része a „gyarló” rímkezelés. Mintha arra se érne rá a költő, hogy nagyobb műgondot fordítson a formai eszközökre. Ez a vers tartalmi hiteléhez szükséges formalátszat. Innen vált át, ha csekélyebb érvennyel is, általánosabb jellegbe:

Számolni kell hány évnél tartok s eltűnni halkan
 Hogy a nap itthagya mindig s kívánni kell jóestét . . .

Ám itt megálljunk! Szép Ernőnek, úgy látszik, a közhelyszerű evidenciák terhesek. Az élet nagyobb ívét felaprózó kis számon tartani valók, az örök intézendők, tudnivalók, kéretlenségek, kényszerek. És elmondja, hogyan fárasztanak minket is a rutin elemei, az évek, melyek nemcsak jönnek, de számolandók; a napok, melyek nemcsak elmúlnak, de közhelyes szertartásokra kényszerítenek, és így tovább. Szép Ernő is az a költő itt, aki megemlíti – s alapos bajként említi – olyasmit, amiről különben „nem szokás beszélni”. És nemcsak azért teszi, hogy így, ravaszul, a vers szokatlan dimenziót, de legalább réteget kapjon; nem a szokott és szokatlan érdekes összeütközése a fontos; hanem hogy egész egyszerűen az, amit elmond, legyen mondva. Ízig-vérig *tartalmi* költészet az övé ezeken a

helyeken! Az emberi közlendő, a személy felmutatása számít; a forma szinte ceremóniaként szenved elhanyagoltatást. Itt a nagyobb ívű visszacsatolás: a darabos megmunkálás, a látszólagos henyeségek a tartalom kibontását segítik; ugyanakkor szerves helyük lesz ennek a tartalomnak a „birodalmában” is, állandó ceremóniáknak minősülnek, a bensőtől veszteség nélkül el nem szakítható külsővé. Pontosabban: ha Kosztolányi oldottságával mondaná el Szép Ernő, amit elmond, épp a mondanivalóját veszítené el. Egybeesne a két világ. Amely – Kosztolányié és Szép Ernőé – így formájában és tartalmában is alaposan különbözik! A Szép Ernő-féle közlendő már eleve ezt a formát hozza magával; ezt az elakadozó szuperlendületet. És mintha a döccenők volnának a továbbblendülés nélkülözhetetlen alapjai; vagy másunnét ízelve a dolgot, akárha ezek a „kimunkálatlan” helyek mentenék meg a mázasságtól, édességtől a struktúrát.

Mégis, Szép Ernő költészetét a leginkább az odaadás oldaláról közelíthetjük meg. Abból a merőben nem esztétikai, hanem emberi-társadalmi szempontból, hogy – szükségünk van rá. Kevés ekkora fölfedezni való hangja van líránknak. Kevés ekkora terep, ahol fáradatlan járhat körül még a szem. Talán megújító ereje is lehet a jól befogadott Szép Ernő-féle hangnak. Nem az első példa lenne ez az ő esetében; mint töredékesen már jeleztük.

Mert milyen felnőtt, lényegi költészet vet ily versszakot is:

Az életet barátom szétszórja itt az élet,
 Én nem tudom mit éltem s mi az, hogy én itt voltam,
 Már minden igazságnak, mely itt jár, udvaroltam,
 Fáradt vagyok, nincs kedvem s magamról nem beszélek.

Ki ne ismerné ezt az állapotot. És a kifejezése új, egyszeri; s mert olyan sokáig megfeledkeztünk Szép Ernőről, szinte „még sosem hallott”. A második sor szerkezetét figyeljük! Ennél

ügyetlenebbül ezt elmondani sem lehetne talán. De amit elmond, miféle ügyességet tűr meg hitellel? A harmadik sorhoz nem is fűzök kommentárt. A negyedik sor tömör furcsasága a „nincs kedvem”. Vonzat nélkül, abszolutizálva. Mégis annyira konkrétan, annyira egyéni fájdalmat elmondva. Ahogy Goethe írja: egyének vagyunk, szeretni azt tudjuk tehát, ami egyéni; az általánossal élünk, hasznunkra fordítjuk, de éltetőnk – mások individualitása. És ezt Szép Ernő, az általánost sosem tagadva, általa mindig gyötretve, bőséggel adagolja.

Hiszen az iménti versszak általánosa után mégis magáról beszél újra; s amit mond, tartalmával igazolja a szerkezeti gesztust:

És képzelem még mindig, sejtem, gyanítom, várom
 Hogy a boldogság fog majd egy reggel rám köszönni
 S elment időm kezd majd mint tavasz jön, vissza jönni . . .

Ebbe, ha ki nem halt belőlünk a jobb érzékenység, beleborzongunk. Ez önmagában olyan szép, reménytelen; itt nem gondolunk a költőre, nem magunkra, itt mintha az elemek és arányok iránt éreznénk gyengédséget. Mintha nem mi volnánk a sajnálandók, mintha nem Szép Ernő volna az; hanem hogy ez a világ egyáltalán van, az lenne részvétre érdemesen gyönyörűsége. Az egyéni panasz fölé emel ez a töredezettség, ez az elcsuklás-utáni-simaság. És így zárja a negyedik sor:

És minden szépre fordul s azt hajtom: álom, álom.

A hosszú sorok osztása itt is tartalmi szerephez jut. Figyelünk fájó támpontja, hogy keressük, hol a felezésük. Ez a mellékszempont hozzáad az esetlegességekből szűrt szomorú általánoshoz egy leheletnyi újabb esetlegességet, s ahogy szakszerűen „eljátsszunk” a verstannal, ez mintha a remény ellenjátékát segítené. Holott a hosszú sor elejtése nem ígér semmi jót. Ezzel együtt mind: kivédi a költő a rezignációt, ennél sokkal magasabb szinten, összetettebben, súlyosabban

szól — ugyanarról. A konkrétumok felé halad a versszakok sorjázása:

És mindennap megæéztem a felhõket az égen . . .

Ez is olyan konkrét, hogy szinte hihetetlen. Ennek a beállításnak kell hitelesítenie az elemi történet. Az esetlegessé aprózódott hétköznapiakat már nem az ég boltozza egygé, hanem a szemlélõ cselekvés: egy *ilyen* cselekvés. Baudelaire említi a *Párizsi spleenben* a felhõket, mint a szemlélet „végsõ célját”. Szép Ernõ hozzánk közelebb hozza, az ezotérikustól — nem értékkülönbség ez — távolítja a motívumot. Más híres felhõnézéseknél is közelebb nekünk ez ma. A szépség, úgy érzem, Babitsnál, Kosztolányinál is valamivel tolakvóbb, mint a Szép Ernõ-féle esett, eltúlzott, ügyetlenkedõ változata. Itt nem állatnak bennünket végleges produkcióval; itt a magánemberi hang végleges, és jó-rossz burka a vers. Mintha az amatõrség és a hivatásosság eszményi senkiföldjét találná meg Szép Ernõ a hosszú verseiben. Annyira nem a műremek a célja! Annyira az emberi dolgok elmondása; ám nem polgáriasult változataikról van szó, hanem a háziasítatlan — mondtuk már — kicsapott érzésvilág konkrétumairól. Így nézi a felhõket:

. . . mert szépek voltak, szépek szépség fölött, túl szépek
És tudtam mindörökre múlnak mint álmoképek,
Ez fájdalom s öröm volt együtt s így volt jó nékem.

Kis összefoglalásai azonnal következnek, mint itt is az utolsó sorban. Ez a sorok formai lüktetését és tartalmi hullámmását újabb belső változások rendszerévé kapcsolja. Hosszabb lamentációk síkhelyeitől eltekintve, a Szép Ernõ-versben *állandóan a váratlan fordulatra* készülhetünk föl. S mert tudjuk, hogy ez így van, meg is szokjuk: így a szelid váltóláz-állapot állandósul, s a költõ szerényen, mellesleg, kiélezések nélkül helyez el igen döntõ, erõs közlendõket — mintha mi sem történt volna. Vajon nincs-e igaza ezzel a módszerrel? Hiszen semmiféle költõi közlés „nyomán” nem történik „a világban” semmi:

A felhők pártján voltam s virágokon borúlva
 S a tenger volt tanyám és a széllal kóboroltam,
 S mégis mindig és mindig az emberek közt voltam
 S mentem szorongva köztük színházba, háborúba.

Pissarro városi utcaképeit juttatja eszünkbe, a vonalkákként siető egyének tömegét: esetleg színház előtti téren, ám ugyanilyen pálcikákként, mákszemekként vonultak háborúba is ugyanezek a „népek”. Az iménti versszak két-két sora: szembe-síti saját helyzetével a költőt. És egyáltalán, az elvágyódót. Honnét hová is vágyódna tulajdonképpen az egyén? Lehette valóban egyebütt, mint az emberek között? De ha ez jó lett volna, ha ez jó állapot lenne, Szép Ernő igazán rámondhatná az áment. Nem mondja, ellenkezőleg. Így lép tovább egy fokkal; eszköze megint a lépcsős versszak, az ismétlődő elemek változó tördelése:

Nincs más világosság itt, csak a halál. A száraz
 Észben más mentség nincsen, csak a halál. Nincs vigasz,
 Csak a halál. Fedél nincs, csak a halál. Ki hí, az
 Csak a halál. Nincs válasz, csak a halál a válasz.

Nem a halálvágy verse ez így sem. A „száraz ész”, a tagolás – a kifejezés és a szerkesztés pontossága – mind józanságot sugall. Az életet nagyon is, túlságosan is átgondoló ember végkövetkeztetése szól. Az erős érzékenysége, melynek törvénytörően kell csalódnia? Nemcsak. A rossz polgári viszonyok illúziótlan megítélése; amiből maradandó tanulnivalója lehetne minden polgáriságnak.

Megkésett költő Szép Ernő? Tartalmaival igen. Mint az a Magyarország, amelynek poétája volt. Goethe írja Wielandról, milyen sokra vihette volna valóban egy könnyedebb szellemű nemzet fiaként; jó lenne, ha Szép Ernőről nem ezt kellene elmondanunk. Kétségtelen, hogy dolgozatomban az általam tanulságosnak, elemzendőnek vélt nagy helyeit emeltem ki; lehet, hogy kevésbé tudom belátni azok álláspontját, akik a

„dalost” kedvelik benne, a könnyű tökélyt. Magam is értékelem a közkeletűbb Szép Ernő-képet. Úgy érzem, a kutatásnak – esztétikai, összehasonlító, irodalomtörténetileg értékelő vizsgálódásnak –, mely részben kívül esik áttekintésem körén, ezen az anyagon kellene kezdődnie. Jelzésnek szántam csak, amit írtam; azt hiszem, ha tartalmaival megkésett költő is a *Néked szól* s más nagy hosszú versek poétája, emberi képletét felfejteni csak most érik a fölfogás. Kívánom, érje meg Szép Ernő is azt a nem mindig örvendetes sorsot, hogy versszakait agyonnyúzva-visszaköszönve tudjuk. Az ilyeneket, mint elemzett költeményünk záró strófája:

De ez mind annyi volt mint mikor a sűrű nyájban
Egy juh nyugtalanul megy, fejét felfúrja, béget,
De elnyomják és nem látsz köztük különbséget
Ahogy tűnnek mind a nagy porban, alkonyattájban.

A nagy *helyek* költője marad, úgy érzem, Szép Ernő akkor is, ha jobban megismerjük. Hanem hogy túl könnyed hittel, tudománytalanul nem mondjuk „egyenetlennak”, alaposabb figyelmet érdemel, hogyan is szerveződik kezén a vers. Kétféle költeménytípus is: a dal, mellyel ezúttal nem foglalkoztunk, és az elégia. Nem kell-e fogalmaink papírtartóit egy újabbal bővítenünk, ahová ez a különleges méretű költő jól befér? Ismétlem, legjava elemeivel.

TANDORI DEZSŐ

FÁBRY ZOLTÁN PÁLYAKEZDÉSE

Fábry Zoltánnak 1971-ig megjelent 14 önálló kötete (az ezekből készült válogatásokat nem számítva) tartalmazza életművének javát. Különösen sokat tett a csehszlovákiai magyar könyvkiadás, majd a hatvanas években a magyarországi rendkívül elismerő kritika műveinek közkinccsé tételéért, elismerte-

téséért. Azóta vált köztudottá, hogy ő a legjelentősebb szlovákiai magyar író, Balogh Edgár szerint a „szlovákiai magyarság élő lelkiismerete”. Persze nem célunk, hogy szoborként minden tekintetben példaként emlegessük, hiszen amint már Az Útról írt értekezésünkben is rámutattunk, szinte minden könyvében találunk hibákat, tévedéseket is. Célunk a Fábry-életmű vizsgálata, kutatása, hogy tanulságot merítsünk erényeiből és hibáiból is. Ehhez pedig nélkülözhetetlen segítséget nyújt irodalmi levelezésének vizsgálata is.

Amint maga az író is hangsúlyozta, eszmei fejlődését elsősorban Földes Sándorral folytatott levelezéséből lehet megismerni. Egyes Fábry-kutatók (Kovács Győző, Görömbei András) az 1920–21-es évre teszik az író „nacionalista” korszakát. Az eddig kötetben ki nem adott cikkei és levelei azonban arról tanúskodnak, hogy ez a fejlődési szakasz tovább tartott, még 1924-ből is vannak ilyen jellegű írásai, s az utána következő expresszionista korszaka is egybefonódik számos keresztényi motívummal, s az „emberirodalmat” csak Földes Sándornak, a Korunkban megjelent kritikája után (1926) értékeli át, osztályszempontból.

Fábry levelezésének különösen fontos jelentősége van, mert betegsége miatt ritkán járt az írók közé, s a stószai hegyek közül levélben tartott kapcsolatot a világgal. Ebben is hasonlított Kazinczyhoz, aki egykor hasonlóan kis faluból befolyásolta levelezésével az irodalmi élet alakulását. Fábry levelezéséből számos olyan adatot is megtudunk, amelyek az eddig kiadott könyveiben nem találhatóak meg. A levelekben gyakran emlegetik olyan írásait, amelyek még nincsenek meg kötetekben, máskor pontosan értesülünk az írás megszületésének okáról, körülményeiről vagy arról, miért kedvelt meg egy író, esetleg miért került vele ellentétbe. Írónk jellemrajzát is sokban kiegészítik e levelek. Megtudjuk belőlük, hogy igen érzékeny volt; állandó betegeskedése, izoláltsága, kompenzálatlan írói becsvégya miatt gyakran olyankor is megsértődött, amikor erre nem volt különösebb oka. A lapokra gyakran megharagudott,

ha későn közölték cikkeit, vagy nehezen utalták ki a honoráriumot. Ilyen anyagi kérdések miatt polemizált egyik legjobb barátjával és fegyvertársával, Gaál Gáborral is. Néhány íróval való ellentétének a gyökerét is megtaláljuk e levelezésben; pl. Dienes Lászlónak kezdetben még igen elismerően ír Kassákról, de miután a Korunk nem hozza le a *Tisztaság könyvéről* írt kritikáját, egyre élesebben szidja az előbb még méltatott „mestert”.

Fábry kezdetben Mécs Lászlóval, Sziklay Ferencsel és a nemzetikonzervatív írókkal is baráti kapcsolatban áll, s előadásokat tart Kassán az általuk rendezett gyűléseken. 1924-ben azonban ultraradikális módon visszautasítja a Kazinczy Társaságban való tagságot, mert nyilvánvalóvá válik, hogy ő egyre inkább baloldali, Sziklay pedig jobboldali válik. Fábrynak a kommunista párt hivatalos lapjában közölt szovjet regényfordítását így jellemzi Földes Sándor:

„A fordító háromezer kötetes könyvtár összehordása és a legelvontabb esztétikák fölszívása után a düledező kúria kontemplációjából belép egy harcos és alkotó közösségbe . . . vége az önmarcangolásnak – kezdődik az élet”. (Korunk, 1926).

Írónk fejlődésének első szakaszáról érdekesen tájékoztat az „ellenzéki magyar pártok” kultúrreferensével, Sziklay Ferencsel (1873–1943) való levelezése. Róla Fábry műveiben csak elvétve olvashatunk. Pedig az induláskor, a húszas évek elején jó barátságban voltak, s mivel közel laktak egymáshoz, később is gyakran találkoztak. Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában található Sziklay-hagyatékban 15 Fábry-levél van. A levelek Fábry írói pályájának első, mindmáig legkevésbé ismert korszakából valók, s értékes adalékokat szolgáltatnak fiatal kritikuskunk eszmei fejlődéséről, név nélkül publikált újságcikkéről, egy még ismeretlen hosszabb írásáról: a *Haláltánc*ról, stílusának alakulásáról, kettőjüknek az elvi ellentétek mellett is tovább tartó barátságáról stb. Fábry hagyatékában ugyancsak 13 Sziklay-levél található, így kapcsolatuk mindkét

részről csaknem egyformán dokumentálva van. Ez kivételes eset, mert a felszabadulás előtti időszakból való Fábry-levelek nagyrészt megsemmisültek; a hozzá írtakból több maradt meg. A levelek 1922 és 1927 között keltek Fábry életének 25–30 évében, s legfőbb érdekességük, hogy vallomásszerűen fejtik ki bennük radikális balrafordulását, az utóbbiakban már a marxista, osztályharcos eszmék hirdetését. Az első két levél még teljes baráti-lelki harmóniáról tanúskodik. Ezekből tudjuk meg azt is, hogy Fábry első terjedelmesebb írása a *Haláltánc* volt, amelynek kéziratát Sziklaynak küldte el, majd a Kassai Naplóban szerette volna folytatásokban közölni. (Ez az írása előttünk ismeretlen, de lehet, hogy a feldolgozandó Fábry-hagyatékból még előkerül). Az első levélben említett belga festőről szóló cikke *Az elétkozott Krisztus-festő* címmel megjelent a Kassai Naplóban, s megtalálható a *Vigyázó szemmel* című gyűjteményes kötetében is (Madách K. 1971). A cikkből a „személyi reflexiók” mellett az ifjú Fábry romantikus vallásos lelkendezése is kicsendül:

„A festőről akarok beszélni. A teremtő emberről, Isten végtelenségének véges társáról, a művészből, aki kinyilatkoztat, aki beszél, aki kezünk közé rakja a kincset, szemünk elé magát, magában mindent... az embert, a világot, Istent. A mindenséget egy vonalhajlásban, egy árnyékkal, világító felülettel az életet.”

Fábry 1924 november 10-én Sziklayt bizonyára meglepő fordulatról értesíti: visszautasítja az újjáalakuló Kazinczy Társaságban neki felajánlott tagságot, pedig egyik levelének tanúsága szerint két évvel azelőtt még toborzó cikket akart írni a Társaság érdekében. A visszautasítást a következő levélben is hosszan, vallomásszerű módon magyarázgatja, de elvi indítékú elhatározásához igen következetesen ragaszkodik:

„Ha elfogadnám a tisztelet jelét, hálásnak és alkalmazkodónak kéne lennem. És ha a Kazinczy Társaságnak kötött elvei vannak – nemsokára odaérnék, hogy mint tag – kompromittálnám a Társaságot.”

Ugyanakkor Fábry helyzete nem volt ellentmondásoktól mentes: rossz anyagi helyzete miatt szívesen vette volna, ha a tagsággal járó kedvezményeket így is megkapja, a „polgári” lapok, neve feltüntetése nélkül, továbbra is közlik német könyvekről, folyóiratokról szóló ismertetéseit, melyeknek közlésére írói ambíciói egyre inkább ösztönözték. Eltökélt erkölcsi magatartása, elvi szilárdsága ellenére szinte gyötrődve keresi a kompromisszumot, a publikációs lehetőségeket is:

„És most: ha ez így – tehát a visszautasítás dacára lehetséges: a rám bízott feladatot szívesen vállalom. Talán alkalmas jogcím: ha „mint vendég” . . . a csak német irodalomról szóló dolgot.”

Az 1924 novemberében kelt vallomások levélből az is kitűnik, hogy Fábry radikalizálódásában és a kommunista eszmékhez való közeledésében a német baloldali irodalomnál is nagyobb szerepe volt Földes Sándor komáromi költő és párt-funkcionárius hatásának. Ezt Fábry 1966-ban egy hozzám írt levelében is közölte, hangsúlyozva azt is, hogy Földes a harmincas években már elhagyta a pártot, s akkor kiadott kötetéből (*Némák indulója*) már hiányzik a régebbi következetes eszmeiség, sőt a rendszerező elv (ciklusok) is.

E levelek tanúsága szerint Fábry szinte egyszerre érett kritikussá és kommunistává. Az itt kifejtett álláspontját tükröztetik az akkoriban közölt kritikái is: például Farkas Istvánt 1926-ban még magához közel állónak érezte, mégis rendkívül szigorúan bírálta *Emberirodalom hamis utakon* című cikkében:

„Farkas István regényét vállveregelve dicsérték a kritikusok. Hamis váltoállítás . . . Ellenszere: brutális, ébresztő főbekólintás. Ha ez a főbekólintás fölébresztené Farkas Istvánt – jó volna. Szeretném. Akarnám.”

Tehát elutasító bírálataival is segíteni akart, irodalmunk fejlődésének ügyét szolgálta, s mindez egyre határozottabban erkölcsi magatartássá, kritikusi és emberi jellemvonásává vált. Egy kisebbségi irodalomban az alkotók – mivel kevesen van-

nak – közel állnak egymáshoz, ezért látott Fábry feladatot, küldetést abban, hogy a baráti vállveregető recenziókkal szemben a szigorú kritika mércéjét alkalmazza, nehogy Rácz Pál Gorkijnak képzelje magát. Sziklay Ferenc szeretetre ösztönző soraira válaszol azzal a szellemes meghatározásával, hogy a szeretet néha „megbocsáthatatlan gyengeség”, s az osztálytársadalmakban elválaszthatatlan a gyűlölettől. Tudtunkkal ez a kijelentés Fábry általános humanizmusának (erkölcsi felfogásának) első osztályszempontú átértékelése.

A Sziklay Ferencnek küldött levelekből azt is látjuk, hogy Fábry 1924-ben már nemcsak esszéiben, hanem magánleveleiben is expresszionista módon fejezi ki magát. Egyre gyakrabban használja a megállásra, a következtetés levonására figyelmeztető kettőspontot, az egy szóból álló mondatokat, a képszerű kifejezéseket, alkalmi szóösszevonásokat stb. Ezért leveleinek stílusa is gyakran költői jellegű:

„Az új szappanbuborék. Játék. Szavak. Új szókéjlgés. Új álarc.” „De hang: élő hang. És kéz, és ököl, és tenyér, és megint ököl. De mozdulat: szeretet – és sokszor, legtöbbször gyűlölet. Gyűlölet a szeretetért. A nyers hang, nyers ököl. Tiszta utcát! Szabad levegőt. Szabad teret. Mozgást.”

Fábry nem véletlenül idézi leveleiben Földes Sándort, ezek a kifejezései is az ő akkoriban közölt verses soraira hasonlítanak. Mert Fábry Zoltán nemcsak kritikus és publicista volt, hanem költő is.

Fábrynak válaszolva Sziklay Ferenc keresztényi humanista és nemzeti szempontokra hivatkozik. Úgy véli, a tömeg velük van, s Fábryék elszigetelt, német expresszionista csoportot képeznek. Képletesen így állítja szembe saját irodalomszemléletét Fábryéval:

„Te föl akarod javítani, mit bánom – talajoltással – . . . . hogy ne fusson ki lábunk alól, s a mai törpefenyő helyén nőhessen valamikor sudárba az igazi irodalom fája . . . haladj Te a Te utadon, én az enyémen, majd meglátjuk, kinek ad igazat a jövő.” (Levele Fábryhoz, 1926).

Annyi igazság Sziklay érvelésében is van, hogy aligha lehet nagy irodalmat teremteni ott, ahol nincsenek valóban nagy írók, s mint utólag kiderült, a Fábry által túlértékelt Földes Sándor sem volt az egyetemes magyar irodalomnak „Ady után a legnagyobb” költője. A jövő azonban mégis inkább Fábrynak adott igazat: a dilettánsok és a nacionalista szólamokat pengető olcsó népszerűségekre tettek szert, de inkább ártottak, mint használtak irodalmunk fejlődésének, s a Sziklay által kifogásolt „szívtelenség” Fábry irodalomkritikáiban lényegében igényeséget jelentett, s ez csak használhatott a kezdetleges színvonalú kisebbségi irodalomnak.

A szigorú, de igazságos „stózi mértéket” Fábry először az *Új Auróra*: 1924 c. évkönyvről írva alkalmazta következetesen, s különösen figyelemre méltóak elvi szempontjai:

„De gyávaság lenne rögtön ki nem jelteni: ennek az irodalmi igényekkel fellépő évkönyvnek – az irodalomhoz és közelebbi megjelöléssel: a szlovenszkói magyar irodalomhoz vajmi kevés köze van. Az irodalom mértékei öröktől ismétlődő újjáéledéssel, minden tekintetben egyformán kötelezők. Amelyik irodalom ezt a mértéket elejti vagy meg sem közelíti: az lehet a magyarság érdekében kifejtett igaz szándékú munka, de irodalom csak akkor, ha nem felejt el: van kötelesség, felelősség – kritika, mert van művészet, melynek élő törvényei vannak . . .” (*Vigyázó szemmel*, 1971. 73.)

A Sziklay Ferenc leveleiben részletesen kifejtett érvelésnek másik gyöngéje az, hogy tömegesen a kevésbé művelt átlagolvasót érti, aki valóban nem tudta megkülönböztetni az értékes irodalmat az értéktelentől. Igaz, azóta is kísért a szlovákiai magyar irodalom állandó dilemmája: mit adjanak ki, ha nincsenek olyan színvonalú alkotói, mint Móricz Zsigmond, József Attila, Németh László, Illyés Gyula és hasonló művészi tehetségek. Persze, egy viszonylagos értékrendszer így is kialakítható, s a Fábry kritikájában ajánlottak többsége valóban rangosabb író az Új Auróra szerzőinek átlagáénál.

Azt is könnyű megállapítani, hogy Fábrynak a nemzeti tragédia és a krisztusi szeretet jegyében keletkezett írásai tartalmi szempontból is gyöngék, zsengeit alkotják. Első nyomtatásban megjelent írása, *A bot* (Esti Újság, 1920. jan. 3.) kissé zavaros mondanivalójú karcolat, ilyen bevezetéssel: „Szép, mesélő este titok nélkül vont be mindent sötétre.” Tovább pedig a bottal járó öreg Klecz házáról ezt mondja: „A gyönyörű este kívánatosra csókolta a falu alvó életét . . . Keserves börtöne — a sötét ház is elcimborált tőle.” A mondanivaló lényege, hogy az öreg irigyelte a vasalt műlábbal járó rokkantat, maga is megvasaltatta a botját, de az eltörött. A háborút viselt szerencsétlenségekről szólnak a *Vigyázó szemmel* további, tárcaszerű írásai is, mintegy a sorok közé rejtve az írónak a háborút követő gyászos hangulatát (*Foglyok a sínek között, Új Garadvölgyi*). Ez utóbbiban nyilvánvaló a célzás a szabadságharc leverése utáni állapotot ábrázoló Jókai-regényre, *Az új földesúr*ra. Még a mondanivalót is nehéz kihámozni az olyan írásokból, mint a *Mária, olvasd Arany Jánost* vagy a *Téli napló a lila sapkáról*.

A *Szomorú szemmel* című fejezet legérdekesebb írása a *Tábori posta*, mely eredetileg 1922-ben, a Kassai Naplóban, folytatásokban jelent meg. Az írás rendkívül pontos visszaemlékezés és dokumentumgyűjtemény az első világháború tábori levelezőlapjaiból. A fiatal zászlósnak cenzúráznia kellett az alárendelt bakák levelezését, így ismerte meg az elesett szegény emberek ügyeit-bajait, s kiírta az érdekesebb részleteket.

„Egy erős vaspánt szorítja egymás mellé a föld munkását és az ideálókért mindenütt álomképekért futó diákokat. Egymás mellé kerültünk, és én akkor megismertem a magyar föld dalos kedvű, halálra elszánt, kérges kezű parasztját . . .”

A terjedelmes közlemény szociográfia jellegű, hasonlít a sarlósok későbbi regősnaplóihoz, melyeknek paraszttromantikáját Fábry akkor már kritizálta.

Tévednek azok a Fábry-értelmezők, akik úgy vélik, hogy ennek a hazát gyászoló „nagyon rövid” periódusnak egyszerre véget vetett az emberirodalmat követelő, *Az irodalom élet-problémái* c. kassai előadás (1922. okt.). Kovács Győző és a nyomában haladó Görömbei András nem veszik észre, hogy az „emberirodalom” kezdetben Fábrynál a krisztusi szeretetre, valami „parttalan” humanizmusra vonatkozó fogalom. Stílusa ugyan expresszionista, de mondanivalójának lényege:

„Nirvána, Kereszt, Szeretet, Testvér, Istenhit. Mámoros lesz újra az evangéliumtól, a lovagok középkora helyett a szeretett szentjeit keresi, a misztikus istenembereket.” (*Vigyázz szemmel*, 47.)

A bukaresti Kovács János a *Korunkban* (1973. dec.) találón mutatott rá arra, hogy Fábry az *Új Geniusban* 1925-ben közölt híres esszéjét később lényegesen átírva tette közzé a *Korparancsban*. Az átírás nyilvánvalóan Földes Sándornak a *Korunkban* 1926-ban közzétett bírálata alapján történt. Írónk az eredeti szövegből nemcsak a Kassák- és Mécs-idézeteket hagyta ki, hanem az egész tanulmányt osztályszempontúvá alakította, megfogadva Földes kritikájának tanácsait:

„Pontos fiziognómiai meghatározása szükséges annak a bizonyos új embernek, mert ma nem minden ember – ember. Ennek a célnak, íznek, karakternek az irodalmi tevékenységben való kidomborítására keressen egy új szót Fábry Zoltán, akitől ered az „emberirodalom elnevezés is . . .”

Kovács János mutatott rá arra is, hogy az átírt változatban Fábry megváltoztatja egyes kifejezéseit s másként értelmezi a narcisszosz-motívumot, mint azelőtt:

„Fábry az *Emberirodalom* első megfogalmazásakor még küszködött művészi szemléletének kialakításával. Ekkor még tudatában a „jó ember” és a „harcos ember” nem állt szemben egymással, hanem közös arcvonalat alkotott a Narcisszosz-irodalom ellen. Ezt a fogalmat a

szervő először kimondottan a szórakoztató, a kényelemirodalomra alkalmazta.” . . . „Tíz év múltán a szerző igyekszik elhatárolni magát a polgári pacifizmustól, és csupán a harcos forradalmi lírát fogadja be az emberirodalom közösségébe.” (*Fábry Zoltán és az aradi Genius*, K. 1973.)

Fábry több elő- és utószavában emlegeti a „szomorú szemmel” elnevezéssel jelölt pályakezdését, de csupán a *Vigyázó szemmel* (1971) kötet elején közöl belőlük néhány szemelvényt, az írások többsége máig is csupán az Esti Újság, a Kassai Újság, a Prágai Magyar Hírlap és más lapok 1920–1924. évfolyamaiban található meg. Hogy milyen messziről érkezett el a marxizmushoz, azt bizonyítja többek közt *Kun Béla nem állíthatja meg* c. írása, melyben ilyen sorokat olvashatunk: „amikor göndörferencnek irodalma parolázott a nemzet gyilkosaival, a szamuelikkel . . .” Fábry erkölcsi nagyságára jellemző, hogy később szinte valamennyi hibáját, tévedését felidézte és megbánva korrigálta. Már az első könyve, a *Korparancs* (1934) előszavában megírja:

„Lapozzátok fel a szlovenszkói újságok régi, kezdő évfolyamait: Beöthy Zsolt halálakor a tanítvány a volgamenti magyar lovast köszönti és húsvétkor Albert Servaes megátkozott Krisztus-képét krédózza. Korparancs? A lövészárkok piszkában, hullák és patkányok szomszédságában Dorian Gray problémája izgatott. A béke első éveiben nem a gránáttépte és tífuszszabálta élet véres és üszkös halálperceit idéztem, de a haláltáncénekekről és haláltáncképekről írtam tanulmányt.”

Utolsó könyvében, a *Vigyázó szemmel* címűben pedig így jellemzi saját írói fejlődésének ellentmondásait:

„Nem szabad semmit sem véka alá rejteni, sem hibákat, sem gátlásokat, sem elzuhant reményeket. Csak a botladozás, tévutak, útvesztők ismeretében kanyarodhatunk a szélesebb útra, a nagyobb közösségbe, hogy innen visszatekintve láthassuk, mint csap át a nacionalista zavar, a szentimentális önsajnálát a szomorúság mozdulatlanságából a reszkető, fullasztó Garanvölgyi-invokálásból a másik végletbe, a neofita kommu-

nista buzgalomba, a puritán szigorúságba, szektáns tekintetnélküliségbe – melyről kritikussaim mint a türelmetlenség időszakáról írnak – míg végre ez a létforma és kreatúrája, az író, megtalálta adekvát önkifejezését korunk elkötelezettségi summájában, az antifasizmusban.”

CSANDA SÁNDOR

DOKUMENTUM

A SPANYOL TOTA ÉS A BÁNK BÁN MELINDÁJA

Bánk feleségének neve a dráma első kidolgozásában Adelájd, a másodikban Melinda; az első kidolgozásban nincs köze a királyné elleni összeesküvésben részt vevő spanyol testvérekhez, Mikhálhoz és Simonhoz, a másodikban a húguk. A változtatás okát a második kidolgozás Jegyzésében így adja Katona:

„A' másik volt *Bánk'* felesége. Ezt *Adelájd*nak neveztem. *Csery Úr Ottója* még akkor nem jött kezembe. Azután akadt egy Iromány is előmbbe, mellyben az van, hogy *Michael* és *Simeon Miczbán* Spanyol Testvéreknek volt egy világszerte híres szépségű Húgok, kit *Benedictus-(Bánk-)bán*, *Konrád* Grófnak a' fia vett el; el esmértem tehát *Melindát* spanyolabbnak, és hiszem, hogy *Müller Úr* szerencsésebb volt nevének feltalálásában. Nem győzők a véletlenségen eléggé csodálkozni, midőn *Mikhált* és *Simont* ide kevertem, a' nélkül hogy akkor a' vérséget gyaníthattam volna is.”

„*Csery Úr' Ottója'*: *Otto vagy a' zabolátlan Indulatok áldozatja; egy szomorú történet Jerusálemi András Király' idejéből* Pesten jelent meg 1812-ben, fordítás (a címlapon: „Magyarul kiadta Cseri Péter”), eredetijét nem nevezi meg, Katona – mint láttuk – egy bizonyos Müller nevű szerzőnek tulajdonítja.¹ Katona különben Cseri művét már az első kidolgozáshoz fűzött egyik utólagos lábjegyzetében is említette, egyetértéssel a tekintetben, hogy Cserinél is Ottó a csábító, elutasítva azonban az őt dinnyeindára, ugorkaindára vagy éppen tökindára emlékeztető Melinda nevet. Itt jegyzem meg, hogy a korábbi kutatók Cseri művének csak a második, 1822-i kiadásáról tudtak, s nem értették, „hogy idézhette Katona 1821-ben eme regényt”² György Lajos és

¹ Cseri novellájának eredetijéről, ill. ennek a Bánk bán-történet korábbi feldolgozásaival való összefüggéséről l.: György Lajos: *A magyar regény előzményei* Bp. 1941. 398–399. és Benkő László: *A Bánk bán egyik mellékforrása*. Itk 1943. 224–229.

² Heinrich Gusztáv: *Bánk bán a német költészetben*. Bp. 1879. 85.

Benkő László is egyedi példánynak tartotta azt az 1812-i kötetet, amely a soproni ev. liceum könyvtárában került elő, holott nem az: én a szegedi József Attila Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének könyvtárában találkoztam vele.

Mi volt most már az az „iromány”, amely Katona kezébe került az első és a második kidolgozás közti időben? Kettő jöhet szóba: az egyik Kézai Krónikájának *De nobilibus advenis* c. függeléke, pontosabban annak Simon és Mihály spanyol grófokról szóló 16. §-a, a másik II. András 1221-i oklevele, amelyben Koriáth fia Benedek herceg feleségének, a spanyol származású Tota asszonynak elkobzott birtokait adja vissza. A kérdés kutatói közül Harmos Sándor³ és Tolnai Vilmos⁴ Kézait, Pór Antal⁵ és Badics Ferenc⁶ az oklevelet tekinti Katona forrásának, Waldapfel József⁷ is az oklevelet, felhíva azonban a figyelmet arra, hogy feltétlenül olvasnia kellett Katonának Kézai szövegét is.

Nézzük először az oklevelet! Eredetijét Katona nem láthatta, az a bécsi császári levéltárban volt, olvashatta azonban a róla készített másolatot, ez megvolt a Nemzeti Múzeumban, s feltételezhető, hogy a múzeum őre, Horvát István, akit személyesen ismert, kezébe adta, sőt esetleg felhívta rá a figyelmét.⁸

Az oklevél Imre király 1202-i oklevelét újítja meg. Visszaadja Koriáth fia Benedek herceg feleségének, Totának, aki Constantia királynéval jött Magyarországra, azokat a birtokait, Martonfalvát és Bojót, amelyeket neki annak idején a férje ajándékozott jegyajándékol Imre király jóváhagyásával és megerősítésével. Időközben András ezt a Benedeket – mivel korábban ugyan nagy szolgálatokat tett a királynak, később azonban lázadást szított ellene – száműzte és minden birtokától megfosztotta. („licet et majora jam dictus Benedictus Dux nobis exhibuerit obsequia, rerum tamen variatis eventibus, sicut frequencius Magnatum animos ad diversitates sensuum contingit alterari ei graves existentes ipsum exilio destinavimus, et eundem universis possessionibus spoliavimus.”) A legfontosabb ok, amiért Tota birtokrészét feloldja

³ Harmos Sándor, ItK 1910. 258.

⁴ Tolnai Vilmos, ItK 1918. 7.

⁵ Pór Antal: *Bánk bán Melindája*. Az Erd. Múz. Egly. kiadványai. 1890. 491–507.

⁶ Badics Ferenc, ItK 1925. 11–13.

⁷ Waldapfel József, ItK 1931. 393.

⁸ Az oklevélmásolat az OSZK Quart.Lat. 1280. jelzetű kéziratának első kötetében a 112–114. fóliókon található.

az elkobzás alól, az a rendíthetetlen hűség, állandó vigasz, mindig nemes és becsületes szolgálat, amelyet Tota Constantia távozása után András feleségének is nyújtott. („Uxori nostre tam consilio quam continuo sue societatis et indecidue fidelitatis solatio nobilem semper et honestum exhibuit famulatum.”) Kitér végül az oklevél arra is, hogy az esetleg ellene felmerülő gyalázkodásokkal szemben („contra quaslibet emergentis calumpnie versucias”) biztosítja az asszonynak a birtokra való háboríthatatlan jogait.

Szükségtelen itt arra kitérnünk, hogy az oklevélben szereplő Benedek herceg nem azonosítható Bánk bánnal. A Jegyzés idézett részéből kiderül, hogy Katona a Benedictus–Bánk névazonosságot elfogadta. A király ellen vétő férj, a királyné közvetlen környezetéhez tartozó, neki nagy szolgálatokat tevő asszony meg az ellene felmerülő gyalázkodások sok tekintetben illenek a Bánkkal és Melindával történetekre. Mint Badics írja: „Első tekintetre megkapja figyelmünket a sejtelem, hogy Endre király ezen átíró oklevelében a Bánk és Melinda tragédiája lapang.”⁹

Az oklevél azonban épp ezért sokkal többet tartalmaz, ill. sejtet, mint amennyinek igazolásául Katona az „iromány”-ra hivatkozott. Másrészt viszont kevesebb is van benne. Nem esik itt szó arról, hogy Tota Mihál és Simon testvére. Áthidalható ez a nehézség azzal, hogy Mihál és Simon spanyol eredetét már korábban, az első kidolgozáskor is tudta Katona,¹⁰ csak össze kellett kapcsolnia a két adatot. További nehézség: Benedictus (Bánk) Katonánál Konrád fia, az oklevélben Korláthé. (Mint látni fogjuk, Kézainál: „Conradi filius”). Végül: az oklevél világosan megjelöli az asszony nevét: *Tota*, miért nem ezt vette át Katona a második kidolgozásba, miért ismerte el a *Melindát* spanyolabbnak az általa korábban használt *Adelájd* névnél?

A Tota név Kézainál is szerepel. Kézai szövegének Horányi Elek által közzétett első (Bécs, 1781.) és második (Buda, 1782.) kiadásában azonban kis kezdőbetűvel. Katona csak ezeknek a kiadásoknak valamelyikét olvashatta, a harmadik kiadás ui. csak 1833-ban jelent meg. A kérdéses mondat, amelyben a név előfordul, az 1782-i kiadásban így található: „Adduxerat etiam Regina *Constantia* cum ea sororem Comitis *Simonis* et *Bertrami* nomine totam tam formosam et pulcerrimam, quod eo tempore vix in mundo sibi similis haberetur.”¹¹ A harmadik kiadást sajtó alá rendező Podhraczký József a nála már nagy kezdőbetű-

⁹I. m. 12.

¹⁰Ld. az első kidolgozás egyik lábjegyzetét, ItK 1913. 305.

¹¹Id. kiad. 139.

vel és kurzívan szedett *Totam* szóhoz a következő lábjegyzetet fűzte: „*Hor*: videtur nomen *Tota* adiective sumsisse, quum illud in vrtraque editione non modo paruis litteris scripserit: sed nec cursiuis, sicut cetera solet, distinxerit.”¹² Vagyis: „Horányi, úgy látszik, melléknévnek vette a *Tota* nevet, minthogy mindkét kiadásában nemcsak kisbetűvel írta, hanem kurziválással sem jelölte, mint a többi nevet.” Katona tehát a kérdéses mondatot minden bizonnyal így értelmezte: „Elhozta magával Constantia királyné Simon és Bertram gróf hűgát is, aki híre szerint („nomine”) teljes egészében („totam”) olyan deli és szép volt, hogy abban az időben alig tartottak valakit hozzá hasonlóknak.” Mint már Waldapfel¹³ is felfigyelt rá, itt van szó a spanyol lány világhírű szépségéről is, amelyet Katona szintén említett a Jegyzésben. Igaz, itt nem Simon és Mikhál, hanem Simon és Bertram a spanyol jövevények, a nemzetséget azonban Simon és Michael nemzetségeként említi Kézai is.

A következő mondatban van szó arról, hogy ez a leány Benedek herceggel, Konrád fiával kelt egybe, Martinsdorf faluval együtt jegyajándékokat kapván Imre királytól és Constantia királynétól. („Cui quidem virgini *Benedictus Dux Conradi* filius cum villa Meretinsdorf pro dotibus ex parte *Emirici* Regis et Reginae *Constantiae* est coniunctus.”)

A fentiek figyelembevételével el kell ejtenünk azt a lehetőséget, hogy Katona András király 1221-i oklevelét olvasta. A Jegyzésben említett iromány Kézai, mégpedig az a kiadása, amelyben a *Tota* név kis kezdőbetűvel szerepel, melléknévként értelmezhető.

OROSZ LÁSZLÓ

SZABÓ DEZSŐ LEVELEI VEJJA MÉRNÖKHÖZ

Szabó Dezső húsz levele (1908 május 11. és 1909 december 26. közt kelt kilenc képeslap és tizenegy levél) az író első párizsi útja és székesfehérvári tartózkodása utáni időkből: nagyváradi életéről és második párizsi útjáról ad hírt, és két székelyudvarhelyi lappal zárul.

¹² *Magistri Simonis de Keza de originibus et gestis Hungarorum* . . . Buda, 1833. 85.

¹³ I. m. 393.

A levelek és képeslapok irodalomtörténeti érdeklődésre tarthatnak számot, mert Szabó Dezső félbemaradt önéletrajzi regényének néhány jellemző helyét is felvillantják – esetenként másképp és teljesebb formában, mint ahogy azok a regényben olvashatók. Szabó Dezső regényírói módszere így érdekes megvilágításba kerül, hiszen az 1944 tavaszán és őszén – légiriadók és bombázások szüneteiben – írt emlékezések egyes részleteit saját egykori hiteles fogalmazásában ellenőrizhetjük leveleiben.

Az *Életeim* című posztumusz, lazán regényesített önéletrajz, mint ismeretes, Nagy Péter gondozásában jelent meg 1965-ben, két testes kötetben, a Szépirodalmi Könyvkiadónál. Most értékelhetjük csak igazán, hogy a kéziratcsomót szakember, Szabó Dezső életrajzírója, a nyilvánosságnak adta át. Bár feltételezhetjük, hogy Szabó Dezső, ha életben marad és ideje marad, egyes részeit kiegészíti, vázlatosságán, elnagyoltságán javít; de nem valószínű, hogy ezzel sokat segített volna, megvalósíthatatlan arányú terve előbb-utóbb amúgy is maga alá temette volna az alkotót. Hiszen az *Életeim* megírásában még az első világháborúig sem jutott el.

– Most harmincéves vagyok – mondta az idős író, amikor könyve egyik fejezetének írása közben ismét a lakóház légoltalmi pincéjébe vonult. Újból átélte ifjúságát. Emlgette, hogy egyszer volt életében szerelmes Nagyváradon, de az sem tartott soká. Nyilván akkor írta az idevágó részleteket.

Az eddig kiadatlan, most közzétett levelek Szabó Dezső fiatalságának ebbe az egyszer volt – vallomása szerint – legboldogabb korszakába vezetnek el.

*

A levelek címzettje e dokumentumok közreadójának néhai édesapja, (id.) Demény János, aki 1934-ig a Vejja családi nevet viselte. Született 1882 február 5-én Alberti nagyközségben, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye monori járásában. Apja ácsmester volt, anyja, Demény Mária, nemesi származású földbirtokos leány. Apám fiatal éveiben szűkös anyagi körülmények közt élt, sok leánytestvére volt (csaknem féltucat), és apja – ahogy hallottam – felélte felesége birtokát. Az államvasutak fiatal mérnökeként 1907 nyarától 1911 nyaráig Székesfehérvárott dolgozott (ennek az időszaknak elejére esik barátkozása Szabó Dezsővel), később sokáig építési és pályafenntartási osztályvezető volt Budapesten, utolsó éveiben igazgató. Szívroham végzett vele 1945 szeptember 17-én Budapesten.

Megemlítem, hogy apám régi nevét felmenő rokonai többféleképpen írták, az ácsmesternél esetenként ékezetesen, *Véjja*-ként szerepel, távo-

labbi felmenők a *Veja* nevet viselik. Szabó Dezső mind a húsz levelet-lapját hibásan címezi *Véjja* vezetéknevvel. Enyhíti vétességét, hogy apám *Vejja* családi nevének helyes kiejtése viszont mégiscsak *Véjja* volt. Melich János legilletékesebb, írásban adott véleménye szerint ez a név eléggé szokatlan ugyan, de hangzásában nem magyartalan. (Levele apámhoz kelt: 1933 december 6-án.)

Nem állítanám, hogy apám híve lett volna Szabó Dezsőnek, mert amikor én ifjúi rajongásomban magam vágta ösvényen eljutottam hozzá, Lombroso tanítását, a zseni és örült rokonságát emlegette. De két jó tulajdonságát megjegyezte: Prohászka lélekhalászó szándékának ellenállt, és tartozásait lelkiismeretesen visszafizette. Apám nem volt művészkarakter, természettudományos tájékozottsága azonban igen magas fokon állt. Lehetséges, hogy Szabó Dezső ezért szerette őt.

A levelekben előforduló – főleg keresztnévvel szereplő – személyekről sajnos alig mondhatok többet, mint amennyi az *Életeim* vonatkozó részeiből filológiai aprómunkával valószínűsíthető. Apám bizony tudna minderre felelni. Sajnos éretlen koromban nem érdekelték ezek a részletek, és ha beszélt is róluk apám, emlékezetemből elpárologtak.

(Példának mindenesetre felhozhatom, hogy a 3. sz. levélben említett „Lackovics” [Laczkovits] vendéglő törzsasztalának „jókedélyű, szíves emberei” közül az 5., 11., 14. és 15. számú levél jellegzetes keresztnévű Rajmundja kétségkívül a II. kötet 165. lapján szereplő és a jegyzetek 608. lapján megadott szerkesztői tájékoztatás Schmidt-Vasverő Rajmundjával azonosítható az *Életeim*ben. A kölcsönzések törlesztése körüli bonyodalmakkal féltucat levélben szereplő Béla feltehetőleg a két Kukorelly fiú közül az idősebbikkel, Bélával azonos, kevésbé valószínű, hogy Szabó Dezső főreáliskolai igazgatójáról, Kelemen Béláról lenne szó. Az 5. számú levélben olvasható K. Gyula és Vazul, továbbá a 14. számú levélben szereplő Jul. Kunos kilétére eddig nem találtam adatokat. A 4. számú levélben br. Barkóczy Sándorról, a vallás- és közoktatásügyek országos irányítójáról olvasunk. Az 5. számú levél meg nem nevezett öngyilkos diákja Szeghalmy József a regény 264. lapja szerint.)

A levelekben, különösen a 7. számúban jelentős helyet elfoglaló *Panka* ennek a dokumentációnak tulajdonképpeni fénypontja, „excentrikus” személyisége, Szabó Dezső *ideális* szerelme az én másodfokú nagynénémmel azonos. Apámmal nagyszülői testvérpár révén másodfokú unokatestvér. Sohasem találkoztam vele. Csak néhány fiatalkori fényképe alapján volt róla valamilyen elképzelésem. Tudományos kutatói munkásságom egyik nagy *trouvaillé*-ja, hogy több mint harminc éve megszakadt (valójában sohasem volt) rokoní kapcsolataimat emléke kedvéért felélesztve levelezéseim során őt életben találtam, Szabó Dezső

„egyszer volt” ifjúsága színhelyén, Nagyváradon. Csak leánykori igazi nevén jelzem Ó . . . y Mária Magdolnát (Pankát), mert nagyon sajtószerű helyzet alakult ki, amely szinte kínossá teszi az egész históriát. Vagy megmondom a nevét és hallgatók, vagy nevének közlése nélkül beszélek. Az utóbbi mellett döntöttem.

*

Az *Életeim* fejezeteit lapozgatva tegyük fel konkrétan a kérdést, hogyan szerepel apám Szabó Dezső regényében.

Többször is említi apámat (a publikált mű II. kötete 165., 172. és 210. lapján) részben hibás, részben indokolatlan, részben bizonytalan adatokkal. Ezek még a fehérvári idők. A 221–276. lapokon megírt nagyváradi – 1908 tavaszán kezdődő és az 1908/1909 iskolaévet magába foglaló – időszaknál pedig *a név teljes elhallgatásával* bizonyos kétségbevonhatatlan helyeken, például a 274. lapon.

Hibás adat: az egy évvel idősebbnek feltüntetett fiatalember a valóságban Szabó Dezsőnél (aki 1879. június 10-én született) csaknem három évvel volt fiatalabb: a 30–31 éves Szabó Dezső leveleit olvassuk a 27–28 éves Vejja Jánoshoz. Apám nevének kis elírását ha apám nem tette szóvá, én sem kifogásolom.

Viszont indokolatlannak tűnik Vejja mérnök kiugróan pozitív, Szabó Dezső zsánereitől elütő, racionális hangvételű jellemzése. A 165. lapon, a székesfehérvári asztaltársaság bemutatásánál „nagyon derék, komoly és értelmes fiatalember”. A 172. lapon „tartalmas, jó szemű ember és férfijellem, ami elég ritka a férfiak között” – ez utóbbi esetben Szabó Dezső Vejja mérnökkel a székesfehérvári temetőben egy egész oldalnyit sétál, de az ott leírt fantasztikus látomás (kaland cigánylányokkal, amikor életemben először és utoljára, Ludas Mátvás füzetek dolgában lakásán felkerestem, egy akkor dedikált füzetének dátuma szerint 1937. december 18-án.)

(Gyorsan két közbeszúrást itt: 1. vándorcigányoktól való *megfutamodást* Sz. D. jóval erőteljesebben ábrázol a könyv egyik korábbi fejezetében, a francia Mirgodon környékéről, Tintine-nel [a „kacagó ember” Tintinellájával] való kedves viszonya történetében a 49–50. lapon; 2. a székesfehérvári temetőkeri jelenetet Sz. D. nekem szóbelileg is előadta, amikor életemben először és utoljára, Ludas Mátvás füzetek dolgában lakásán felkerestem, egy akkor dedikált füzetének dátuma szerint 1937. december 18-án.)

Bizonytalan, egyúttal teljesen lényegtelen adata a 210. lapon, hogy egyik párbajához (!) második segédül Vejja mérnököt kérte-e fel vagy sem.

Különös, hogy ennél sokkal fontosabb adatokról, az önéletrajzhoz tartozó „szerves” fordulatokról a könyv olvasója nem szerezhethet tudomást, egyszerűen azért nem, mert Szabó Dezső „elfelejti” megemlíteni. Vejja mérnök részben hibás, részben indokolatlan, részben bizonytalan szerepeltetése után a könyvnek ez a negyedik rétege a legérdekesebb, ahol a székesfehérvári jó barát a maga névtelenségében van jelen.

Az önéletrajz II. kötetének 239. lapjától 276. lapjáig – közben több Ady-intermezzóval – Szabó Dezső nagyváradi szerelméről olvashatunk.

„Az iskolában a katolikus hitoktató – írja Szabó Dezső – egy napon félrehívott, és azt mondta: egy családnak, melynek ő lelki igazgatója, két lánya van: egy tizenhét és egy tizenhárom éves. Az anya, aki a katolikus püspöki uradalmak jószágigazgatójának az özvegye, szeretné két lányát a francia nyelvre taníttatni . . . Az anya előnyösen hallott rólam, és őt bízta meg, hogy kérdezze meg tőlem, nem vagyok-e hajlandó elvállalni a két lány francia tanítását.” Szabó Dezső elvállalja. És a nagyobbik lány arca bíborba gyúl. Az író nem győzi dicsérni: „Lány fürtű barna haja, a fiatalság sugárzásától meleg barna őrszemei, barna arca, kissé széles, mosolygásában is fájdalmas emlékezősű szája valami rég látott Madonna-arcot hozott emlékembe. Hangja nagyon kellemes zengésű volt, emlékeztető és megnyugtató. Mozdulásaiban, arca változásaiban még annyi gyermek volt.” Kislány korában maga adta nevén Panka, Ó . . . y Mária Magdolna, ahogy erről már szóltam: apám unokahúga volt. Klárka – nővérénél nem négy, csak két évvel fiatalabb – „inkább csúfocska volt, de vonásaiban sok jóság s valami korán érett komolyság sejtett”. Hát persze, ha nem 14, hanem 16 éves volt. Engedtessek meg nekem, távoli, de ebben a kérdésben jól értesült rokonnak, hogy legalább a lányok születési dátumát hitelt érdemlően rögzítsem: 1891 július 30. és 1893 május 20. Szabó Dezső továbbá sohasem hívta szerelmét Pankának. A mély magánhangzók helyett a világosabb színezetű *Marie* mellett döntött, ahogy ez egy francia tanártól el is várható.

Oriási szerelem volt, de – ahogy ezt sejteni lehet – a regényben jelzett csattogó csókok nélkül.

Nagy Péter joggal gyanakszik a könyvhöz írt előszavában, hogy Szabó Dezső hősi szerelmei túlságosan és gyanúsán exponáltak, valójában mindenki úgy emlékszik rá, mint félénk, esetlen fiatalemberre, aki a nőekkel szemben ügyetlen, bátortalan, annál inkább költői képzeletű volt.

Azt a tényt pedig, hogy Panka a Vejja mérnök unokahúga, az olvasónak most: az eddig kiadatlan, eddig ismeretlen levelekből kell rekonstruálnia. Mert Szabó Dezső önéletrajzában ezt még csak nem is sejteti, erről egy szót sem szól.

Kellene szólnia?

Ha máshol nem, a 274. lapon feltétlenül. Ekkor már nagy a ribillió, Panka anyjának – Irma néinek – sehogyan sem tetszik az „ágrólszadkad”, adósságokba bonyolódott, párbajhős, egzaltált tanár. Pankára 600 000 korona hozomány várt, az 51 éves korában elhunyt apa – „káptalan ispán Iklódon”: ügyes és szerencsés gazdálkodó – özvegyére hatalmas vagyont és két eladó lányt hagyott, családom szegényebb ágában Irma asszony volt az irigyelt dúsgazdag rokon, helyzete azonban mégsem volt irigylésre méltó: lányai jövőjéről kellett lelkiismeretesen gondoskodnia. És Panka problematikus eset volt. Szabó Dezső szerencsére büszke és belső szabadságát is védi. Nagy baj tehát tulajdonképpen nincs. Mindössze a szerelem lángol fel még egyszer vadul és tehetetlenül.

A regény említett 274. lapján egy véletlenül kihallgatott beszélgetésből Szabó Dezső megtudja, hogy mi a véleménye Panka anyjának a fiatalok tervezgetéseiről: „Koldus az egész család, még a pap bátyja is tele van adóssággal. Mi lesz, ha majd a nyakunkra jön az egész familia! De az én szegény kis Pankámmal nem lehet okosan beszélni.” A regénynek ugyanezen a helyén még kitör a féltékenységi vihar: „Amint . . . a »Rimanóczy« -kávéház teraszán kávéztam – közli Szabó Dezső –, messziről láttam, hogy a Pankák kocsija jön az állomás felől, megismertem a paradés kocsisukat. A kocsiban csak egy fiatal hadnagy ült. Amint később megtudtam, az asszony unokaöccse.”

Ez az utolsó mondat valahogy pontosabban, a regény szerkezetéhez illeszkedve, a figyelmes olvasókra is tekintettel körülbelül így hangozhatna helyesen: „Amint később megtudtam, az én székesfehérvári barátom, Irma néni unokaöccse, Vejja mérnök, a derék, komoly, értelmes, jó szemű fiatalember ült a kocsiban, akinek a nyári hadgyakorlatra alkalmilag katonai zubbonyt kellett felöltenie.”

A féltékenység vakká tesz: „Mérhetetlen vihar támadt fel bennem” – írja. „Felkerestem vagy két fiatal társamat, kivittem őket rendes vendéglőmbé, a szőlőbe. Féktelen nagyot mulattunk. Már reggel volt, mikor hazamentünk.”

A féltékenység egykori vaksága Szabó Dezsőt önéletrajza írásakor is elfogja. Különbén az olvasóval együtt kacagnia kellene egy nagyot: micsoda félreértés és micsoda megkönnyebbülés! De nem. Helyzetkomikum elmarad, apám sehol. Illetve a székesfehérvári temetőkert *menekülési* jelenetéhez kapcsolódva, mint *férfijellem*, aki egy szerelmi béklyóból kiszabadít. Valamivel előbbre kissé, a 172. lapon.

Miért lett volna ok a féltékenységre, amikor a kocsiban a leány unokabátyja ült? Hadd adjak erre választ: egyes rokoni közlések szerint apámat a tanulmányaiban Irma néni támogatta, az igazság az, hogy valóban számított megbízható unokaöccsére, akit vejeül – úgy

látszik – szívesen képzelt el, Szabó Dezsónél mindenesetre szívesebben. Tehát Szabó Dezső féltékenységének valamiféle alapja mégiscsak volt?

Akár így, akár úgy: kibírhatatlan szerelmi mámorából ébredni akart. Pörgött vele a világ: a jószágigazgató leánya és a tanárka közt olyan társadalmi szakadék tátong, hogy Szabó Dezsőnek csak fojtogathatja a torkát valami és szerelméről mukkanni sem mer, vagy zavarodottan félrebeszél?

Írni viszont ír – Vejja mérnöknek. Akinek elsírja bánatát. Akitől vigaszt vár. Akivel egyáltalában beszélni mer.

1909 április 17-én ragad tollat, hogy tündérmáról valljon. És Vejja mérnök megértőnek, titkot őrzőnek, vigaszt nyújtónak, igazi barátnak bizonyul. Szabó Dezső egy hét múlva, április 25-én írt rövid viszontválaszában már nevet az egész histórián. Ez bizony gyorsan ment, mint meteorsuhanás az égen; mire felocsúdunk, már ismét nyugodalmas az ég.

Szabó Dezső önéletrajzába nem fért bele ennyi bonyodalom. De azért mégis minden benne van, áttételesen, regénye más helyén. Vejja mérnököt dicséri – máshol. (A székesfehérvári asztaltársaság bemutatásánál.) Értékelését egy furcsa megfutamodás elősegítéséhez köti – máshol. (A székesfehérvári temetőben.) Ilyen összefüggésekben érthetőbbé válik a meglepően sok, funkciótlanul meredező, indokolatlanul hagyott dicsérő szó.

Szabó Dezső szakít. Büszke és szentimentális záróakkordok után háromezer korona tisztviselői kölcsönrel másodszer indul Párizsba – felejteni. Egyéb adósságait „lekvittolta”, az apámtól kapott kölcsönök törlesztési módozatairól szól sok levél. Párizsba apámat is hívta, de hasztalan. („Gyere ide, ha boldog akarsz lenni.”) Megható, hogy odakint még egyszer, váratlanul, Panka emléke beléje nyilall. (II. 285.)

Pankát később „egy vidéki vagyonos úr” vette feleségül, de házasságuk tartósnak nem bizonyult.

*

A Panka-szerelm nagyváradi történetébe ágyazódik Szabó Dezső felébredő Ady-szerelme is. Bár erről a levelekben nincs szó, valamit mégis kell róla mondani. Furcsa szerelm volt ez is, örökké „ambivalens”. Ahány adatot közöl, annyi melléítés. A *Sírni, sírni, sírni* című vers akkor ellenszenves neki, első párizsi útja idején, amikor ez a vers még nem is létezett. (II. 15.) Az *Illés szekerén* kötet iránt 1908 szeptemberi napsütésében lobban fel szimpátiája, holott ez a kötet csak decemberben jelent meg. (II. 237.) Az 1909 június 20-i emlékezetes Ady-matinén is ott van a képkiallítás, de az Ady-elmondta három

verset ötletszerűen sorolgtatja. A harmadiknál elakad: „... nem emlékszem...” Ez megrendítő. Szabó Dezső a *Szeretném, ha szeretnének* című verset felejtette el! (II. 243.)

A levelekben Adyról – mondjuk, hogy hál’istennek? – nincs szó, Vejja mérnök nem volt irodalmi érdeklődésű ember. Mégis sok frissesség maradt e levelekben, néhány levél például több spontaneitással fejezi ki, az íróra jellemző zsargonban, a nagyváradi ifjúi évad hangulatát, mint regényének hosszú fejezetei.

Különösen a francia tengerpartról és Párizsból küldött üzenetek hangja üde. Illenek regényének idevágó élénk elbeszéléseihez.

Egyes levelek francia fogalmazása pedig nem különösebben meglepő. Ur György szerint Szabó Dezső utolsó leírt mondata – dedikáció egy könyvére a lakóház légvédelmi óvóhelyén – francia nyelvű volt.

*

Nagyváradi évadjában Szabó Dezső az Úri utca 31. számú házban lakott. Levelei borítékján ezt minden alkalommal feltünteti.

Ezt a házat illetően a Bartók-kutatás is közvetett formában érintett.

Szabó Dezső azt írja, hogy Szalay postatanácsosék házában lakott – futólag említi csak, hogy Szalayné leánya kiváló zongoraművésznő. (II. 237.)

Szalay Stefi (született 1886 augusztus 12-én Kapuvárott, meghalt 1964 június 4-én Nagyváradon) 1906-tól tanult a budapesti Zeneakadémián, az 1908/1909 tanévben Bartók tanítványa a IV. akadémiai osztály fokozatán, azóta özv. Fischer Ervinné Szalay Stefánia néven vonult be a zenetörténelemben – Bartók hozzá intézett, publikált leveleivel. Az ötvenes évektől az egyetlen élő Bartók-tanítvány Erdélyben, Bartók áldozatosan lelkes híve Nagyváradon.

1. [Képeslap: NAGYVÁRAD. KATH. PÜSPÖKI PALOTA.]

Tek. | Vේjja János | áll. v. mérnök úrnak. | Székesfehérvár.
Áll. vas. mérnöki hiv.

[Nagyvárad, 1908. máj. 11.]

Un tas de frisés, un tas de prostituées, une ribambelle de gosses stupides – voila Grand-Bourg

Je t’embrasse

Didier

[Egy csomó göndör hajú,* egy csomó prostituált, egy sereg ostoba ripők – íme Nagyvárad

Ölel

Dezső]

2. [Levél]

Ngs. | *Véjja János* | áll. vas. mérnök úrnak. | *Székesfehérvár.* | Áll. vas. mérnöki hiv.

[Nagyvárad, 1908. aug. 7.]

Mon cher Jeannot!

Je suis honteux de vous voir, toi et Béla, si supérieurement bons et de vous avoir causé tant d'embarras. J'hésite presque à vous remercier, les remerciements étant devenus trop vulgaires pour exprimer un bien sincère élan de reconnaissance.

Je crois que tu te trompes sur mon compte. Ce n'est pas l'énergie qui me manquerait, mais l'énergie même a ses conditions et ce sont ces conditions qui me font foute quelquefois. J'ai une grande foi dans la vie et le travail et, peut être dans peu de temps, vous verrez que je peux travailler bien sérieusement

Je t'embrasse

Didier

[Kedves Jancsikám!

Szégyellem, hogy ti, te és Béla, oly rendkívül jók vagytok, s hogy nektek annyi zavart okoztam. Szinte tétovázom a köszönettel, a köszönet túl köznapias ahhoz, hogy a hála nagyon őszinte felbuzdulását kifejezze.

Azt hiszem, személyemet illetően tévedsz. Nem maga az energia hiányzik belőlem, hanem az energiának is megvannak a

*Frisé – a korabeli francia köznyelvben a zsidók gúnyneve volt. *A szerk.*

maga feltételei, és ezek a feltételek azok, amelyek néha seggbe rúgnak engem. Nagyon bízom az életben és a munkában, s talán nemsokára megláthatjátok, milyen nagyon komolyan tudok dolgozni.

Ölel

Dezső]

3. [Levél]

Nagys. | *Véjja János* | áll. vas. mérnök úrnak. | Székesfehérvár

[Nagyvárad, 1908. dec. 28.]

Mon cher Jeannot!

L'argent reçu, je vous ai envoyé (à Béla et à toi) une lettre bourrée de reconnaissance et de protestation d'amitié. On est toujours échauffé quand on reçoit de l'argent. Pas de réponse. Pourquoi?

Nvárad est une bonne et triste école pour moi. Tout ce qui [est] de bas, de vulgaire dans les hommes se trouve réuni dans cette ville. C'est un pot de chambre rempli d'une marmelade de parvenus et de coquins. Et pourtant, je serais content de pouvoir rester ici.

Je me fourre dans l'étude et j'ai quelque espoir d'être un homme „de culture européenne” (expression de Nvárad) quand je crèverai.

Que fais-tu et que fait l'illustre société de Lackovics? Je suis bien seul ici. De haine ou de lâcheté, on m'évite ici, car „je pue le clericalisme”.

En somme, c'est naturel. Ce qui me suprend un peu, c'est que mes anciens amis de Fehérvár ont tellement réussi à m'oublier. Et pourtant, j'avais de sympathies qui n'ont pu être égorgées ni par mes désillusions, ni par ma misère.

Je te souhaite beaucoup de jeunesse et de force. Le reste viendra avec. Bonne guerre, bonne fortune!

Je t'embrasse

Didier

[Kedves Jancsikám!

Miután a pénzt megkaptam, küldtem (Bélának és neked) egy hálával és barátságnyilvánítással zsúfolt levelet. Az ember mindig felhevül, amikor pénzt kap. Válasz nincs. Miért?

Nvárad jó és szomorú iskola nekem. Minden, ami alacsonyrendű és közönséges az emberekben, együtt található ebben a városban. Egy parvenükből és csibészekből álló, lekvárral teli éjjeliedény. És mégis: elégedett volnék, ha itt maradhatnék.

Beletemetkezem a tanulásba, és van némi reményem arra, hogy a „kultúr európaiság” embere legyek (nváradi kifejezéssel), mire éhen döglöm.

Mit csinálsz Te, és mit csinál Lackovics dicső társasága? Én itt nagyon egyedül vagyok. Gyűlöletből vagy gyávaságból, elkerülnek itt, mert „bűzlöm a klerikalizmustól”.

Végtére ez természetes. Ami kissé meglep, az az, hogy az én régi fehérvári barátainak mennyire sikerült elfelejteniük engem. És mégis: olyan rokonszenveim voltak ott, amelyeknek sem kiábrándulásaim, sem nyomorúságom közepette nem szeghetem a nyakát. Kívánok neked sok fiatalságot és erőt. A többi ezzel jön. Jó csatát, jó szerencsét!

Ölel

Dezső]

4. [Levél]

Tek. | *Véjja János.* | áll. vasúti mérnök | úrnak. | Székesfehérvár.

Feladó: Szabó Dezső | *Úri u. 31.* | Nagyvárad

[Nagyvárad, 1909. jan. 8.]

Kedves Jancsi!

Rögtön válaszolok, mert a leveled kissé megijesztett, hogy talán én is furcsa színben tűnhettem fel eddig. A dolog így áll: Béla azt írta akkor, hogy felvehet nekem 400 koronát, de

mivel neki is szüksége van pénzre, egyezzem bele, hogy a nevem alatt 600 koronát vegyen fel s így amíg nekem nem lesz miből törlesztenem, ő fog törleszteni. Nekem eszem ágában sem volt, hogy Te a dologról nem tudsz semmit és beleegyeztem s egy üres lapot aláírtam. De nekem csak 300 koronát küldött, s így azzal az 50 koronával, amit *neked* bizonyára visszafizetett, én összesen 350 koronát kaptam. A pénz megkapása után rögtön egy hosszú levelet írtam neki, melyben kérdeztem, hogy mikor és milyen részletekben kell megkezdenem a fizetést. Erre semmi választ nem kaptam. Ekkor én megnyugodtam abban a hitben, hogy a 400 k.-ból hátramaradt 50 koronát előrelátásból mint kamatot és törlesztést értem előre fizette s hogy azután a maga 100 frtját törlesztgeti s addig én rendessé lévén, a magam részét lefizethetem. Karácsony előtt azonban kaptam a banktól egy levelet, melyben tőlem 70 K. kamat hátralékot követelnek. Én egy tréfás levélben megírtam a dolgot Bélának, de választ nem kaptam.

Így tehát úgy látszik, Bélánál 125 frt. (250 K) maradt. Légy jó, legalább arra bírd rá, hogy márciusig fizesse az ő részét. Márciusi kinevezésem már *bizonyos*. T.i. most újabb rendelet értelmében a legközelebb kinevezendő h. tanárok állását meghirdetik, hogy ha kisebb helyről idősebb tanár akarna oda menni, módjában legyen. A fiatal tanárt pedig elhelyezik a fenébe. Az én helyem már meg is hirdették s különben is Barkóczy leizente a főigazgatótól, hogy meglesz a kinevezésem. Akkor tisztviselői kölcsönrel fogom rendezni összes adósságom. Azt mindenesetre megakadályozom, hogy neked a legkisebb kellemetlenséged is legyen. De meg a Bélát sem hiszem képesnek arra, hogy velünk szemben déloyal legyen.

Ölel

Dezső

5. [Levél]

Tek. | *Véjja János* | áll. vas. mérnök úrnak | *Székesfehérvár*

Feladó: | Szabó Dezső | Nagyvárad | Uri u. 31.

[Nagyvárad, 1909. jan. 27.]

Kedves Jancsi!

Sokkal több cifraságon mentem keresztül, hogysem könnyen merjek ítélni. De az az egy, ha egyéb nem, nagyon csúf volt Bélától, hogy neked nem fizette rögtön vissza az összeget, amint *azt* megírtam neki még akkor. Mert ezzel engem állított furcsa világításba s az már még sem szép, ha valaki a más szakállára követ el, mondjuk – inkorrektiséget. Most írok neki, hogy a nála maradt 150 koronából, lehetőleg gyorsan, neked tegyen eleget. Márciusban legkésőbb úgy is meglesz a kinevezésem s a bank számolhat majd velem helyette is. Inkább fizessek én érte, mint ő értem.

A pechem állandóan kísér. Itt egy ötöd-osztályosnak baja volt egy-két tanárral. Főbelövi magát az ostoba, de előbb egy cédulára ráírja: „Szabó tanár úr célját érte.” Képzelheted milyen kellemes napot szerzett. Szerencsére a tanítványaim olyan hévvel prédikáltak mellettem a városban, hogy most az egyszer a sajtó is jól viselte magát.

Nagy örömet okozott, hogy Vazul végre erélyes lépéseket kezd tenni a fajfentartás érdekében. Néha én is úgy megúnom ezt a szeretés nélküli életet, hogy gondolkozom, nem jobb volna-e duettben toszogatni tovább az életet. De ez az állapot nálam csak „pillanatnyi elmezavar”.

Grâce à Dieu, az egészségem helyreáll lassanként s „gyarapodom testben és lélekben” mint a gyermek Krisztus. Dolgozni pompásan tudok s márciusban egy essaim fog megjeleneni a mai irodalomról. Majd megküldöm neked is.

Gyere már egyszer le ide Jeruzsálembé. Olyan jól esne egyszer már őszintén beszélni, még pedig a régi dolgokról. Erre az eshetőségre előre is bátor vagyok megjegyezni, hogy Uri u. 31. sz. alatt lakom.

Erről eszembe jut, (tudni illik a lejöveteledről) hogy a nagy-nénéd 2 lányát franciára tanítom s ők nagyon kedvesen emlékeznek rólad.

Rajmundot, K. Gyulát és mindenkit üdvözöl, téged ölel Dezső.

6. [Képeslap: NAGYVÁRAD. PANNONIA SZÁLLODA ÉS EMKE KÁVÉHÁZ.]

Tek. | Véjja János | áll. vas. mérnök úrnak | Székesfehérvár

[Nagyvárad, 1909. ápr. 1.]

Ölel

Dezső

7. [Levél]

Tekintetes | Véjja János | áll. vasúti mér- | nők úrnak. | Székesfehérvár. | Áll. vas. mérnöki hiv.

Feladó: Szabó Dezső | Nagyvárad. | Uri u. 31.

[Nagyvárad, 1909. ápr. 17.]

Kedves Jancsi!

10–15 nap múlva megkapom a tisztviselői kölcsönt, amivel végkép rendezem anyagi rendtelenségeim. Akkor 650 koronát fogok neked küldeni. Te leszel szíves ebből 600 koronát a bankhoz 50 [-et] magadhoz juttatni. Én magam intézném el, de még most se értek hozzá, dacára Béla nem rég küldött hosszú levelének.

A nyári külföldi utam is biztosítva van. Azt hittem, hogy mikor minden kötelességemnek eleget teszek végre nyugodt életet élhetek. S most mikor lassanként minden feltétel megvolna ehhez, elég szerencsés voltam rábukkanni arra az útra, ahol megtaláltam a legnagyobb boldogtalanságot.

Egy hét óta huzakodom, hogy írjak, ne írjak. De elkerülhetetlen szükségét érzem a panaszkodásnak és itt senkim sincsen. Téged egész férfinak ismertelek, nem fogsz gúnyolódni velem s főleg megőrzöd magadnak, amit eléldjajgatok.

Azt hiszem, megírtam, hogy unokahugaid franciára tanítom. Mikor először beszéltem a Pankával, láttam, hogy végtelen hülyeséget követtem el, mikor elvállaltam tanításukat. Védekezésül erőszakkal beleláltam egy csomó rossz tulajdonságot. Sokszor szinte durva voltam hozzá. Ő pedig mindig végtelenül kedves maradt.

Megpróbálkoztam elmaradni, nem volt erőm hozzá. Most pedig csak abban a heti 3 órában élek, mikor vele vagyok. Azután képtelen vagyok bármit csinálni.

Tudom, azt mondod erre, légy erős. De én elég szerencsétlen flótás voltam eddig, hogy ne szégyelljem, ha gyenge vagyok. Fene nyomorúságosan megszereztem egy nem mindennapi kultúrát, ami csak jobban érezteti velem a milieu durvaságát. Próbáltam valami célban hinni, akkor kizsákmányolták a szimpátiám és megcsaltak. Most mikor kezdtem helyre jönni s újból feltápaszkodott az életkedvem, betege lettem egy gyógyíthatlan szívügynek.

Gyönyörűséges kilátásaim vannak. Még 9 hetem van Nagyváradon. Ez lenne 27 óra és ebből ünnep miatt 2 elmarad. Ha teljesen vagyontalan volna, minden jó volna, mert úgy vettem észre, elég szimpátiát érez irántam, hogy mindent remélhetnék. Így természetesen, nem szabad semmit megtudnia. Sokszor mikor legjobban fojtogatja a torkom az őszinteség, a legkellemtlenebb dolgokat mondom neki.

Mostanában még ráadásul nagyon szomorú s az utolsó órán sírva találtam s azt mondta, hogy reggel óta sírt. Én nem kérdezhetek semmit tőle.

Ne ne vess ki, hogy így elédbe szentimentáliskodtam. Nem tudok többé cynikus lenni. Egész nappal kóborlok, az éjjeleim pedig nagyon szomorúak. Az irodalom sem tud vigasztalni. Könnyebbülés volt ezt a levelet megírni. Bár meglátogatnál. Te

bizonyára senkinek nem fogsz a dologról szól[ni] s előttük *soha* nem fogsz semmit elárulni.

Írj akármit, vigasztalj bármilyen képtelenséggel.

Ölel Dezső

8. [Képeslap, színes tájkép, felirat nélkül]

Nagys. | *Véjja János* | áll. vas. mérnök | úrnak. | *Székesfehérvár*.

[Nagyvárad, 1909. ápr. 25.]

C'était un moment de honteuse faiblesse, j'en ai ri depuis. Tu as raison. Je suis très tort et „gentilhomme” par tous mes fibres.

Je t'embr.

D.

[Szégyenteljes gyengeség pillanata volt, azóta nevetek rajta. Igazad van. Minden ízemben nagyot tévedek és „nemes” vagyok.

Ölel

D.]

9. [Levél]

Ngs. | *Véjja János* | áll. vas. mérnök úrnak | [törölve:] *Székesfehérvár* [helyette:] Piliscsaba | tábor | [idegen kéz-írással kiegészítve:] 32 dik | gyalogezred | 10 század

Feladó: Szabó Dezső | Nagyvárad | Uri u. 31. | Kérem utána küldeni.

[Nagyvárad, 1909. máj. 28.]

Kedves Jancsi!

A pénzt csak ma kaptam kézbe. Tudom, hogy katona vagy s azt is hogy ilyenkor sok pénz fogy, azért küldöm (végre valahára) már most. A 600 koronát is szeretném minél hamarabb elküldeni s ha onnan, ahol vagy, elintézheted a dolgot, rögtön expediálnám.

Ma lekivittoltam fehérvári adósságaim lelkem nagy gyönyörűségére. Hogy vagy? Magamról nem írok. Ölel őszinte szeretettel
Dezső.

10. [Levél]

Nagys. | *Véjja János* | áll. vas. mérnök úrnak. | *Budapest.* |
Üllői-út, Mária- | Terézia laktanya | 32 gyalogezr. 10 szá-
zad.

Feladó: Szabó Dezső | főreál. tanár. | Nagyvárad.

[Nagyvárad, 1909. jún. 2.]

Kedves Jancsi!

Úgy fogok tenni, ahogy jónak látod s előre is köszönöm szíves fáradságod.

Nagyon kérek, hogy ha azt az ostoba levelet, amiben a szerelmemről nyávoztam, még nem semmisítetted meg, tépd össze, mielőtt ide jönnél. Panka ugyanis tud arról a levélről, de tartalmát részletesen nem tudja, s azt mondtam neki, hogy az csak egy pillanatnyi felbuzdulásnak volt a csacsisága.

Egyáltalán kérek, hogy ha faggatni fog, mielőtt velem beszélnél, ne mondj rólam semmit. Én majd elmesélem neked őszintén az egész bosszantó, ostoba históriát. Tudod, én gyerek maradok 100 éves koromban is.

A viszontlátásig ölel

Dezső

11. [Levél]

Nagys. | *Véjja János* | áll. vas. | mérnök úrnak. | Székes-
fehérvár.

Feladó: Szabó Dezső | Nagyvárad | Úri u. 31.

[Nagyvárad, 1909. jún. 21.]

Kedves Jancsi!

Mivel 1-én egyenesen külföldre svungolom magam, Székesfehérvárra már nem lesz időm elmenni. Légy szíves, egy pár

szóval írd meg, hogy mire mentél Bélukával, az én legdrágább (ára = 300 K.) barátommal. Ha azonban nincs kedved megírni, az sem baj, mert a kíváncsiságom nem túlságosan nagy.

Én már most mámoros vagyok, hogy újra élhetek 2–3 hónapot az én leghazább hazámban. Ennek a táncoló hangulatnak a reáliskolai zsidógyerekek vették legtöbb hasznát, a kiknek a vizsgákon generális amnesztiát adtam.

Rajmundékat ölelem s téged még intenzívebben

Dezső

12. [Levél]

Nagys. | *Véjja János* | áll. vas. mérnök | úrnak. | *Székesfehérvár*.

Feladó: Szabó Dezső | Nagyvárad | Uri u. 31.

[Nagyvárad, 1909. jún. 24.]

Kedves Jancsi!

Először is nem a szívem tart fogva. Az én szívem olyan mint a jó hegedű, mindenféle nóta végig nyargal rajta, de azért őt magát nem kell féltetni. Különben is már egy hete, hogy *végleg* elbúcsúztam rokonaidtól s nálam a tegnap és az ószövetségi idők közt kevés távlati különbség van.

A pénzt a legszívesebben hagyom nálad, annál is inkább, mert bizonyos, hogy augusztusban nagyobb szükség lesz rá. Akkor majd írni fogok neked, mert most adrese félét legjobb akarattal sem adhatnék. Én ugyanis mindennap máshol fogok lenni s nagy örömöm telik benne, hogy a kocsis Magyarországra még lev. lapokat sem küldözgetek. A nyarat úgy-e Szf.ott töltöd? 1-én este indulok s első stációm Bécs lesz.

Bélukát ne nagyon *vekszál*d. Van nála rosszabb ember is a világon.

Ölel s jó nyarat kíván

Dezső

13. [Képeslap: DURER: PORTRAIT OF HOLZSCHUHER, BERLIN.]

[Fine Arts Publishing Co. Ltd. London]

Ngs. | Véjja János | áll. vas. mérnök úrnak | Székesfehérvár | Hongrie

[Paris, 1909. júl. 5.]

Ölel – Dezső

14. [Levél]

Ngs. | Véjja János | máv. mérnök úrnak. | Székesfehérvár. | Hongrie

[Saint Cloud, 1909. júl. 15.]

Kedves Jancsi!

A st.cloudi park terraszáról küldöm cette lettre. A 14 juillet-i mámoros napok után itt pihenek ebben a gyönyörűségees zöld tengerben. Gyere ide, ha boldog akarsz lenni.

Párizsban egy pompás kis hotelben lakom au 7e étage, dans une chambre pittoresque avec une vue superbe [festői szobában gyönyörű kilátással] a Szt. Lajos szigetre és sur le quartier latin.

Napokban egy nagyon kedves francia családdal a breton tengerpartra megyek egy pár napra, különben je reste à Paris október végéig, car ses caresses m'ont retenu et on ne peut quitter une ville où la vie est tellement colorée et les humains sont si humains [. . . mert a dédelgetései visszatartanak és az ember nem tud elhagyni egy várost, ahol az élet annyira színes és az emberek annyira emberek].

A júl. 14-i ünnepély csodálatosan kedves volt. Egész Paris táncolt s az embert minden lépten átnyalábolta vagy 2–3 vidám párizsi gamine.

Rajmundnak és Jul. Kunosnak mes salutions amic.

Téged ölel

Didier

15. [Levél]

Ngs. | *Véjja János* | máv. mérnök úrnak. | *Székesfehérvár.* | *Hongrie.*

Exp. Didier Szabó | Paris. Hôtel des Étranger[s] (ch. 47) | Rue Racine.

[Paris, 1909. júl. 26.]

Kedves Jancsi!

Lev. lapodat csak ma kaptam meg, mert Rouenban voltunk egy pár napig, ahol csodálatos szép dolgokat láttunk. Rajmund itt volt vagy három napig. Találkoztam az öreggel. Képzeld, Párizs annyira kihozta a sodrából, hogy nem 1/2 10-kor, hanem 8-kor vacsorált.

Pontos adresszem aug. 2-ika után: *Didier Szabó etudiant*, Hôtel des Étrangers (ch. 47) Rue Racine. Ha tényleg nincs szükség többé rá és el akarod küldeni, táviratilag küld. *Nem azért, hogy sürgősen* jöjjön, hanem mert csak a táviratilag küldött pénzt hordják ki a házhoz. A postán pedig nem vehetném fel, mert nincs mivel igazolnom magam.

2-án este Bretagneba megyünk s az egész hónapot a tengerparton fogjuk tölteni. Onnan majd fogsz kapni romantikus lev. lapokat.

Nagyon okosan tennéd, ha eljönnél ide. Itt emberebbé teszi a sok szép dolog az embert. Nagyszerű csavargásokat rendeznénk. — Csak ne kellene visszamenni kocsis hazámba!

Ölel
Dezső

16. [Képeslap: ABBAYE DU SAINT-MICHEL. ABSIDE DE L'ÉGLISE (XVe SIÈCLE).]

Ngs. | *Véjja János* | máv. mérnök | úrnak | *Székesfehérvár.* | *Hongrie*

[Mont St. Michel, 1909. aug. 3.]

La marée monte vers l'île qui se termine en cette église dans une hauteur de 150 m. au dessus de [la] mer. C'est la plus belle chose que j'aie jamais vue.

Je t'embr

D.

[A dagály a sziget felé tör és ennél a templomnál ér véget, amely 150 m.-re emelkedik a tenger szintje felett. Ez a legszebb, amit valaha is láttam.

Ölel

D.]

17. [Képeslap: CÔTE D'EMERAUDE. SAINT-MALO – LA RADE, EFFET DU SOIR.]

Ngs. | *Véjja János* | máv. mérnök | úrnak | *Székesfehérvár* | *Hongrie*

[Dinan, 1909. aug. 6.]

Most indulok becsavarogni a La Manche-i szigeteket azzal a ferme intentionnal [eltökélt szándékkal], hogy kivetődöm egy puszta szigetre.

Dinan, 6 août

Ölel D.

18. [Képeslap: MÜNCHEN. BAVARIA MIT RUHMESHALLE.]

Ngs. Véjja János | máv. mérnök úrnak | *Székesfehérvár* | Ungarn

[München, 1909. szept. eleje]

[Érkezési bélyegző: *Székesfehérvár*, 1909. szept. 4.]

Sok és nagyszerű csavargásaim után muszájból útban vagyok hazafelé.

Ölel D.

19. [Képeslap: MUSÉE DE VERSAILLES. – ANNE-LOUIS-GIRODET TRIOSON, PEINTRE, 1767–1824. – ECOLE DE DAVID.]

Ngs. | *Véjja János* | máv. mérnök úrnak. | *Székesfehérvár*.

[*Székelyudvarhely*, 1909. nov. 18.]

Kedves Jancsi! Szépen köszönöm. Igazán szégyelem, hogy ennyit fáradtál érte. Azzal szemben most nagyon energikus vagyok, mert kezd az én eszem is megjönni és asszimilálódok a világhoz. –

Ölel barátod

Dezső

20. [Képeslap: MUSÉE DU LOUVRE, PARIS. – ANDREA DEL SARTO. – LA CHARITÉ.]

Ngs. | *Véjja János* | máv. mérnök úrnak | *Székesfehérvár*.

[*Székelyudvarhely*, 1909. dec. 26.]

B. u. é. k.

Ölel Dezső

Közli: DEMÉNY JÁNOS

AZ ELSŐ BUDAPESTI HÍD FOLYÓIRAT EMLEKTÁRÁBÓL

Az 1927. év elején összeálltunk négyen, erdélyi származású egyetemi hallgatók (Bencze Sándor, Csoma Jenő, Hajdú Dénes és csekélységem), hogy szellemi hidat teremtsünk a határokon túliakkal is; újpesti családi házamra adott váltómmal biztosítva szerkesztettük másfél éven át ezt az irodalmi és művészeti havi szemlét, melynek címét aztán kimúlásunk után pár évvel Zilahy Lajos kedvelte meg és szerkeszté több szerencsével, mint mi – és nem utolsósorban Bethlen Istvánék anyagi támogatásával. Majd 1936-ban a jugoszláviai Híd is elindult és él, virágzik nagy örömünkre, ma is!

Baráti, rokoni kapcsolataink révén jutottunk sok neves erdélyi író művéhez, hogy csak néhányat említsek: Tamási Áron, Kós Károly, Szentimrei Jenő, Makkai Sándor, Tompa László, Sipos Domokos, Reményik, Áprily, Nyíró, Dsida és még sokan mások, hogy kiemeljem az országszerte szeretett Elek apó nevét: Benedek Elekét. Első számunktól az utolsóig ezekkel és a csehszlovákiai, jugoszláviai magyar írók műveivel ismertettük meg a pesti olvasókat, akik meglepően gyorsan és nagy számban sorakoztak körénk: 1200 előfizetővel kezdtük 1927 tavaszát, s első számunktól elkezdtük Kós Károly kalotaszegi regénye, a *Varjúnemzetség* közlését. Tőle magától kaptam eredeti fametszeteit, midőn Sztánán meglátogattam mint édesapámnak régi barátját. Kodálytól is kaptunk remek tanulmányt: *Mit akarok a régi székely dalokkal*, és még sok neves hazai költőtől, tudóstól. Móricz Zsigmond 25. éves írói ünnepségét mi rendeztük a Zeneakadémián, szereplői közt elég, ha Palló Imrét, Medgyaszay Vilmát, Kosztolányit s a Vas utcai Kodály-kórust említtem meg. Külön Móricz Zs.-számot is adtunk ki. Baráti körünk igen szerencsésen választotta maga fölé főszerkesztőnek a székelyudvarhelyi Csanády György költőt s a Rádió rendezőjét, erdélyi egyletünk egyik alapítóját is (1894–1952-ig élt), és finom ízlésével ügyesen fogta össze az egyre nagyobb számban befutó írói alkotásokat. Szerkesztői díjul természetesen egyikünk sem várt s nem is fogadott el semmit, így Csanády sem.

Egyre szélesebb körű érdeklődés miatt vidéki s külföldi szerkesztőtársakat is felkértünk, így az erdélyi részt 1928-tól Tamási Áron, s szlovákiai Tamás Mihály, a pécsit Asztalos Miklós, az esztergomit pedig Féja Géza vállalta, végül Párizsból Ajtay Miklós szerzett cikkeket.

Ady Endre születésének 50. évét ifjúsági ünnepséggel akartuk emlékeztetessé tenni, de a rendőrség nem adott rá engedélyt, s így

csupán 1927 novemberi Ady-számunkkal adóztunk szellemének, amelybe Juhász Gyula is eredeti versét adta, s több Ady-versen kívül mélyen szántó tanulmányt közöltünk Szentimrei Jenőtől, aki egyébként több jeles erdélyi íróról adott esszéket a Híd-számokba. Szabó Lőrinc Ady-tanulmánykötetéből is adtunk részleteket stb. Végül is Bajcsy-Zsilinszky Endréhez kaptunk ajánlólevelet az éppen Ady-síremléken dolgozó Csorba Géza barátunktól, és Zsilinszky megszerezte nekünk 1928 tavaszán az *Iffjúság Ady-ünnepsége* rendőri engedélyét; persze voltak furcsa kikötések, pl. „uszítóverseit” – mint mondták a főkapitányságon – nehogy merjük szavalatni. Ennek ellenére a régi Országház nagytermében 1928 májusában megtartott ünnepünkre beléptijegyül kiadott kis füzetünkben: *Iffjú szívekben élekben* több szocialista versét is közöltük, továbbá egy Kodály-kottát és eredeti népdaltanulmányt, Féja-, Kodolányi-, Fábíán Dániel – Rudnay Gyula-cikket, s verseket Győry Dezsőtől, Simon Andortól, Erdélyi Józseftől, végül egy cikket Szabó Dezsőtől, melyben a magyarságnak létszáma arányában való érvényesülését kívánta, és sorsunk függetlenítését követelte a németektől stb.

A Híd több számában volt ismertetés az új művésznemzedék műveiről, s néhány gazdaságpolitikai cikk is. Sok képes táblánk igen megdrágította nyomdászamlánkat, de nem is ez lett a kimúlásunk oka 1928 nyarán, hanem az említett Ady-szám s tetejében az Ifjúság Ady-ünnepsége rendezése. Az előfizetők zömét tevő idősebb nemzedék értetlensége sőt Ady-ellenessége apránként úgy elapasztotta a rendelők számát, hogy néhány ráfizetéses számunk után kénytelenek voltunk csöndben „kimúlni”. Minthogy a Híd-szerkesztőség a lakásomon volt, így siettem rendezni az adósságokat és néhány előfizetői díjat visszaküldeni. Az alábbiakban a szerkesztőség levelezéséből adunk közre.

Tompa László költő levele a Híd szerkesztőségének:

Igen tisztelt Uraim!

Sajnálatomra, nem tudtam előbb válaszolni a Híd számára küldendő kéziratok ügyében kapott megtisztelő felhívásukra. Most már sietek szíves tudomásukra juttatni, hogy a *Soffőr* című versem közlésébe szívesen beléegyezem, megjegyezve, hogy azt az Ellenzék némi sajtóhibával közölte, mert a 3-ik

szak 3-ik sora helyesen így van: „Bár nem tudom, míg a gép egyre száguld” – s közlés esetén kérem így kijavítani.¹ Csatolok még két verset külön leírva is. Úgy ezeket, mint a leveletem Kacsó Sándor barátom útján küldöm, – szíves soraik értelmében.

Új vállalkozásukhoz melegen kívánom a legszebb sikert, Csanády Gyurka kedves barátomat pedig a legszívesebben, szeretettel üdvözölöm.

Pontos címem: *Redactia Székely közélet, Odorheiu – Székelyudvarhely.*

Tisztelettel, kész hívük: Tompa László
(1927. jan. 18.)

Berde Mária írónő levele a Hídhöz²:

Marosvhely, 1927 febr. 10

Igen tisztelt Uraim!

Megkeresésükre készséggel ígérem, hogy a lehetőség szerint fel fogom Önöket keresni írásaimmal. Kérni fogom azonban a lapnak számomra való megküldését, hogy írásaim megjelentéről tájékozva legyek. Gondos csomagolásban és keresztburkolással megkaphatjuk. Címükre rövidesen elküldök pár verset, később prózát is.

Vállalkozásuknak sikert kíván őszinte üdvözlettel

Berde Mária

Tg. Mures, Str. St.cel Mare 22.

¹ Tompa László (1883–1964) említett verse a Híd első számában jelent meg, és ezenkívül másik 2 költeménye 1927–28 folyamán.

² Berde Mária (1889–1949) egyetlen versét küldte be, de Csanády szerk. társunk nem közölte, és így kapcsolatunk megszakadt, nagy sajnálatomra, mert részemről igen sokra tartottam a sokoldalú írónőt, több önálló kötetével.

Reményik Sándor levele Gergely Pálhoz:

Pécs, 1927 jún. 18.

Kedves Barátom!

Bocsásson meg, hogy ceruzával s azzal is ily reszketegen írok, de tollal nem tudok még, s az írógép e pillanatban nem áll rendelkezésemre. Már jobban éreztem magamat, most azonban tönkre tesz ez a pokoli, éjszaka sem enyhülő, igazi délvidéki hőség, mely a pestinél is nagyobb, s melyhez foghatót mi Erdélyben a legforróbb kánikulában sem érzünk. —

Nagyon kedves levelét ma megkaptam s őszintén köszönöm, hogy a cikkem ügyében eljárni szíves volt. Magát a cikket mellékelve küldöm. Olvassa Ön is, mielőtt nyomdába kerül s lássa belőle szándékomat: egyrészt meglelni a kapcsolópontot az Ady-kérdés meg az erdélyi gondolat között, másrészt színt vallani az erdélyi írók nevében Makkai mellett, mint épen ezen erdélyi gondolat reprezentánsa mellett. Nem ismerem a vita eddigi anyagát, főként Hegedűs Lóránt és Négyesy vitáját, sajnos, — azonban azt hiszem, az én néhány szempontom *talán* még mondhat valami újat, s mindenesetre *otthon élő erdélyi ember* hangja a magyarországi vitában. Talán ezért is veszi szívesen a kegyelmes úr hozzászólásomat lapja hasábjain. Kérem, mikor hozzájuttatja cikkemet, tolmácsolja neki legőszintébb tiszteletemet s igaz köszönetemet.³

Ami az Ön levele második részét illeti, kész örömmel beleegyezem versem közlésébe; ugyebár „A pécsi minaret”-ről van

³ A PH. pünkösdi számában Szász Károly, Hegedűs L. barátja támadta meg élesen Makkai Sándort *Magyar fa sorsa* c. könyvéért. Reményik ezt akarta volna tárgyilagos hangon visszautasítani; egyébként a Hídban a Makkai-kötetből közöltünk részleteket, és Csanády főszerk. barátunk remekül riposztzott az agg Szásszal. Benedek Elek egész kis füzetben oktatta ki Szászt, *A püspök meg a püspökfi* címmel. Erről szól 10. sz. jegyzetünk is. A „kegyelmes úr” Hegedűs Loránt volt, a Takarékok s Bankok Egylete elnöke, volt pénzügyminiszter, s lapja a Pesti Hírlap volt; Reményik kis cikkét eljuttattuk a PH-hoz, de nem közölték.

szó? Ugyanis én pár hét előtt itt járt sógoromnak, dr. Imre Kálmánnak futólag említettem, hogy a verset esetleg adja a *Napkelet*nek. Nem tudom, oda adta-e? Kérem, szíveskedjék a Studiumban dr. Imre Kálmánt megkeresni s nevemben megkérni, hogy amennyiben még nem adta volna, ezután se adja, mert én a verset Önöknek adtam. Ha pedig már oda adta, akkor Hartmann Jánosnál a *Napkelet* szerkesztőjénél kell a dolgot valahogyan tisztázni.⁴

Midőn ezekre még megkérem, előre meg is köszönöm, s ígérem, hogy a lehetőséghez képest örömmel leszek a HÍD munkatársa, melyet nagyon komoly vállalkozásnak érzek.

Szívesen köszönti igaz híve

Reményik Sándor.

Szentimrei Jenő három levele Gergely Pálhoz címezve:

Sztána, 1927 szept. 9.

Kedves Testvéreim!

Itt megy a Nyíró fotográfia. Van egy pont benne, némi kirohanás Kéky Lajos ellen. Szeretném, ha törülnétek, meg is jegyeztem, hogy hol. Legalább a könyvben nem szeretném, ha benne maradna . . .⁵

Egyébként használjátok egészséggel. Jó korrektúrát kérek, jobbat az eddigieknél!

Üdv. Szentimrei.

*

⁴ Imre Kálmán, a pesti Studium könyvesboltjának vezetője Reményiknek sógora volt, és sikerült az említett verset megkapnom tőle lapunknak. Megjelent a Híd I. évf. 132. lapján („Pécsi minaret”). Több más versét is kiadtuk.

⁵ Szentimrei-Kovács Jenő (1891–1959) költő és hírlapíró, népdalgyűjtő és a két kolozsvári napilap munkatársa volt: *Ellenzék*, *Keleti Ujság* c. lapoknak; polgári radikális párti, de minden magyar mozgalomban részt vett. Az 1945–46. években az állami Magyar Színház igazgatója is volt. Említett *Nyíró-arckép*hez írott pompás esszéjét a Híd I. évf. 301–307. lapján közöltük, majd több más erdélyi írói arcképet is

[Cégpapír: *Kalotaszegi Ballada-Együttes.*]

[kelet nélkül]

Kedves Palikám!

E pillanatban vettem leveledet és sietek neked is megköszönni az ötletet, hogy bemutattad a készülő könyvem a főtítkár úrnak.⁶ Egyúttal köszönöm jólesően meleg soraidat. Kolozsvárra címzett lapodat is megkaptam s igazán örültem, hogy a könyvvel neked is olyan élvezetet sikerült szereznem. Azért írom, hogy neked is, mert hála Istennek, mindenütt jó véleménnyel vannak a kötetről, melyet én csak félig sikerültnek érzek, míg belé nem foglalhatom azt a sok kimaradt és jellemzően szép *régi erdélyi verset*, melyekkel már munkám lezárása után esett találkozásom. Vásárhelyi püspök elrendelte, hogy az erdélyi ref. gimnáziumokban s tanítóképzőkben minél többet osszanak ki belőle jutalomkönyvnek, s egyízben véletlenül éppen akkor nyitottam be hozzá, mikor a nála egybegyűlt diakonisszáknek nagy lelkesedéssel olvasta fel a régi erdélyi verseket. Reményem van rá, hogy a Közokt. Tanács is a középiskolai könyvtárak által beszerzendők közé fogja sorolni a könyvet s így megérhetem, hogy jó magvetést csinálhatok ezen a könyven keresztül, az *igazi erdélyi szellem* jegyében, melyet a „friss konjunktúra” fölkentjei hiába próbálnak meghamisítani, mert íme: Erdély régebbi és újabb költőinek műveiben letagadhatatlanul jelen van és hatni fog a jövőben is!

Feleséged kezeit csókolom s Téged a régi szeretettel öllelek:

Jenő bátyád.

*

Szentimrei tollából. Ezt a Nyíró J.-képet Nagy István festette, ennek a fotóját kaptuk ezúttal. – *Kéky Lajos* pedig ekkor a nagyhatalmú Kiszfaludy Társaság titkára lévén, nem akart erősen belédöfni Szentimrei.

⁶ Készülő könyve a *Versekben tündöklő Erdély* c. antológia, melyről az akadémiai főtítkárnak: dr. Balogh Jenő ny. igazs.miniszter, jogtudós-nak igen meleg szavakkal szóltam, s ezután 50 példányt rendelt meg Sz. J.-tól.

[Cégpapír: Ellenzék napilap, Cluj-Kolozsvár]

Kolozsvár, 1928 V. 12.

Kedves Pali!

Múlt hó 19-i leveledet s az első *próbaküldeményt* is a mellékelt jegyzék szerint rendben megkaptam. Csak ahhoz nem jutott még elég időm, hogy kívánságod szerint a gimnáziumok könyvtáraitól megbízható információt szerezzek. Mostanáig aztán sikerült a református és unitárius gimn. könyvtáiról megtudnom, hogy mindkettő igen rendesen kezelt s könnyen hozzáférhető, főképp diákok és egyetemi hallgatók részére. Régebbi, ritkább erdélyi kiadványokért is többször fordultam hozzájuk s mindig a legnagyobb készséggel álltak rendelkezésemre. A katolikus gimnáziummal kevés a kapcsolatom, de a könyvtár kezelőjét s György Lajost pedáns, könyvszerető embereknek ismerem. Nem tartom hihetőnek, hogy ott is elkallódhatna valami.

Nagyon örvendek, hogy gondoltatok *Morenire*. Itt is beindult már egy könyvségély akciónk; a csángók felé mielőbb tájékozódni fogok. Pünkösdre készülök a csíksomlyói búcsúra s ott találkozni szoktam csángóföldi, igen intelligens falusi magyarokkal, meg olyan barátpapokkal, akik missziós úton sűrűn fordulnak meg bukovinai és moldvai falvakban.⁷

Az Andrásfalva-i hatosztályos állami iskola református magyar igazgatóját személyesen ismerem, írtam is neki, hogy a többi református bukoviai egyházközség iránt tájékoztasson.

⁷Ugyancsak Balogh főtitkár kezdte el Erdélybe küldetni egyre nagyobb számban az akadémiai kiadványokat; ezekben semmi ún. irredentista szólam nem volt, és így simán be is tudtuk juttatni egész Romániába. *Moreniben*, az ún. régi Regátban, közel a bukaresti százezres magyar lakossághoz éppen egy református tanárhoz sikerült egész ládára valót küldenünk, majd később a moldvai és bukovinai címekre is egy-egy kötetet. Csekélységem mint ekkortájt az MTA főtitkárságára jutott gyakornok Balogh J. megbízásából sajátkezüleg rostáltam meg, miket küldhetünk Erdélybe . . .

Mihelyt az adatok együtt lesznek, eljuttatom Hozzád. Bizonyára boldogak lesznek, ha valahogyan könyvsegélyt kaphatnak.

A Mintavásárra személyesen akartam fölmenni, hogy lássam saját kis darabomat, a *Csáki bírót* a kamaraszínházban, de most olyan hírek érkeztek, hogy ott anyagi bajok vannak s honoráriumról álmodni sem szabad, ígyhát nem fizette ki magát a felruccanás. Egészen céltalanul Pestre zónázni a mai viszonyok között határos a lehetetlenséggel.

A küldeményt még egyszer köszönöm Neked és köszönd meg helyettem Balogh kegyelmes úrnak. Szeretettel ölel az itthoni viszontlátásig

Sz. Jenő.

Sipos Domokos levele a Híd szerkesztőségéhez:

Tek. Csanády György szerkesztő úrnak, Budapest.

Igen tisztelt Szerkesztő Úr!

Tamási Áron kedves öcsém és barátom útján régebben küldtem a Híd részére egy novellát, — *Hősi halál* címűt.

Ezúttal elküldöm azt a novellámat, amely az Ellenzék erdélyi tárgyú történelmi novellapályázatán Berde Máriával osztott az első díjon. Berde novelláját a Napkelet hozta le; azt hiszem, az enyém nem lesz szégyenére a Hídnek.

Tisztelt Szerkesztő Úr! Ezidőszert a budakeszi szanatóriumban gyógyítatom súlyos tüdőbajomat, az Erdélyi Helikon segítségével.

Ez a segítség már kimerült, úgyhogy hazautazásom és egyéb szükségesek költségeit magamnak kell valahogyan előteremtenem. Ne vegye tehát rossz néven Szerkesztő úr, ha arra kérem, hogy a kiadóhivatallal azonnal küldesse el alábbi címre a két novella honoráriumát.

Tudom, hogy a Hídat nem veti fel a pénz, de nagy szükségem s idegenben való elhagyatottságom készttetnek erre a kérésre.

Mivel e hó 20-án kell elutaznom, kérem, szíveskedjék lehetőleg azonnal intézkedni.⁸

Szíves értesítését várva, vagyok Szerkesztő Úrnak őszinte

tisztelője: Sipos Domokos.

Budakeszin, 1927 szept. 10.

Erzsébet királyné szanatórium, E-pavillon.

Bartalis János költő levele a Hídnak:

Alsókösály, 1927. okt. 21.

Igen tisztelt Szerkesztőség!

Értesültem, hogy Szentimrei az erdélyi írókról közöl tanulmányokat a Hídban. Nagyon örvendének, ha a Hídnak azon számait megkaphatnám, de legalább is azt a számot, melyben rólam ír. Képném tehát útnak indítani azokat, így mindjárt szorosabb kapcsolatba kerülnénk egymással, bepillanthatnék lelkes törekvéseikbe, melyektől – messze lakva a centrumtól – teljesen távol vagyok.⁹

Tisztelettel és baráti üdvözlettel

Bartalis János,

Coseiu, Jud. Someș (Szamos megye), Románia.

⁸Sipos Domokos (1892–1927) kezébe magam vittem ki Budakeszire azt a Csanády Gy. barátommal ketten hirtelen összeadott 200 pengőt, ami az időben tekintélyes írói honorárium volt. Ámde szegény Sipos nem érthette már meg *Hósi halál* novellája megjelenését lapunkban (1928. febr. szám), mert 1927 decemberében odahaza meghalt. Nekrológját arcképével együtt közöltük a Hídban, Szentimrei Jenő tollából.

⁹Bartalis János (1903–1975) polg. isk. tanár és gazdálkodó, falujába zárkózott költő volt, az ún. rímtelen szabadversek mestere, két önálló verskötetel. Életrajzát s arcképét és írói méltatását (szintén Szentimreitől) közölte a Híd. I. évf. 370–376. l. – Természetesen elküldtük neki, kérésére.

Benedek Elek két levele Gergely Pálhoz:

[Cégpapír: CIMBORA, Képes heti gyermeklap.]

Kisbacon, 1927 okt. 27.

Édes Öcsém, nagy örömet szerezteél hála Isten' még mindig ifjú szívemnek. Én azt hittem, hogy 2–300 példányban kínlódik a Híd, s hamarosan annyi szép vállalkozás sorsára jut. Magyar nyelvű folyóirat még nem igen adott kenyeret munkásainak, de tudom, Ti nem is gondoltatok erre; s valóban megható, hogy időt és pénzt nem sajnálva a szent cél szolgálataiba állottatok. Nekem régi hitem, hogy az erdélyi magyarság lesz szellemi vezére az össz-magyarságnak, s ehhez egyik út a Híd-on át fog vezetni. A jó Isten segítjen titeket ebben a nemzetmentő, ebben az új életre támasztó munkában, édes fiaim!

Annak igen örvendek, hogy erdélyi szerkesztőnek Tamási Áronkát akarjátok megnyerni. Ő maga a legszebb erdélyi ígéret. Egyéni kedvessége, bájossága szerzette meg neki az Áronka nevet, egy-két esztendő még s az lesz az ő neve: a nagy Áron.

Csanádynak küldtem egy példányt a *Püspök meg püspökfi*-ből, de úgy látom, a címe megváltozott s kézhez nem kapta. Értesíts erről, ha nem, hogy pótoljam. Ihol a Te példányod, fogadd szívesen.¹⁰

Isten áldjon minden jóval, édes öcsém. A te kedves hugaidal és testvéreiddel egyetemben mélységes szeretettel ölel

Elek bácsi.

*

¹⁰ Benedek Elek (1859–1929) említett kis füzeté a Makkai Sándor ref. püspök Ady-kötetét (a *Magyar fa sorsát*) lecseplő Szász Károly „kegyelmes úr” – parlamenti elnök – személyét állítja szembe Makkai-val. Ez a Szász ugyanis annak a nagy Szász Károlynak fia, aki püspök és Arany János benső barátja volt.

Kisbacon, 1929. I. 4.

Kedves Pali!

Igen jól esett, hogy reám gondoltál az újesztendő hajnalán s vigasztaló szavakat küldtél hozzám. Én máig sem olvastam és nem is olvasom soha annak a sajnálatra méltó embernek aljas lélekre valló támadását;^{1 1} mindössze annyit tudok Szentimrei cikke nyomán, hogy megtett konjunktúraszékelynek. Hát ezt jól eltalálta . . . Nyugodt lehetsz édes fiam, hogy engem pillanatra sem állított meg ez a piszkos támadás a „mentsük a menthetőt” – munkában, bár itthon is, az itthoni sötét alakok részéről sok keserű tapasztalattal gazdagodtam. E fajta tapasztalatban Neked is és emigráns társaidnak is bőven van részetek odaát, s én meghatódottan gondolok rátok és csodálva csodálom, hogy csüggedten félre nem vonultok. Ezt látván, bizva bízom a szebb jövőben, amelynek Ti vagytok, édes fiam, alapvető munkásai.

A jó Isten segítjen ebben a fenséges szép munkában!

Minden valószínűség szerint e hó vége táján fölmegyek Pestre s ott maradok március végéig, hogy magam is részt vegyek a magyarországi székely körút előkészítésében. Ennek sikerülnie kell, bizony nem a szereplőkért, hanem azért, hogy itthon az eddiginél is nagyobb eredménnyel folytathassuk a megkezdett munkát. Igen örvendek, ha február elején felfáradtok hozzám (természetesen máskor is), tudom, lesz megbeszél-ni való bőven.

Isten áldjon minden jóval, édes fiam! Tolmácsold meleg üdvözetemet a veled együtt küzdőknek. Mélységes szeretettel:

Elek bácsi.

^{1 1} A „sajnálatra méltó ember”: Szabó Dezső regényíró, aki a nemrég megjelent *Szűzmáriás királyfi* c. Tamási-regényt sületlenségnek nevezte, és a Tamási Áront s műveit dicsérő Benedek Eleket konjunktúraszékelynek, egyik pesti hetilapban, az Előrsben megjelent éles hangú cikkében. Erre utalunk különben a 14. sz. jegyzetünk végén is, Tamási hozzámírt levelénél.

Tamási Áron két levele Gergely Pálhoz:

Kolozsvárt, 928 dec. 6.

Kedves Pali fiam,

semmi ijedelem ne legyen levelem miatt, nem lesz az olyan harcos, mint milyen lehetne. Tán baj van Veletek? Erősen hallgattok. Pedig mikor fenvalék, olyan kedves melegségben örvendeztünk, hogy azt hittem: immár szorosabb lesz a kapocs írás és üzenetváltás dolgában is közöttünk, s nem úgy mint eddig. Déno hiába ígerte meg, hogy fontos ügyünkben hamarosan írni fog, — még mindig nem írt.^{1 2}

Gondolod úgyé, hogy az estélyről van szó. Utolsó előtti napon nem tudtuk Denkóval a termet kibérelni. Azt vállalta, hogy elintézi. S oztán(!) nem jött semmi hír; írtam levelet neki, arra sem mozdult meg. Most Néked azért írok, mert benne vagy a bandában, serény és lelkes fiú vagy s biztosan válaszolni fogsz, hogy mit lehetne intézni.

Benedek Elek bácsinak most nagy kedve van Pestre menni. Nekünk szintén. Az időpont is elég alkalmas. Tehát neki kell feküdni, ha égi erőket még mindig respektálni akarunk. Mindennél fontosabb, hogy a terem le legyen foglalva. Ha a Zeneakadémián nem sikerül, máshol kell termet foglalni, de *csak jót, nagyot* és könnyen megközelíthetőt. Ragaszkodjatok lehetőleg az esti 8 órás terminushoz. Mostmár itt olyanformán áll a helyzet, hogy február 1–15 vagy március 1–15 között lesz a legjobb, illetve nekünk legalkalmasabb idő az estélyre. Mihelyt termet foglaltatok, *a terminust nekünk tudnunk kell*, mert

^{1 2}A Híd kimúlása utáni hónapokban aggódva érdeklődik utánunk T. Á.; a levelében többször említett Déno = Hajdú Dénes, egyik szerk. társunk, aki Áronnal egyfalusi, és ő ígérkezett Tamásinak pesti látogatása idején, hogy kézbeveszi az 1929 tavaszára tervezett székely írói est rendezését, bízva a még működő s akkor székely barátainktól irányított Bartha Miklós Társaság (BMT) segítségével.

Elek bácsit Debrecenbe és Ceglédre is hívták és az ottani terminusokat alkalmazni kell.

Tehát arra kérek, hogy Dényt kereld fel s ezeket beszéld meg véle. Ha pedig a B.M.T. egységesen s egy lélekkel nem volna hajlandó a mi estélyünket megrendezni, ezt is minden cifraság nélkül írjátok meg, mert akkor meg fogjuk a dolgot oldani másként.^{1 3}

Egyébként semmi különös újság. Mostanában három új novellát írtam már, csak nincs Híd, amibe elhelyezzem. Hát ez hogy áll? Kérek, írd mindenről nekem. A mellékelt levelet szíveskedjél valahogy eljuttatni Csanády Györgynek, Szentimrei Jenő küldi neki, de a címét elvesztette valahol.

Üdvözlöm mind a fiúkat s Téged külön:

Tamási Áron.

*

Kolozsvárt, 1928 dec. 27.

Kedves Pali fiam,

Végtelenül jól esett, hogy mégis annyira szívetekre vettétek azt, ami nekünk annyira szívünkön volt. Ne búsuljatok, mert ha a Jóisten enged élnünk, nem fogjuk elfelejteni s agyonütünk mindenkit, aki nem támogat Titeket, vagy minket, ami egyre-megy. Leveletek után rögtön mentem Jenőhöz s összehívtuk a döntőbírósgát, amely kettőnkön kívül Nyíró Jóskából s Jancsó Bélából állott. Jenő már másnap megírta a levelet s azt remélhetőleg még idejében megkaptátok s így semmi baj nem volt abból a részből, hogy a termet szerződésileg is le lehessen foglalni. Ha az eddigi munkának vagy a jövőbeli munkának olyan anyagi természetű oldalai vannak, vagy lennének, amely Titeket nyomorít, azt velünk tudatni ne késsetek, hogy mingyárt tehetségünk szerint intézkedni tudjunk.

^{1 3} Az időközben egészen jobbra tolódott BMT segítségével azonban semmi sem lett, tagjai szétszéledtek, s a már nyilas hírű Oláh Györgyék szervezték át saját képükre.

A terminust nemcsak jónak, hanem igen jónak tartjuk s oda teljes garnitúrával fogunk felvonulni. Közöttünk lesz Tessitori Nóra is, aki nagy ütőkártya a székely balladákkal. Bartalis Jáni és Kacsó is ott lesznek, mert azt akarjuk, hogy necsak kifelé legyen egységes a színe a dolognak, hanem magunk között is meglegyen a mindennél fontosabb békesség és a munkaközösség, mert nemcsak ott üldözendő elem a székely, hanem még itt saját hazájában is. Mindenféle eunuchnak és vén fakírnak céltáblái vagyunk napról-napra jobban. A pesti estély miatt meg fognak sárgulni s talán vagy kettőt megüt a gutta s ez is egyik nemzeti vívmánya lesz az estélynek. Azért most az egyszer ne sajnáljatok semmi fáradságot, mert nemcsak a mi ügyünk ez, hanem az utánunk jövők ügye is és minden fontos probléma mozgatója, ami ezzel összefügg. S mennyi van ilyen!

Szentimrei bizonyos megírta, hogy az estélyek dátumait a következőképen állapítottuk meg: március 16: Debrecen, márc. 17: Pest, március 19: Esztergom, március 21: Pécs (ha lehet) és március 23: Szeged. A dolgokat úgy rendeztük már most, hogy aztán később a dátumokat ne kelljen változtatni, mert az nagy baj volna. Ha feltétlen szükséges volna valamelyiket változtatni, azt most tegyétek és velünk közöljétek minyárt. Aztán amint kidolgoztátok a részletes tervet, mindent írjatok meg és a mi részünket adjátok át, hogy nekiláthassunk. Időt és munkát nem fogunk mi sem sajnálni, hogy embereknek, újságoknak, lapoknak, főembereknek leveleket írjunk ebben az ügyben. Ha valamiben nagyobb garancia kéne, rögtön írok Sebess Dénesnek, mert amikor fent voltam s leányával és vejével találkoztam, mondták, hogy az öreg nagyon várt, hogy elmenjek hozzá és nagyon büszke reám. Ha igen, akkor segítsen. — Ugyancsak Jenő vállalta azt is, hogy számunkra összeköttetései révén a magyarországi mozgásokra szabadjegyet szerez. Mindent fel fogunk használni propagandára, ezt már elhatároztuk. Olyan műsort fogunk összeállítani, hogy beszéljen necsak irodalmat, hanem törekedést is egy új úton. Mondd meg Dénkonak, hogy a nála levő szamaras novellát küldje

vissza nekem, mert lehetséges, hogy azt fogom felolvasni. De nehogy megtörténjék, hogy valaki a mi táborunkból megsértődjék azért, mert szerepel az estélyen. Az egésznek az a célja, hogy megmutassuk: az itthonvaló székelyek tíz esztendő óta mit tudtak csinálni. Ezért nem fogadtuk el a gyermekkóruson kívül a többi olyan számokat, melyek ottani szereplőt hoztak volna. Ezt tisztának akartuk s lám, hogy mennyire tudunk a magunk lábán megélni. De nefélj, mert Nóra mindenkit vernifog, aki Pesten szavalni szokott.

Tehát arra kérlek Titeket, hogy a haditervet részletesen dolgozzátok ki s a mi részünköt adjátok át. Dénko hazajött-é karácsonyra? Ha talán hazajött volna, azért címezem Hozzád a levelet. Nemhogy haragról szó volna, hanem nagy köszönetről és szeretetről van szó. – Azt hallom, hogy úgy december körül a Pesti Naplóban megjelent Londez Elektől egy kritika a könyvemről; ha lehet, kerítsd meg valahonnét és küldd el, s emellett arra kérlek, hogy amit lehet ebből a célból, kísérd figyelemmel azokat a lapokat, amelyek kezded ügyébe esnek. És mondd meg ezt a kérésemet Csanádynak is, aki olyan helyen van, hogy ezt könnyen és jobban megteheti. Gondolhatod, hogy nekem mennyire fontos az, hogy ottani emberek hogy és mint látják a könyvet és az egész kérdést.

Mihály Laci¹⁴ itt volt s az egyik este együtt voltunk Jancsóéknál. Írtunk is onnan egy lapot Sz. D.-nek¹⁵ s megkértek, hogy én fogalmazzam meg, mire én a következő mondatot írtam:

¹⁴ Mihály László (1902–1977) költő, a Nemzeti Újság munkatársa volt. Még 1925-ben alapította Tamásival, Kacsó S., Finta Zoltán s másokkal együtt a kolozsvári *Tizenegyek* körét, és színvonalas antológiát adtak ki verseikből, novelláikból. – Az említett „Jenő” Szentimrei barátunk, a Híd erdélyi szervezőtársa. – Tamási regénye, melyről Londez írt, a *Szűzmáriás királyfi*.

¹⁵ Ugyancsak Szabó Dezsőről van szó itt is, akinek ádáz haragja ezután sem szűnt meg, és irigységgel szólott Áronról, és védelmezőit is szidta, vagyis bennünket, ha valamiféle erdélyi rendezvényen összejöttünk. Nem tudjuk, mennyire bosszankodott Áron szellemes kis üdvözlőkártyáján . . .

„Az erdélyi Tizenegyek töredéke *objektív* szeretettel üdvözli.” – Ezért még jobban dühös lesz, de jó arra, hogy csinálja nekünk a propagandát. Mindenesetre küldeni kell majd neki egy tiszteletjegyet s rá kell venni, hogy ott legyen az estélyen, ki tudja mire lesz jó.

Mihály Laci mondta, hogy az ő menyasszonya szeretne az itteni fiúkkal találkozni s ebből a célból holnapután, azaz szombaton le is fogunk menni Hozzájuk.

Nagy munkakedvben vagyok különben. Az itt mellékelt cikket most írtam a Mai Világba s legalább húszan halálra keresnek miatta. Azért küldöm, hogy kacagjad Te is. Én azonban nem sokat törődöm velök, hanem dolgozom. Húsvétra novelláskötetem jelenik meg a Minervánál, őszre lekötöttem egy regényt a Szépmíves Céhnek s készülök egy vígjátékot is írni. Tehát elég minden van. – Igen, hogy el ne felejtsem: mihelyt hallasz valamit a Baumgarten-dologról,¹⁶ a döntés körül, rögtön írd, vagy ne sajnáljatok egy kétszavas sürgönyt, mert most már kezd izgatni. Sajnáljatok meg tehát. Nagy Béla is megígérte, hogy rögtön írni fog nekem.

Tehát újból szeretetteljes köszönet Denkónak és Neked és mindenkinek, aki ebben a nagy ügyben tesz valamit, Örömben és eredményben gazdag újesztendőt kívánok Neked, Denkónak s a fiúknak mind s a székelyeknek s a jóakarató magyaroknak is.

Szeretettel öllelek:

Aron.

¹⁶ A kért Baumgarten-díjat a tavaszon tényleg megkapta, és Aron levelével egyidejűleg tőlük, Basch L.-tól is kapott értesítést; az említett dr. Nagy Béla éppen ezek baráti körébe tartozó ügyvéd volt, maga is székely származású, és az egyik Basch Lóránt-féle bérház gondnoka.

A sokszor említett székely írói esteket végül is egészen a mi régi Híd-szerk. baráti körünk rendezte meg, közben jan. végén Benedek Elek apó is feljött Pestre Marcell fiához, és velünk gyakran tárgyalt, találkoztunk az ún. régi Zenélő Óra c. kiskocsmában, a Városház u. és Megyeház utca sarkán. Máskor feljött a mi erdélyi egyesületünkbe, amely távol tartotta magát mindenféle jobboldali kilengéstől, ún. diák–bajtársi egyesületektől, és tisztán csak az egyfalusi szülöttek otthona lett a

Szentmihályné Szabó Mária levéltöredéke 1928 tavaszán, a Hídhoz:^{1 7}

... emlékezhetik: hitet tettem ott is Erdély és Erdély írói mellett.

Ha Pestre megyek, feltétlen ellátogatok Magukhoz. De addig is: ha itt van, miért nem jön el hozzánk? Váradról sokszor lehet ide jönni naponként s innen közvetlen vonat van Pestig. Nyugodtabban sok mindent megbeszélhetnénk, mint akár levélben, akár Pest forgatagában. Anyám és húgom is mindig örömmel fogadják azokat, akiket én.

Ha Székelykocsárdtól jön Várad felé, akkor egészen idáig, sőt Szigetig van közvetlen gyors és személy vonat.

Soha zűrzavarosabb nem volt a helyzetem: mindenképen át kellene mennem Pestre. De nem is sejtett akadályok álltak elém. Erről majd inkább beszélgetünk, jó?

Meleg üdvözléssel

Szabó Mária.

Közli: GERGELY PÁL

---

már elpusztult Deák tér 1. sz. ház II. emeletén, a „Két törökhöz” c. szép barokk palotában.

A Székely Írók Estéinek főszereplői a fővárosban és vidéken a fő-fő szervező Tamási Áronon kívül a következők voltak: Benedek Elek, Bartalis János, Szentimrei Jenő, Nyíró József, Kacsó Sándor és a beteg Tessitori Nóra helyett Sz. Ferenczi Zsizi kolozsvári operaénekesnő, ezúttal több székely balladával és Bartók-, Kodály-szerzeményekkel. Több más erdélyi költő versét szavalták, akik el nem jöhettek, pl. Tompa László stb.

Anyagi siker alig-alig volt, az útiköltségek s teremdíjak szinte utolsó fillérig elvitték a nagyszámú közönség belépődíjait. De ennek a szűk körű baráti körnek, amely önfeláldozó munkával megrendezte, s azelőtt a Híd terheitől elvázott, mégis annyi öröme lehetett, hogy ezeknek a nagyszerű erdélyieknek, székely művészeknek pár hétig itt, e hazában is örömet okozhattunk.

^{1 7}Sz. Szabó Mária (1888–1970) érmihályfalvi tanárnő, novella- és regényíró, akinek az Új Időkben jelentek meg írásai, s több ifjúsági regénye, önálló kötete is. A Hídban két elbeszélését adtuk közre: I. évf. 80. és 439. lapokon.

A HOMÁLYBÓL

IGNOTUS UTOLSÓ NAPJAI AMERIKÁBAN

A Twenty-First Century Hungarian Publishing Corp. kiadásában New Yorkban nemrég hagyta el a sajtót Linksz Arthur szemészprofesszor *Visszanézek . . . (Ifjúkorom Magyarországon)* című rendkívül érdekes és ritka írói kvalitásokat is eláruló könyve. Linksz professzor 1900-ban született, a pápai református gimnázium növendéke volt, a prágai, kielii, müncheni egyetemeken és szemklinikákon képezte magát, s a húszas-harmincas években szemorvosként működött Budapesten. Harmincnégy éves korában, amikor Hitler lerohanta Ausztriát, Amerikába vándorolt, ahol tehetsége, tudása révén nagy karriert futott be. Könyvei, főleg a szem optikájával foglalkozó művei a nemzetközi szemészeti irodalom nagy értékei közé tartoznak. Egyetemi tanár lett New Yorkban, s mint könyve fülszövegében írja: „ . . . nagyjából elértem, amit elérhettem. 1958-ban az Amerikai Szemészeti Akadémia évi nagygyűlésén, Chicagóban több ezer szemorvos jelenlétében én tartottam az azévi Edward Jackson emlékelőadást . . . ”

Könyvében – amely csak most került ki a könyvpiacra – a családi és ifjúkori visszaemlékezések során megelevenednek a tízes-húszas évek magyar politikai és társadalmi viszonyai, s különösen érdekesek a 18-as októberi forradalom és a proletárdiktatúra alatti „szerepléséről” írott emlékezések.

Amerikai élményei közül – egyébként Bartók Bélának is szemorvosa volt – kortörténeti érdekességük az Ignotussal kapcsolatos (a könyv 171–173. oldalán olvasható) élményei, amelyeket szó szerint közlünk:

„Van egy kis sarok könyvtáramban, benne egy pár könyv van elhelyezve: Ignotustól kaptam őket ajándékba, emléknak, amikor a negyvenes évek közepén visszaköltözött az Óházába. (Van még egy másik ilyen külön sarok, amelyikbe Semmelweisről szóló könyvek, képek, cikkek vannak összegyűjtve. De erről nincs mit írnom közelebit.)

Nem kell magyaráznom, hogy ki volt Ignotus. Neve sok éven át ott díszelgett a „Nyugat” füzetek boríték lapján. Rövid leszek, nem írásairól akarok beszélni. Mikor 1943 végén (most már tényleg végleg) New-Yorkba költözködtünk, egy szemeszteren át, régi honfitársak, barátok – Lesznai Anna és köre – szombat esténként összejöttek a *New School*-ban (a menekült európai intellektuelek egyetemén). Úgy barátokoztunk össze. Ignotus öreg volt és beteg. Szívesen vette egy jóval ifjabb honfitárs figyelmességét – különösen mert ez a bámulója még hozzá orvos is volt. Ignotusnak Parkinsonja volt (kézreszketéssel járó idegrendszeri betegség – B. I.) és a csodaszerek (amiket én most évek óta szedek) ismeretlenek voltak. Nagyon reszketett a keze. Ignotus egyedül élt a romantikus *Greenwich Village*-ban, a New-York *Quartier Latin*-ban, egy lifttelen öreg ház negyedik emeletén. Valami öreg petróleum kályhán főzögetett magának és kétszer vagy háromszor is felgyújtotta a lakást. Közben már nagyon készült haza. Ortutay miniszterrel való levelezését büszkén és boldogan mutogatta és még csak valami iratokra, repülő- vagy hajójegyre kellett várnia. Közben a különben kedves szomszédok nyilván megelegíték a tűzcsinálást és egyszer rendőrt hívtak. Ignotus nyilván nehezen tudta magát megértetni a rendőrökkel, akik erre fogták és elvitték őt *Ward Island*-ra, az egyik ócska, azóta lebontott állami elmeegógyintézetbe. Szerencsére meg akartam látogatni (pár nap múlva indulandó volt) azon az estén és nem találván őt, hamarosan kitudakoltam hollétét. Másnap meglátogattam. Az ügyeletes orvost kerestem. (Amerikában akkoriban elmeegógyintézetbe intézeti orvosnak csak vagy kétségbeesett *refugee* ment, vagy olyan amerikai, aki jobbra nem volt való.) Egy ilyen utóbbi fajta, külvárosi angolságú doktor volt az ügyeletes. Hangosan nevetve mesélte, hogy honfitársam furcsa megalomániában szenved. Azt állítja magáról az öreg bolond, hogy ő Európában jelentős, sőt híres író, újságíró volt, mi több – ha-ha-ha – Freudnak személyes barátja és egyike az elsőknak, akik mint laikusok ki mertek állni Freud igazáért. Nagyon lecsendesedett a doktor, amikor bizonygattam, hogy ennek a történetnek minden szava igaz. Jó benyomást tehettem rá, mert a végén elfogadta orvosi aláírástomat, kezességemet, hogy az öreg úr biztonságáról barátai, amíg itt van, gondoskodni fognak. Arra már nem emlékszem, hogy akkor mindjárt kiengedték-e. Azt sem tudom, hogy a petróleum kályhával mit csináltunk. Ignotus pár nap múlva indult. Barátja, Halász Miklós, író, újságíró kísérte őt haza. Ignotus otthoni hónapjairól, éveiről ő bizonyosan többet tud. Nem szaporítom a szót. Ignotus nyilván megszeretett, értékelte szolgálataimat és búcsúemlékképpen nekem adta birtokában levő írásait – összesen vagy nyolc, tíz könyvet, füzetet. Kegyelettel őrzöm őket. Egyikben

írott ajánlás is van. Nem tudni kihez. És egy füzetnek nem Ignotus a szerzője – egy különlenyomatnak, amit „Ignotusnak hódolata és szeretete jeléül” küldött Komlós Aladár, „Bpest, 1941. febr.”

Mellesleg Jones Freud életrajzában Ignotus három ízben is meg van említve. Mind a három bejegyzés még az 1910-es években lejátszódott eseményekről szól. Ignotus korábban ismerte fel Freud jelentőségét, mint az orvostudósok. Az egyik bejegyzésben Jones Ignotust Freud barátjának nevezi és egy cikkről számol be, amelyet Freud Ignotus folyóirata, a *Nyugat* számára írt 1917-ben. Mindenesetre, ha valaki egyszer meg akarná írni Ignotus életét, itt van egy talán ismeretlen adat: Ignotus napja (napjai?) a Ward-szigeti elmeegógyintézetben; a piro-mánia gyanúja; és a Parkinson kór.”

Közli: BIRÓ IMRE

MÉSZÁROS ZOLTÁN

EGY ELFELEJTETT SZOCIALISTA KÖLTŐ

Mészáros Zoltán nem szerepel a munkásmozgalom nyilvántartott költőinek sorában. „Milyen kár, hogy proletárköltészetünknek amúgy sem túlságosan bő hagyatékából kimaradt ennek az óbudai szegénysorból az egyetemig felkésződött fiatalembernek érdekes munkássága – írja róla Keszi Imre. – Valami tüzes és keserű, kissé az anarchia felé hajló, harcos költészet volt az övé. Gondolom, ő volt az első szervezett kommunista, akivel még Rajk Lászlót megelőzőleg kapcsolatba jutotunk.”¹ Ahhoz, hogy ismeretlen maradt, hozzájárult egyrészt az, hogy fiatalon, már 1937-ben meghalt, másrészt hogy részt vett a máig sem eléggé méltatott 1933-i egyetemi kommunista mozgalomban. Sőt az egyetemi mozgalomnak ő volt egyetlen költő tagja. Elkötelezett költő volt már abban az időben, amikor ez a kifejezés még nem vált szólamá. Halász Gábor, József Attila, Kassák Lajos, Németh László, Sík Sándor is tudott róla, pártfogásába vette. Sőt Babits is közölte néhány versét a Nyugatban.

Mészáros Zoltán 1909-ben született Erdélyben, Tordán. Egyik őse az 1848–49-es szabadságharcban szerzett tiszti rangot. Az első világháború után családjával Budapestre költözött. Óbudán telepedtek le. Korán elhalt atyja helyett már diák korában rá hárult családjának

¹ Keszi Imre: *Babiloni vályog*. Bp. 1968. 53.

eltartása. Bátyja, nővére és húga rendkívül szegényes anyagi körülmények között élt, közülük senki sem tudott szakmát kitanulni. A barna arcú, kedves fiatalember lett a család büszkesége és reménysége. Az óbudai állami Árpád gimnáziumba került. A tanári kar kiváló nevelőkből állt, köztük számos ismert baloldali irodalmárral. Ezek között latintanára, Ágner Lajos a keleti irodalmak és különösen a kínai nyelv és költészet ismertetései révén tekintély volt.² A Tanácsköztársaság idején a Kultuszminisztériumban szolgált, ezért egy ideig nem is taníthatott. Különös gonddal figyelte és pártfogolta a proletár származású tanulókat. Külön foglalkozott azokkal a diákjaival, akikben a szocializmus iránti érdeklődés jeleit fedezte föl. Mészáros tehetségére korán fölfigyelt. Kedvenc tanítványa még diákkorában el mert menni a Magdolna utcai Vasas székházba. Itt Kassákné Simon Jolán szavalókórusában éppen Ágner fordításában adták elő a munkásmozgalom akkori híres antimilitarista számát, a *Tábornok* című kínai verset.

Érettségi után a pesti egyetem bölcsészeti karán magyar–német szakra iratkozott be, eredetileg franciára akart menni. Az Árpádban német volt a fő modern nyelv, Bécs az akkori olcsó közlekedési viszonyok miatt gyakrabban látogathatónak látszott. Gimnazista kori legjobb barátja, Krajcsovics Márton, aki a mozgalommal való kapcsolatai megteremtésében játszott döntő szerepet életében, volt bécsi útítársa.³ Egymástól függetlenül indultak az osztrák fővárosba, és még itthon megfogadták, hogy egymással is csak németül fognak társalogni. Fogadalmukat megtartva két hónapig sikerült egymással csakis németül beszélgetniük.

Krajcsovics így emlékszik vissza a sorsfordító bécsi vakációra: „Mindent megnéztünk, többször kigyalogoltunk a Zentral Friedhofba, órák hosszat álldogáltunk a Künstler-gruppében Beethoven márvány síremléke előtt... A két hónap alatt igyekeztünk fűvel-fával ismeretséget kötni, hogy német anyanyelvűekkel társaloghassunk. Ez nem is volt olyan nehéz dolog, a kedélyes bécsiek szívesen adtak felvilágosítást a két fiatalembernek. Különösen tanulságosak voltak a beszélgetések a hatalmas bécsi munkáslakásokban, amelyekben öntudatos és ideológiailag jól képzett szociáldemokrata munkások laktak. Mi az ellenforradalom Magyarországból jöttünk, nem vitatkoztunk, mindenki érezte: tanulni akarunk. A falakon plakátok követelték az osztrák kormánytól, hogy az akkortájt Bécsben letartóztatott Kun Bélát ki ne adja a biztos halálba a magyar kormánynak. 1928-ban hetekig tartó Schubert-emlék-

² *Magyar Irodalmi Lexikon*. Bp. 1967. I. 19–20.

ünnepek voltak. A világ minden tájáról, főleg Németországból énekarok, zenekarok gyűltek össze Bécsben. Helyenként Hitler neve nélkül nagynémet nacionalista, talán fasiszta hangok is megszólaltak. Volt alkalom a nézetek összecsapására, a politikai vitára. Mindezt Zoltán valósággal szívta magába. Röviden összefoglalva: Zoltán szeme Bécsben nyílt ki. Az ausztromarxizmus jó indulás volt azon az úton, amelyet rövid élete folyamán végigjárt.”³

Krajcsovics Márton szentendrei proletárcsaládból származott. 1918 nyarán és az 1918–19-es téli szénstünetben mint 12 éves gyerek az alsó-budakalászi ipari vattagyárban dolgozott. Így a Tanácsköztársaságról pozitív emlékei maradtak. Mint szentendrei őslakos ismeretségbe került az akkor ott dolgozó kitűnő festőművésszel, Vajda Lajossal. Az ő kiterjedt művészi-baráti köre révén Mészáros máról holnapra belesöp-pent a legjobb értelmiségi mozgalmi körökbe. Döntő találkozása a munkásmozgalom akkori számos kiválóságával 1928. november 28-án történt. A Zeneakadémiával szemben egy marxista filmesztétikai előadásra ment el szentendrei barátaival, ahol a két Justus-fivér, Zelk Zoltán, Gróh István és több olyan fiatalember jelent meg, akiknek a körével a következő öt évben a legszorosabb kapcsolatot tartotta. Ekkortól kezdve részt vett kis létszámú szemináriumokban. Így ismerkedett meg Olt Károllyal, aki akkor már képzett szemináriumvezető volt, Rajk Lászlóval, aki akkor gyűjtötte a bölcsészeti karról a radikálisabb elemeket maga köré. Bartók Béla unokaöccse, Bartók János lakásán a magyar népdal és népzene és főképp nagybátyjának, Bartók Béla művészetének titkaiba avatta be. Mint 1930 körül az egyetemi baloldali fiatalok több tagja, egy ideig ő is eljárt Kassák Munka-körébe, és részt is vett szavalókórusokban. Kassák varázsa akkor állt tetőpontján. Olyan nagy költők, mint Illyés, Déry, Vas, Zelk, olyan úttörő művészek, mint Korniss Dezső, Vajda Lajos, olyan muzsikusok, mint Justus György, Kadosa Pál, olyan kritikusok, mint Gró Lajos, Nádass József hétről hétre ott voltak Kassák Munka-körének összejövetelein, hogy aztán egymás után forduljanak el tőle saját útjukat keresve és saját pályájukat kimunkálva.⁴

Az egyetemen összeverődő, kezdetben a szociológia, majd a szociográfia és következő lépésként a szocialista elméletek, a kommunizmus, a Szovjetunió iránt egyre inkább érdeklődő fiatalok rendszeres városon

³ Az életrajzi adatok egy része Krajcsovics Márton szentendrei ny. középisk. tanár szóbeli és írásbeli közlése számomra.

⁴ Vas István szóbeli közlése szerint Kassák egyik mostohalányát, Nagy Piroskát el is akarta venni.

kívüli találkozásai vasárnapi, hétfégi kirándulásokon szerveződtek barátsággá, majd módszeres tanulókörökké. A budai hegyekben, különösen a Pilis különböző nyúlványain és ormain a Bartók–Kodály-gyűjtések darabjait énekelve és tanítgatva, mozgalmi dalokat elsajátítva, nyári utazásokról és éjjel-nappali olvasmányokról számot adva vagy két tucatnyi fiatalember is kivonult, csupa olyan név, aki a mozgalmi és társadalmi élet, az irodalom és tudomány jelentős hírnevéhez jutott 1945 után.

A vasárnapi összejövetelek team-jei a szürke hétköznapokon kovacsolódtak szűkebb baráti társaságokká. Négy-öt főnyi csoportokban igyekeztek kiegészíteni a bölcsészeti kar kissé hiányos társadalomtudományi ismereteit. A hitlerizmus hatása alatt Magyarországon is egyre inkább mozgolódó nemzetiszocializmus több frakciója közveszéyesnek, sőt, a társadalmi rend fölforgatására irányuló mozgalomnak minősítette az akkori politikai rendőrséggel ezeket a szellemi önképzőköröket. A weimari Németország fennállása idején köztudomásúan Berlin volt a Szovjetunióra és ideológiájára vonatkozó könyv- és folyóirat-publikációk kiadói és terjesztői központja. Az Osteuropa, a Moskauer Rundschau és az Inprekorr nemcsak a társaság egyes tagjaihoz jutott el kamuflált postai küldeményekben,⁵ hanem még egyes nyilvános könyvtárak is polcaikon tarthatták a tudományos jellegű kiadványokat.

Visszagondolva a közkeletű olvasmányokra össze lehet állítani egy megközelítően teljes jegyzéket az akkor közöttünk forgó, szinte kötelező olvasmányokból. Marx *Kommunista Kiáltványa*, Lenin *Állam és forradalomja*, Lunacsarszkij, Gorkij, Ehrenburg művei voltak elérhetőek. A Rohwolt Verlag kiadványai az akkori orosz íróknak az első másfél évtized szovjet életét regényekben megörökítő fordításait tették hozzáférhetővé. Közkedvelt volt a 30 *Russische Erzähler*, Kosztja Rjabcev naplója, Ogynev remeke. A külföldi írók közül Upton Sinclair, Panait Istrati, Ernst Glaeser és Remarque antimilitarista művei voltak hozzáférhetőek. Irodalmárok Mehring és Mahrholz irodalomtörténeti műveit tanulgatták. A magyar radikálisok kiadványai közül Kassáktól a *Tiszta-ság könyve*, Gergely Sándor *Dózsája*, Szabó Ervin *Társadalmi és párt-harcokja* és Lukács György 1918 előtti több műve, de a későbbiekből csak a *Theorie des Romans* forgott közkezen. Természetesen mindenki vadászott az itthon aránylag kis példányszámban megjelenő vagy a szomszéd államokból bejutó ideológiai folyóiratokra, mint a

⁵ Gál István: *A két világháború közötti egyetemi kommunista mozgalmak irodalomtörténeti kapcsolatai*. Tanulmányok a két háború közötti hazai és antifasiszta irodalom kérdéseiről. A P. I. M. Évkönyve 12. Bp. 1975–76. 153–154. Ua.: *Búvópatakok*, Bp. 1976. 157–160.

100%-ra, a Korunkra, a Társadalmi Szemlére és a többnyire csak egy-két számot megérő folyóiratokra.

Mészáros a külföldről becsempészett, főként német nyelvű brosrúakból és röpiratokból sokat fordított. Ezek némelyike sokszorosított formában gyárakba is eljutott. A történelmi 1930. szeptember 1-i tüntetésen az óriási rendőri készültség dacára egész nap vándorolt ide-oda Mészáros is. Ezen a napon a tüntetés egyik szakaszában Mészáros Zoltán József Attila oldalán tartózkodott hosszabb ideig. Őt már régebből ismerte.⁶

Hitler hatalomátvétele után két héttel a magyar politikai rendőrség két világháború közötti legnagyobb egyetemi és intellektuális lefogását rendezte meg, hogy ezzel is demonstrálja az új német rezsim felé, hogy Magyarországon elejét veszi minden szélsőséges baloldali szervezkedésnek. A bölcsészeti kar legkiválóbb diákjai közül fogta le a rendőrség azokat, akik óvakodtak az akkori hivatalos diákegyesületekbe való belépéstől, és akiknek egy csoportja 1932 őszén képesnek hitte magát arra, hogy a bölcsészeti kar második udvarán a helyiségek sorozatával rendelkező diákszegélyező egyletet átvegye. A Vigyázó Ferenc utcai politikai rendőrségi folyosók és szobák megteltek a bölcsészeti kar és a Képzőművészeti Főiskola számos kiváló, sőt már ismert nevű hallgatójával és növendékével. Rajtuk kívül az irodalmi életben már olyan jónévű írók is, mint Illyés Gyula és József Attila is bekerültek. A hamarosan bíróság elé került éppen végzett vagy végzős tanárjelöltek az állami és társadalmi rend felfogatásának kísérlete címén többnyire három hónapi börtönbüntetésben részesültek. Így Mészáros Zoltán is.⁷

Mészáros apjától örökölhette gyöngé tüdejét, de leromlott állapotához hozzájárult a siralmas óbudai lakás és a családfenntartás miatt végzett túlmunka. 1929-ben már két hónapig kezelték a budakeszi szanatóriumban. A vizsgálati fogsággal, majd a börtönbüntetéssel járó szenvedés annyira megviselte szervezetét, hogy kijövele után többször volt tüdővérzése. 1933 júniusában az egyetem külön fegyelmi vizsgálatot indított a börtönből szabadult hallgatók ellen. Az egyetemen éppen az előző hónapokban mutatta be szakdolgozatát. Németből Georg Trakl, kedvenc modern német költője volt a témája. Magyartétele

⁶ Krajcsovics Márton írásbeli közlése.

⁷ *A haladó egyetemi ifjúság mozgalmi Magyarországon 1918–1945.* Bp. 1978. 239–240. – Vö. Hiller István: *A soproni egyetemi hallgatók mozgalmi a két világháború között.* Sopron 1975. 173–174. Közli a VKM 19.885 (1933) IV. sz. rendeletét a pesti egyetemi szervezkedés résztvevőinek névsorával és a megtorlással.

Horváth Jánosnál, akinek szép magyar beszédét és kiejtését imádta, Salamon Ferenc élete és kritikai munkássága volt. Kedvenc tanára azonban a zseni Gombocz Zoltán volt. Tanársegéde, Bóka László, szűkebb baráti társaságunk tagja Gombocznál kijárta, hogy Mészáros a börtönből kijövet rendszeresen járhatott szemináriumába. Bókával, Földes Istvánnal, Gyalmos Jánossal, Keszivel, Mátrai Lászlóval és új barátai-
val itteni mindennapos találkozására visszaadta önbizalmát és életkedvét:
Keszi Imre írta róla:

A nagyon-barna emberek kissé félszeg mosolygásával
jött el közénk és asztalunknál
izmos kezekkel törte meg
a kenyeret
– és külön utakon jár,
de azért barátom, és minden becsülésem az övé.
Szörnyű kígyókat fojtogat naponta,
markai gyilkosak, de mégis
kezébe adom kezem megtisztulni.⁸

Mészáros Zoltán megrázó élményeinek és lehiggadt fölszámolásuk-
nak kifejezése következő verse:

Hamvadó világból

Bóka Lászlónak, Keszi Imrének, Gál Istvánnak

Nem írtam börtön-szonettekét én
bár fáj a bántás, fáj a veszteség is
hogy eltűnt az egyetlen fényes ég is
mi megmaradt még hitszegés után.

A magánosság elzárt tetején
hol fullasztott a keshedt ronda bűz is,
sírtam már, sírtam: kialszik a tűz is
ez a bemockolt fénylő drága élet.

⁸ Keszi verse róla: *A versírás mesterség*. Bp. 1934. – Bóka László hozzá írt verse: *Szállok az úrnak*. Apollo III. 1935. 466–467. – A baráti körről Keszi Imre: *Babiloni vályog*. 50–56. – Bóka László: *Válogatott tanulmányok*. Bp. 1966. 939–940.

S most itt vagyok, megkergetve bután,
barátaim, ragyogjon ránk az ég is,
hívek leszünk szennyek után is, mégis
bár hamu van a régi világ helyén.

Barátaim! szálljon fel most a lélek
arany borral telítsétek a pintet;
virággal szórván őszülő fürteinket
köszönthessek ránk új világot én.⁹

Ekkoriban mutattam be Németh Lászlónak, akinél a tanév kezdete, 1932. október 1. óta laktam. Németh László a Tanú első számai után gondolt arra, hogy folyóiratot indít a saját nemzedéke után föl-föltünező fiatal íróknak, költőknek, tudósoknak. Ennek előfutára volt Bóka Lászlóról és Mátrai Lászlóról írt méltatása a Tanúban,¹⁰ valamint ugyanott hozzám intézett nyílt levele.¹¹ Egyik esszéjében Németh László a globális tudatot sugárzó Mészárosról találó jellemrajzot ad. Ebben szembeállítja az antik istenekben hívő tudóst, a hitbuzgó katolikust és a racionalista kommunistát:

„Nem tudom pontosan, mi hozta ki hozzám . . . Valami gyilkos érdeklődés vont-e a kispolgár örömei felé? Vagy elhagyatottságáért akarta megbosszulni magát rajtam s növényeimen? Akármilyen hozta ki, az eredmény mindig ugyanaz volt; végigszörtölődött egy délutánt s mikorra elment, a nyaralótelep alatt bányák tárnái szaladtak keresztül-kasul, a domboldal jegenyéi mögül dinamók zúgását hozta a szél, az alkony kohójában izzadó munkások csapkodták a vörös vasat s a hárs szagába kórházsobák és orvosságok szaga keveredett. Ez a fény és fák aranyzöldjében úszó telep egy kis paradicsom volt ilyenkor júliusban . . . Azért jött, hogy kibontsa ennek a paradicsomnak a falát.

– Amint látom, meggyarapodtál tavaly óta egy lugassal. Ez alatt bizonyára kedves Tibullusodat olvasod. Vagy Tibulliuszt kell mondaní? A vonatom elgázolt egy cselédlányt.

– Amerikában háromszáz munkás veszett oda egy bányatűznél – feleltem a letorkolásra elszántan. Tele van ez a világ földomlásokkal, skalpoló átviteli szíjakkal, bombákkal és merényletekkel. Szegény kis

⁹ Kézírata tulajdonomban.

¹⁰ Tanú 1933. 298. – *Humanista ifjúság*. Tanú 1933. 267–268. Újra: *Két nemzedék*. Bp. 1970. 519–520.

¹¹ Tanú 1933. 350–351. Újra: *A minőség forradalma*. Bp. 1940. II. 171–172.

Dollfust is megölték – tudod? A kukoricatöltögetésben épp az a nagy-szerű, hogy amíg az ember odavág a hanthoz, a világban legalább tízezer ágyon sárga haldoklók kapkodnak utolsó légvételért, elkeseredett férfiak néznek a pisztoly csövébe, kancellárok merényletet készítenek elő, s ki tudja, nem ugyanabban a pillanatban röpül-e százfelé valamelyik népbiztos. Milyen kísérteties dolog ennyi izgalom, örültség, indulat fölött egy nyugodt kapavágás. Mintha gyanútlan gyermek futna át egy elfűrészelt hídon.”^{1 2}

Az egyetemi inkvizíció után mind a tanári, mind a bölcsészdoktori oklevél megszerzése Budapesten lehetetlenné vált. Németh László folyóiratterve hosszas betegeskedésem miatt nem valósult meg. A Válasz első két száma után följajánlotta, hogy a lap segédszerkesztője legyek.^{1 3} A tárgyalások során az ingatag alapon álló és túlzottan aktuálpolitikainak vélt Válasz megfelezésére nem tartottunk igényt, és új, saját orgánum indítását határoztuk el. Ezt összeszokott pesti egyetemi társaságunk tagjain kívül a Sarló, a Szegedi Fialatok, az Eötvös Kollégium és az erdélyi új nemzedék közös nemzedéki föllépésének képzeltük. A harmincas évek első felének nagy igényekkel megindult, de egy-két szám után bedöglött baloldali havi folyóirataiból azonban levontuk a konzekvenciát, hogy ha nem is évkönyvet, de legalább évnegyedes folyóiratot fogunk alapítani. Ez lett az Apollo.

Mészáros kész szakdolgozataival Pesten már nem tudott mihez kezdeni. A humánus érzületű, bátor kiállású Sík Sándor lehetővé tette, hogy nála doktoráljon. Halász Gábor gyakornokként be tudta hozni az Országos Széchényi Könyvtárba. Ortutay Gyula és Tolnai Gábor kivívták kedvelt professzoruk, Sík Sándor döntő elhatározását, és Mészáros valóban letette a bölcsészdoktorátust Szegeden. Doktori disszertációja egyetlen, életében nyomtatásban külön megjelent műve Salamon Ferencről.

Nagy kedvvel megkezdett könyvtárosi és tudományos pályája azonban hamarosan véget ért. 1937. január 7-én tüdővérzést kapott, és ez rövidesen végzett vele. A Nyugat karácsonyi számában „Béky Zoltán” álnéven jelentek meg halálos ágyán írt, végsőkig leegyszerűsített, a lényegét egzisztenciális tömörséggel kifejező versei.^{1 4} Az óbudai temetőben nyugszik. Egyetlen fia jelenleg Kubában mint biológus dolgozik.

*

^{1 2} *Vallások*. Tanú 1934. 328–342. Újra: *A minőség forradalma*. Bp. 1940. II. 140–158, kül. 140.

^{1 3} Erre vonatkozó sk. levelei birtokomban.

^{1 4} *Nyugat* 1937. II. 401–402.

Nekem ajándékozott kéziratái^{1 5} a harmincas évek elején a munkásmozgalmi és a szocialista-kommunista költőkre döntő befolyást gyakorolt három nagy mester hatását tükrözik. Ezek Kassák, Illyés és József Attila. Marxista–leninista képzettségének több jele is van: a legjellemzőbb talán globális tudata; az osztályharc akkori állapotának pontos ábrázolása; a hazai szegénység csöndes, belenyugvó szolgásgát tükröző átkozódása; a közelgő világháború mennydörgésének szorongó észlelése; a náci és a szovjet élethalálharc megsejtése annyira, hogy még a német légierő pusztító látomása is fölrémlik benne; és végül talán az akkoriban újszerű, de ma természetesnek ható munkás-paraszti-értelmiségi öntudat megnyilvánulása még abban is, hogy lázadó verseibe magyar népdalokat és ugyanakkor munkásmozgalmi indulókat is sző bele. Mindezek alapján Mészáros Zoltán bármilyen csekély terjedelmű életművet hagyott is vissza, megérdemli, hogy a szocialista költők két háború közötti arcképcsarnokában neki is meglegyen a maga helye.

GÁL ISTVÁN

MÉSZÁROS ZOLTÁN VERSEIBŐL^{1 5}

Lázadók tábortüze

(Részlet)

1.

Láttam én szemedben a bánat virágait
s te láttad szememben a panaszt és a vágyat
büszke szememben, mit csak előtted
öntött el a könny.

Szívem mélyrőtörő sóhajai ezek.
Tudjuk mi rég, hogy mi az avas bánat,
lobogva égünk, fiatalon
s mint tábortűzre hull ránk az őszi eső.

Lázadók tábortüze az én életem:
Állj mellém bátran, ha szíved félve lázad.
Míg el nem némul ajkamon a dal,
hívlak, állj mellém,
lázadjon fel mind, aki fiatal,
s nézzen szemébe e hazug világnak.

^{1 5} Ma is tulajdonomban.

2.

Nem kérek tőled semmit én
 viharzó ifjúságom alkonyán
 s a könnyet is, mely most buggyant szememből,
 neked adom, csillogjon harmatként bánatodon.

Ifjúságom mint feltörő vihar
 szántott végig tavaszi éveimen,
 zúgó zenéje volt mindig a dal,
 mint szélben ha sírnak és harsognak a nyárfák

Nem borult rám megóvó szerelmével a lány.
 S bár ifjúságom nyárbahajló évein
 vérző szerelemmel ver végig még a vihar,
 nem kérek tőled semmit én,
 csak szelíd dalokban őrzöm meg a szíved.

Szülőföld

I.

Szülőföld. Anyám, itt járunk most a földön
 hol a patak felett a régi molnár
 tűzhelyt emelt. Lám, a Domonyi-völgyön
 visszhang nekünk csak régidőkről szól már.

Elvadult már a patak, berozzant malma
 por a molnár, ki szerte járt a megyén
 kocsján gubbant dinnye, körte halma
 hol vagy kislány, majális a Somlyó-hegyn?

Azóta már a világ de megbőszült
 kislány! a hajad azóta hogy megőszült
 kislány, régruhád, oh régszíved is avitt

Anyám itt mindent por és moha takar már
 kislány lenni hiába is akarnál
 égi mezőkre csábít már emlék s a hit.

Most, hogy itt járunk, mutasd meg, hol a Kurjants
hová a férfi betér, ha kedve durmanacs
míg szívéből a bú szene kilángol

hol a Muszaj, kis Tibur szűk és keskeny
világa, hol megűzött lelkem, testem
kicsenhetném e megbódult világból.

IV.

Ezt az aranyló, rengő búzatengert
ezt a zizegő-zúgó lombos erdőt
ezt a fürtös akácást, ezt a pergőt
akartam néked adni és az embert.

És adtam volna hattyús, méla tókat
lankás dombokon szagos muskotályost
hogy feledd el a sápadt, cifra várost
s tanulj illetni egyszerű tiszta jókat.

De nem volt bennem ily szikár erő
századokat és népeket verő
mely világon, hadakon porzik át;

de adtam volna szegfűt, borsikát,
s miknek illatja szűz lelkemen ringott:
méntát, bazsalikomot, rozsmaringot.

ZAMATOK EMLÉKEINEK KRÓNIKÁSA

ARCKÉPVÁZLAT KORODA MIKLÓSRÓL

Ebben a halálos negyedévben, 1978 első három hónapjában, amikor néha nap-nap után újabb gyász hír jelezte a kortárs magyar kultúra szegényedését, egy nappal Hárs László halála után, két nappal Ortutay Gyula halála előtt, 69. életévében váratlanul megszűnt élni Koroda Miklós, és csak a boncolás állapította meg, hogy talán már évek óta rejtőzött észrevétlenül testében a rák. És amit életében sohase kapott

meg, hogy az irodalomtörténeti igényű kritika elhelyezze irodalmunk értékrendjében – azt halála immár fordított szórenddel indokolta teszi, hogy a kritikai igényű irodalomtörténet legalábbis megkísérelje jellemezni azt a sajátos színfoltot, amelyet életműve mai irodalmunkban jelent. Egy életmű pedig jellemezhetetlen, ha nem villantjuk fel mögötte alkotójának emberi egyéniségét, életsorsát és erkölcsi habitusát. És erre tanúként, szinte a közölt adatok forrásaként is alkalmasnak tartom magamat, mivel több mint negyven éve volt szakadatlanul az egyik legjobb barátom; azt hiszem nincs olyan irodalmi igénnyel leírt mondata, amelyet ne olvastam volna, részt vettem örömeiben és bánataiban, ismertem esztétikai és etikai öngyötréseit, hol gúnyos, hol megértően ellentmondó bírálója voltam szertelenségeinek, és sohasem osztottam sem az úgyszólván szakadatlanul elmarasztaló vagy éppen lebecsmérlő kritikai közvéleményben, sem kisszámú, de szinte szektaszzerű rajongóinak elragadtatásában. Azt hiszem életében is elég pontosan mértem le helyét, értékét, sőt érték hullámzásait is, és most, hogy a halál kerek egészzé, egységes folyamattá rögzítette *A világ csak hangulattól* a végső percek előtt megjelent *Gyönyörök kertjéig* megtett írói utat, azt hiszem, tárgyilagosan tudom felvázolni arcképét, melyet az eljövendő irodalomtörténetek még kútfőnek is használhatnak a néhány sorhoz, amely léte színfolt voltát jellemezni fogja nemzedékünk irodalmi körképében. Ez pedig annál indokoltabb a jövőre nézve, mert eddigi legbővebb irodalomtörténetünkben (a *Nagy spenótnak* becézett vagy gúnyolt adatrengetegben) még a színfoltot sem jelentők sokaságát is nyilvántartó névmutató ábécérendjében sem fordul elő a neve (és ebben a számon kívül maradottságban nem áll egyedül, hogy ne hivatkozzam másra, minthogy a hozzá hasonlóképpen nem irodalomformáló erejű, de ugyanennyire sajátos költői színfoltot jelentő Keleti Arthur – talán az egyetlen igazi magyar preraffaelita poéta – neve sem fordul elő még a névmutatóban sem).

A jellemzés előljáró szavaként a *szertelenséget* kell hangsúlyozottan kiejteni, ha róla beszélünk. Szertelen volt életvitelében, lelkesedéseiben, önfeláldozásra kész segíteni akarásában, méltatlanságok okozta bánataiban, ifjan és korosodóan is szerelmi hajszáiban és hajszoltságában, adatok után kajtató aprólékos lelkismeretességében, a mondatok megszerkesztésének, a bekezdések felépítésének barokkos pompavágyában, a leírt oldalak olykor tízszeres-hússzoros újrafogalmazásában, a borok és szavak aromáinak ízlésében (ő inkább magyarul zamatnak, vagy franciául bouquet-nak szerette nevezni ezeket az ízeken és illatokon túli, érzéki izgalmakat keltő íz-illat felhangokat). És ez az egész alkatával szertelen művészlélek, a felidézett múlt és a pillanatok adta hangulatok

szellemi kalandora (a kaland szót a középkori lovagköltők fogalomvilága és erkölcsi ábrándjainak értelmében értve) egy vallásos lélek áhítával tisztelte és egy szaktudós felkészültségével ismerte a magyar felvilágosodás józanész-kultuszát és ami mögötte húzódott, Voltaire-t, az Enciklopédistákat és a francia forradalom költészetének, filozófiáinak, politikai röpiratainak, utcai gúnydalainak egészét. Vallásos áhítattal és irracionális mámorral volt vallástalan és racionalista.

Ha egyszer meg tudta volna írni regényhősnek azt, aki ő volt... sokkal több lenne színfoltnál. Pedig az egyik korszakában már-már megközelítette azt a regényalakot, aki hozzá hasonló furcsa garabonciásként, szocialista lelkesedéssel s ugyanakkor évszázadok zamatainak, asszonyok és borok mámorának elragadtatásában ténfereg az épülő hazai szocializmusban. Ez a regényhős, ez az írójára annyira emlékeztető Karacs Kristóf, akiről mulatságos regénytetralógiát írt (*A látóhegyi asszonyok, A Holt-Szamos két partja, Pataki tengerészek, Az istennő ölében*) majdnem igazi, művészien remekbe formált figura, és a regénynégyes majdnem odatartozik korunk magyar remekművei közé. Egy-egy bekezdése a szép magyar stílus antológiába kívánkoznék, egy-egy jele nete sokkal többet ér, mint az egész nagyméretű alkotás, de igazán elfogadható, olvasmánynak is, korképnek is időtállóan gyanítható, esztétikailag jó magas-középszintű regénynek ezek közül csak *A látóhegyi asszonyok* mondható; *A Holt-Szamos két partja* már sok helyütt áldozatul esik stílusbonyolultságának, ámbár nem egy részlete nemcsak hiteles, de egyben mulatságos korkép a falusi termelőszövetkezetek hőskorából; a második két kötet pedig igazán csak az irodalom ingyencei számára elviselhető, ezek azonban nagyon is érdekes szatírájú s itt-ott stílusbravúrig emelkedő bekezdésekkel elragadó olvasmányok.

A Karacs-tetralógia azonban csak közjáték volt írói útján, még ha létrehozása számos esztendejét vette is igénybe. Előbb is, később is régi korok emlékeinek idézője volt, csak merőben más módszerrel előtte és más módszerrel utána. A *mai* regénytől visszariasztotta az a soha el nem érkező kritikai elismerés, amelyet pedig annyira elvárt. És visszariasztotta az a sajátos helyzet, hogy ifjúságától fogva ábrándos lelkességgel szeretett volna tettekben és írásban kommunista lenni... de sohase hagyták. És valójában teljesen érthetetlen, hogy az épülő szocializmusban egy Marxért diákkora óta, Leninért a világháború kalandjai óta romantikusan lelkesedő, hamarosan jó marxista-leninista műveltségű, személyes magatartásával kitűnő előéletű ember, akinek szívében kéte lyeket még a személyi kultusz korának szimptomái sem ébresztettek, miért is rekesztetett ki az áhított pártéletről. Pedig így történt, és ezért kell a jellemzést életútjával folytatni.

A *felsőkubini Koroda* nemzetség ősi, felvidéki eredetű, a szlovák származású, de magyar nemességük folytán rég magyar nacionalistákká váló Árva vármegyei birtokos-dzsentrikkel rokon család volt, hajdani századokban magyar, szlovák és olasz elődökből keveredett ki. Többszörös házasságok révén közeli atyafiságban álltak azzal az arisztokrata Reviczky családdal, amelynek törvénytelen leszármazottja volt Reviczky Gyula, a legfőbb összekötő láncszem az Arany-nemzedék és az Ady-nemzedék közt. A Koroda család már a 18. század óta nemzedékről nemzedékre a jogász-, megyei hivatalnok nemességhez tartozott. Az író nagyapja még a nemes Árva vármegye táblabírája, a *Corpus Iuris* Felvidék-híres jogtudósa volt (mentés-bajuszos képe ott függött a kései unoka írószobájában). Ennek a fia volt az a Koroda Pál, aki vér szerinti unokafivére, jó barátja és hódoló tisztelője volt Reviczky Gyulának. Oda is tartozott Reviczky legbizalmasabb baráti köréhez (némiképp a család botránkozására, hiszen Reviczky, a költő csak művésznévnek viselte apja nevét, Ő maga Reviczky báró úr és egy szlovák cselédlány törvénytelen fia volt, s igazi, anyakönyvezett neve szerint Balek Gyulának hívták, de Koroda Pál vállalta költői példaképében az igazi unokatestvért).

Ez a Koroda Pál sajátos irodalmi jelenség volt – ő is színfolt, mint későn született fia –, Reviczky mellett Komjáthy Jenőnek is jó barátja. Közepes, pontosabban a maga korában haladónak számítható, de jelentéktelen költő, mérsékelt sikerű drámaíró, de mint a kezdetben ellenzékinek induló Petőfi Társaság tagja, az irodalmi demokratikus törekvéseket képviselte. És múlhatatlan irodalomtörténeti helyet vívott ki magának azzal, hogy sajtó alá rendezte – már nemsokkal Reviczky halála után – a későbbi nemzedékre – még Adyra is – oly döntő hatású rokon összes költeményeit, és egész életében fő feladatának Reviczky népszerűsítését tartotta. Egyébként a vármegyei nemesurak ivadéka programszerűen polgár akart lenni, vallotta Csíky Gergely és Mikszáth Kálmán harcos dzsentriellenességét (mindkettővel jó barátságban volt), és polgári pályát keresett. Élete java részében a posta vezető tisztviselői közé tartozott, és igazgatói rangban ment nyugdíjba. Későn nősült. Ötvenéves korában vette feleségül Buttykay Erzsébetet. A Buttykay család a katona-nemesi réteghez tartozott. Koroda Miklós hajdani várkapitány és későbbi tábornok ősoket örökölt anyjától (igaz, ebből a familiából származott Buttykay Emmi is, a századelő népszerű operett-primadonnája). Tehát igen különféle nemesi emlékvilág színezte és kötötte a régmúlt századokhoz Koroda Miklóst, és az irodalom otthonosan vette körül kisgyermek kora óta. Koroda Pál azonban a polgárosodás harcos híve volt. Későn született fiát nem íróvá és még

kevésbé nemessé akarta nevelni. S ámbár a fiút kezdettől fogva vonzotta az irodalom, a művészet, az apa kemény parancsa folytán érettségije után a Közgazdasági Egyetemre kellett beiratkoznia. El is végezte, meg is szerezte az „okleveles kögazda” címet, de mielőtt letette volna a doktorátust is, a 75 éves apa meghalt, és a 24 éves fiú azonnal hátat fordított a közgazdaságtannak és a jól kereső kereskedelmi vagy bankpályán való érvényesülésnek. Ehelyett a csekély örökséget – éppen nagykorúvá válva – átvette, és vaktában elutazott Itáliába.

Franciául valamelyest tudott gyermekkorától, ez volt az egyetlen idegen nyelv, amelyen olvasott; Rómában és Firenzében azután ráragadt annyi olasz, hogy megértesse magát, és később is amit nem talált meg magyar vagy francia történelmi forrásokban, annak olasz lexikonokban is utána tudott nézni. Ez az olaszországi néhány hónapos csavargás – túl a képzőművészeti látnivalókon, amelyekből igazán a reneszánsz és a barokk ragadta meg – több élményt adott az utcákon, a kocsmákban és azokban a város végi vagy útmenti otthonokban, ahová vándorként bekéredzkedett. Később nemegyszer említette, hogy többet értett meg a történelemből a bordélyházakban, mint a Sixtinában vagy éppen a Forum hozzá mit sem szóló kövei között. A régi olasz sikátorok hangulata mélyebb nyomokat hagyott mindvégig benne, mint a házak keletkezésének oknyomozó története. És amíg turista kortársai általában a hajdani római dicsőség vagy Michelangelo kábulatában érkeztek haza, Koroda Miklós a fasizmus utálatát hozta magával az útról: nem Augustus aranykorának vagy a Mediciek újkort teremtő kultúrájának emlékeivel találkozott, hanem Mussolini csinnadrattájával, aminek hamarabb értette meg a lényegét, mint legtöbben az ismerősei közül. Szívébe zárta az olasz népet, de rossz szájjal érkezett haza. Kevéske pénze persze az utolsó fillérig elfogyott. Ez általában jellemző is lett egész életére, sose törődött a pénzzel, soha semmi érzéke nem volt a pénzhez, örökös anyagi zavarban élt mindhalálig. Ha neki volt, bárkinek jutott belőle, ha nem volt – és gyakran nem volt –, attól kért kölcsön, akitől lehetett. És a kölcsönökről akkor is azonnal elfeledkezett, ha adta, akkor is, ha kapta.

Pénzt azonban azonnal könnyen tudott keresni. A jó újságírókat túrhetően fizették a harmincas években, s minthogy irtózott minden íróasztalhoz láncoló életformától, megpróbálkozott az újságírással – azonnali sikerrel. Rokonsága révén munkatársként került az egyház tulajdonában levő KSV (Központi Sajtóvállalat) lapjaihoz, az Új Nemzedékhez és a Nemzeti Újsághoz. Az első héten világos volt, hogy kitűnő szemű riporter, szellemes „színes”-író, azaz rövid cikkek rögtönzője, és gondosan szép stílusa van. Diákkorában apja szoktatta a klasszikusok

olvasására, és kedvtelve használta még a napi aktualitású riportokban is előző századok meglepően ható fordulatait. Szinte zenei hallása volt a stílusokhoz, mindvégig kedvelte azt a játékot, hogy akár Pázmány Péter, akár Jósika Miklós vagy Eötvös József – de ha arra biztatták, akár a Szent Margit Legendája vagy Móricz Zsigmond – nyelvezetével mondjon el valamit, szinte folyamatosan tudta rekonstruálni bármelyik író mondathullámzását és szókészletét. Egy ízben a bírósági fizetési megtagadás szövegét fordította le Károli Gáspár *Biblia*-nyelvére.

Én ebben az időben ismertem meg, és egy kissé mindig is megmaradt bennem az a huszonöt-huszonhat éves Koroda Miklós, akit el sem tud képzelni, aki csak az utóbbi negyedszázadban találkozott a keserűségeit humorba és stílusjátékba bugyoláló, kopasz, barázdált arcú férfival. A harmincas évek Koroda Miklósánál szebb, daliásabb, minden szavával és mozdulatával, lobogó dús hajával szüntelen lelkesedést árasztóbb embert el sem lehet képzelni. Amikor először volt fenn nálunk, anyám azt kérdezte tőlem, nem moziszínész-e ez az új barátom. Hamarosan azután már a szüleim is szívük szerint szerették az egész lényével jóságot, szeretetreméltóságot árasztó, mindig segítőkész és lebilincselően csevegő fiút („fiú” jelző illet rá még 30 éves korában is), akiben nyoma sem volt a fiatalok idősebbekkel szemben megszokott nyegleségéből.

Persze közel-távolban beleszeretett minden lányba és asszonyba, és a nők körülrajzolták. Úgy váltogatta gyorsan fellángoló és szinte sohase reménytelen szerelmeit, mint lakásait. Mert örök nyughatatlanságához tartozott, hogy fő- vagy albérleti otthonait ugyanolyan hamar unta meg, mint előző nap még istennőnek tekintett kedveseit, akikkel egyébként olyan kedvesen tudott szakítani, hogy nem is ismerek olyan nőt, aki rossz emlékekkel gondolt volna vissza a vele töltött napokra vagy hetekre, esetleg szerelmes alkalomra (pedig jó néhány tücatot ismertem közülük). A váltogatott lakások száma sem volt kisebb nagyságrendű: 55 éves koráig 47 (igen: negyvenhét) lakása volt; csak az utolsó másfél évtizedben nyugodott meg ugyanabban az otthonban; igaz: ez egy középkori torony a Várban, amelyben a szobák nem egymás mellett, hanem egymás felett vannak. Ezt a tornyot az ő kérelmére restaurálta a kerületi tanács, két lakást adott érte, a magáét és már nagyon öreg édesanyját, akivel harminc év után újra összeköltözött a toronyba. Az egyre magatehetetlenebb és zavarodó, majd zavarodott képzeletvilágában élő Koroda Pálné még jó évtizedig élt és tette keserűvé fia és menyé életét. Koroda Miklós éppen ezekben az években szinte maga és körülményei elleni menekülésként húzódott vissza a mondatépítés, a stílusjáték narkotizáló mámorába. Estétől hajnalig, amikor magára maradhatott a magyar nyelv végtelen szólehetőségeivel, a hajdani korok és régi

emlékek zamataival, a szüntelen omló pipafüsttől kékes kódú félhomályban újra meg újra, más-más szórendbe rakva vagy egyre újabb jelzőkkel bővítve a mondatot néha egész éjjelen át alig egy-két végérvényesnek érzett oldalt írt az éppen fogalmazott regényhez, amelyben a felidézett hangulatárnyalatok, a már-már énekelhető prózalejtés mögött nemegyszer elhomályosodott a tartalom is. Ekkor már elsősorban a szöveg muzsikusa akart lenni, olyan zenét csiholni a barokknál barokkabb mondatból, amely mámorosabb a bornál. Ezidőt már romlott egészséggel csak itta a bort, de az inkább kínozta, és nem adott lelkesítő mámort, mint hajdanán, amikor nem is kevesen hittük, hogy legalábbis az egyik legjelentékenyebb író lesz közöttünk.

De az régen volt, legelső házassága idején, amikor joggal hihette, hogy az övé minden asszonyok szerelme. Ez időben történt, hogy egy nagyon meleg nyári estén egy kávéház teraszán baráti körben megismerkedett Lucával, Rózsa Miklósnak, a kitűnő és nagy tudású művészettörténésznek és művészeti kritikusnak feltűnően szép és feltűnően gátlátalan leányával, akit a második mondat után feleségül kért. Éjszaka verték fel a földszintes lakás ablakán bezörögve a leány szüleit, hogy adják ki a szükséges papírokat, mert reggel összeházasodnak. Amikor a szülők megtudták, hogy a váratlan kérő Koroda Pál fia, s az akkor még nemrég halott író Rózsa Miklós ismerte és nagyra becsülte, örömmel adta – az ablakon keresztül – atyai áldását és a szükséges okmányokat szívből örülve, hogy sok izgalmat okozó lányuk végre férjhez megy, még hozzá igazán tekintélyes hírű család fiához. Akkor azután a friss vőlegény még hajnal előtt engem csörgetett fel telefonon, hogy délelőtt legyek tanúként az anyakönyvvezetésén. A diszpenzációt addig megszerzi (ami igen könnyen ment az egyházi tulajdonban levő újságok belső munkatársának). Rövid éveken belül én vittem a bontóperüket is (akkoriban éppen ügyvédjelölt voltam). Egyébként mind a három házasságánál anyakönyvi tanúja voltam. Ez a kezdettől mindvégig viharos első házasság azért volt felettébb hasznos fejlődésére, mert nagyon sokat tanult tudós apósától, akivel atyafiúi jó barátsága megmaradt az após-vő viszony megszűnte után is.

A kor politikai szellemének túllontúl megfelelő lapoktól azonban előbb-utóbb távoznia kellett. Demokratizmusa, egyre izgatottabb érdeklődése a marxizmus iránt, vallástalansága, Mussolini-undora már nagyon feszültté tette viszonyát a lapok vezetőivel. Amikor pedig elkezdődött Olaszország abesszíniai háborúja, olyan egyértelműen volt abesszinpárti, hogy véleményeit nemcsak a szerkesztőségen belül hangoztatta, de cikkeiben is – nemegyszer nagyon szellemesen – éreztette. Akármilyen közismerten jó újságíró volt már akkor, nem lehetett ott többé

helye. És nem is bánta. A viszonylag baloldali polgári lapok lelkesen várták. Az Esti Kurír munkatársa lett, ahol a riport és a színes cikkek mellett alkalma nyílt a publicisztikára is. Indokoltan volt az a sajtóközvélemény, hogy a legszebb stílusú vezércikkírók egyike, akiről sejteni lehet azt is, hogy nemcsak Rákóczi, Martinovics és Negyvennyolc nemzeti hagyományaiért lelkesedik, de a szocializmus eszmevilágától sem idegen.

És végre az újságíráson csiszolt stílus szépirodalmi témát követelt. Tulajdonképpen gyermekkori örökségként hordozta a témát: megírni a modern magyar költészet tragikus sorsú előfutárának, Reviczky Gyulának az életregényét. Többet tudott erről, mint bármely szaktudós, hiszen amit a szaktudósok írtak, azt szertelen adatgyűjtő szorgalmával utolsó betűig megtanulta, de mindezek felett tudta Reviczkyról, Komjáthyról és egész ismeretségi körükről mindazt, amit apja mesélt neki, és ez az apa éppen Reviczky emlékének ápolását tudta kulturális főfeladatának.

A több mint két évig írt regény, *A világ csak hangulat* azontúl, hogy igazán olvasmányos, nagyon elegánsan megfogalmazott mű (hiszen akkor a stílus még eszköz és nem öncél volt a számára) – olyan dokumentum értékű, hogy a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveivel foglalkozó irodalomtörténész sem nélkülözheti. Nem is érthető, miért nem jelent meg azóta új kiadásban. Ez az első regénye 1939-ben jelent meg. És ennek még osztatlan sikere is volt. Elnyerte vele a Székesfőváros „Ferenc József díj”-át is (megosztva Darvas József *Törökverőjével*; a velem egyidős Darvas persze akkor már rég közös jó barátunk volt, együtt ittuk meg az áldomást „Ferenc József költségére”).

Mire azonban a könyv megjelent, Korodát már merőben más téma, pontosabban más irodalmi feladat izgatta. A szörnyeteggé növekedett fasizmussal akarta szembefordítani a magyar forradalmi hagyományt, a német veszéllyel szemben a minálunk mindig haladást jelentő francia ihletést kellett nagyregénybe komponálnia. Már jó ideje úgy vetette magát a magyar felvilágosodás tanulmányozásába, s ami ettől elválaszthatatlan, a francia 18. század irodalmába, hogy volt egy nyári szabadságos hónapja, amikor napi 14–16 órát olvasott, jegyzetelt. Előbb tulajdonképpen történelmi-kultúrtörténeti művet akart írni a Martinovics-mozgalomról és koráról. A szépíró azonban erősebben követelődött, hiszen a mondatok stílusával is érzékeltetni akarta a kor hangulatát, zamatát: „a magyar aufklérizmus bouquet-ját”. És Batsányi Jánosban találta meg a regényhőst, aki köré felépítheti a nagy forradalmi hagyomány hiteles körképét.

Ez a második regénye, a nem kevesebb öngyöttrő műgonddal felépített történelmi életrajz, a *Megvilágosodott már* a legjobb ismeretterjesztő igényű regények egyike irodalmunkban. Ez még eléggé köztudomású is, hiszen az elmúlt években új kiadására is sor került.

Sajnos, ez a két dokumentumokkal teljes, legalább annyira ismeretterjesztő, mint gyönyörködtető (pedig közben igazán szórakoztató, sőt izgalmas) könyve, vagyis a kezdet gyanítható legmaradandóbbnak életművéből. Nem afféle „nagy művek”, de a maguk műfajában hibátlan, korrekt, népművelésre alkalmas életrajzregények.

Ezekhez társul a háború kellős közepén megjelent kitűnő antológiája, *A magyar felvilágosodás breviáriuma*, amely nagy látókörű előszótanulmányával és a szemelvények bravúros válogatásával az ellenállási mozgalom szellemi arculatának megrajzolásánál nem a színfoltok, hanem a jelentékeny tettek közé tartozik.

Meggyőződése és hevülete szerint ekkor már kommunista volt. Néhány hónapos tűzvonalszolgálatból úgy érkezett vissza, hogy minden reménye a Szovjetunió győzelme volt, és Lenint tudta szellemi vezérének. De kommunista barátai – akik igazán becsülték tisztességét is, bátorságát is – félték túl közelükbe engedni, noha ez lett volna a legfőbb vágya. Nyilvánvaló volt azonban, hogy teljesen alkalmatlan minden konspirációra: egyszerűen képtelen véleményét és lelkességét titokban tartani. És mégis nagyon hasznos és igen tevékeny alakja lett az ellenállásnak. Nemcsak hatásos könyvével, hanem még inkább azzal, hogy gyanún felül álló lakásában, amelynek ajtajára most fölényes cinizmussal névtáblára írta teljes nemesúri nevét: felsőkubini Koroda Miklós, felette az ötágú koronával, a nagy veszélyek idején kommunistákat, zsidókat, katonaszökevényeket rejtegetett. Ő és gyönyörűszip második felesége – Anikó – hősregékbe illő halálmegvetéssel mentett át a halálos veszedelmeken számlálhatatlan embert. Volt úgy, hogy a két-szobás lakásban egyszerre 37-en is tartózkodtak (köztük olyanok is, akiknek később jelentékeny szerepük volt szocializmusunk építésében). Az egyik ilyen neves elvtárs később nevetve mesélte, hogy csodálatosabb embermentőt el sem lehet képzelni Korodánál, csak éppen csupa szeretetből annyit itatta a nála megbűvókat, hogy nem egy már azt sem tudta, mi kínozza jobban: a szorongás vagy a „katzenjammer”. Mindvégig fölényesen játszott a szüntelen halálveszéllyel, és vele tartott szinte mámorosan az embermentő feladattól a múzsának, szeretőnek, bajtársnak és ivócimborának egyszerre mindenki másnál alkalmasabb feleség. (Szegény Anikó nem sok évvel később ráktól szétdúlt testtel a tizenegyedik operáció után, a tizenkettedik előtt a konyhában gázzal megölte magát).

A felszabadulás után pedig nem volt idő az elmélyült tanulmányozásokra, a stílusgyötrődésekre. Újra előtérbe került az újságíró. A most már párttagként is kommunista Koroda a negyvenes évek második felében versenytárs nélkül a legszebb stílusú publicista volt. Vezércikkei olykor napi aktualitású és magasztosan ódon-patinás hangütésű ódákra emlékeztetnek. Ami szépirodalmat írt – rövid, hol napi aktualitású, hol aktualizált történelmi témájú regényként –, ugyanúgy az agitáció és a propaganda szolgálatában állt, mint vezércikkei.

És azután jött az élet nagy törése. Nincs, aki megmagyarázhatná az okát. A személyi kultusz törvénytelenégeinek legnyomasztóbb időszakában – kideríthetetlen eredetű utasítás folytán, merőben értelmetlen és megfogalmazásában is érthetetlen címen – kizárták a pártból. Persze járhatott volna rosszabbul is, hiszen még csak börtönbe se került, sőt munkalehetőségét sem veszítette el – de a kizárás hatása semmivel sem volt csekélyebb, mint egy középkori hívő számára az egyházi átok. És hozzá Anikó szörnyű betegsége és szörnyű halála. Koroda Miklós lelke egy időre megbénult. Nemhogy írni, de olvasni is képtelen volt. Nagyon féltettük, szinte ügyeletet tartottunk mellette, nehogy öngyilkos legyen.

Azután mert élni kellett, és hagyták is élni, elhelyezkedett a Rádiónál, ahol a szertelenül, narkotikumként vállalt munkatömeg és a maga előli menekülésül magára erőszakolt kitűnő munka a legjobb munkatársak közé emelte. A falusi osztály vezetői közé emelkedett. És várta, hogy jöjjön az idő, amikor újra kitarja karjait – nem kapuit, hanem karjait – a párt. 1956-ban az elsők közt volt, akik világos elmével felismerték, hogy ellenforradalommal állunk szemben. És akkor jött a második törés. November után éppen közölte velem, hogy most végre beléphet újra a pártba, már hívták is... És amikor visszament a Rádióba, megint – nem lehet tudni, miféle félreértés folytán – elfogták, és internáló táborba vitték mint ellenforradalmárt. Nem volt ott sokáig. Illés Béla, aki jól ismerte és igen nagyra becsülte, egész személyes tekintélyét és befolyását latba vetette, és a kiszabadító végzéssel magament el autón érte.

A sérelem azonban megmaradt. A Rádiónak sem kellett ezek után. Megbélyegezettnek érezte magát, és nem tudta, miért megbélyegzett. Nagyon lassan talált vissza az életbe. Újságíró rutinjával tartotta fenn magát. Harmadszor házasodván (Anikó nővérét vette feleségül) egyre jobban magabাহúzódott. Gyorsabban váltogatta lakásait, mint azelőtt, olykor az éhezésig nyomorgott, elmenekült a könyvek közé: a régi magyar mondatok varázsbarlangjába.

Azután sikerült kikötnie a Népszavánál, ahol személy szerint is szerették, színes stílusát is szerették. Nem lett belső munkatárs, de úgy kéthetenként jöttek mindhaláláig rendszeresen múltakat, tájakat, emberi sorsokat, ételek és italok ízeit, régi személyes emlékeket idéző, tökéletesre csiszolt stílusú karcolata. Néha úgy remélik, hogy ha valaki egyszer ebből a több száz apróságból kiválogatná az egy kötetre való legjobbakat – talán ez lenne a legszebb, a legértékesebb, esetleg marandóság igényű könyve.

Eközben jutott eszébe az a világbakóborló, ábrándozós-garabonciás figura, aki annyira emlékeztet írójára: Karacs Kristóf, a festő. Ez a Karacs Kristóf kezdetben még hasonlít a réghajdani daliás ifjúhoz: *A látóhegyi asszonyokban* még ilyen a folyton-folyvást lakást csereberélő bölcs bohém. De ahogy a négy regény egymás után más-más helyzetekben mutatja meg Karacs Kristófit és kalandjaiban a bontakozó magyar szocializmus hiteles mellékügyeit, és amelyben oly tragikomikusan csetlik-botlik a könyvről könyvre különcebbé váló regényhős – az olvasó egyre inkább ráismer arra a kopasz, barázdált arcú, fájdalmait és csalódásait humorba és modorosságba rejtő férfira, aki az utóbbi másfél évtized Koroda Miklósa volt.

A kritika pedig egyhangúan elmarasztalta, szinte kicsúfolta, Még Krúdy-epigonnak is mondták – teljesen alaptalanul. Semmi köze Krúdy biedermeier hangulataihoz; az ő stilizáltsága se hangulatában, se nyelvi megoldásában nem kapcsolódik Krúdyhoz: Az ő hagyománya nem a biedermeier, sokkal inkább a barokk, a rokokó, a felvilágosodás és a 19. századból a kiegyezés utáni két évtized: a Reviczky-világ. Szomory Dezső például közelebbi rokona a közvetlen elődök közül, de még közelebbi atyafisága a 18. század memoáriródalma. De akárki is a rokona, oly egyedi színfolt, hogy a kritika sommás lebecsülése, az elismerés legcsekélyebb jelének is elmaradása nagyban hozzájárult művészi zsákutcába jutásához. A Karacs-tetralógia nem remekmű, de remek részletei vannak. Korunk megismeréséhez dokumentatív erővel járul hozzá, és teljes egészében is jobb és főleg szebb, mint nem egy nagyszerű, irodalmi díjakkal ékesített kortársi mű.

Pedig hogy szomjazta a legkisebb elismerést! Egy József Attila-díj egyensúlyba lendíthette volna lelkét. Közben egészsége is megromlott, epeoperáció is átesett, lefogyott, fura különccé vált. Az örökös pénzgondok nem zavarták, de családi gondok gyötörték. Már nem volt más gyönyörűsége, mint birkózni a stílussal az éji pipaködben.

Így jutott el végső korszakához: a Torony történetéhez. Hat magyar évszázad hangulatát, zamatát – bouquet-ját – akarta egy óriási látomás-sorozatban felidézni. Azt a tornyot akarta megírni, amelyben lakott:

hajtani lakóit évszázadról évszázadra. Négy kötetre tervezte a történet-és anekdotarengeteget. Az első kötet volt a *Bolondok tornya* – ez a középkort idézte. A második a *Gyönyörök kertje* – ez a magyar reneszánsz barokkosan vizionált hangulatvilága . . . Nincs tovább. Még kezében tarthatta a megjelent könyvet, azután meghalt.

És az olvasó tanácstalanul áll ezeknél a köteteknél. Eljutott stílusművészete csúcsára: a nyelv zenévé lett. A múlt idő pátosza és kísértetjárása, az egészséges férfi erotikája, a különös helyzetek humora úgy kavarog a történetrengetegben, mint egy alkohalmámoros elme fékevesztett képzelődésében. Minden oldala gyönyörűség, de a szakadatlan stílusbravúr alapos próbára teszi az edzett olvasót is. Valami nagyon zűrzavaros, tisztulni sehogyan sem tudó köd ül az egész mű elkészült kötetein. Még azt is el tudom képzelni, hogy egy kései kor útkeresői olyan nagy elődöt fognak felfedezni benne, mint a francia szürrealisták Leautréamont nem kevésbé ködös *Maldoror*jában. De az is lehet, hogy lélekbúvárok egy valóságos kapcsolatait vesztett lélek példázatos kör-tüneteként fogják idézni. Semmiképpen sem regények a szó szokványos műfaji értelmében. És a Torony sorsának mondanivalója semerre sem mutat. Hanem, aki figyelemmel kíséri a magyar irodalom egészét, nem mehet el észrevétlenül az öncélú stílusbravúrnak ilyen impozáns csődje mellett. És nincs az a magyar író, akinek nyelvezte ne gazdagodnék, akár csak belelapoz, de még inkább ha végiggyötri magát rajta.

És azt se feledjük el, hogy ennek a számon kívül maradt írónak mégis van egy kicsi, de lelkes olvasószektája, amely éppen azokat a zamat-élmékeket tudja ízlelni, amelyeknek krónikása vagy szellem-idézője volt. És ha már életében – a korai Ferenc József-díj óta – több elismerés nem is illette, mint 60. születésnapján a Munkarend ezüst fokozata, most hogy az élet és vele az életmű lezárult, vegyük tudomásul, hogy Koroda Miklós irodalmi ittvolta olyan színfoltot jelent nemzedékünk irodalmában, amelyet a valóságot híven regisztrálni szándékozó irodalomtörténetnek – ha nem több, legalább egy jól megfogalmazott bekezdés erejéig – tudomásul kell vennie.

HEGEDŰS GÉZA

SZEMLE

Julow Viktor: ÁRKÁDIA KÖRÜL

Századunk második felében sokasodik azon irodalomtörténészek száma, akik pompás leltározási szakemberek lehettek volna, ha nem irodalomtörténésznek lenni kényszerítik őket sajnálatos és sajátos körülmények. De mert gépelemek, szerszámok, göngyölegek osztályozása, dobozokba rakosgatása helyett kellemesebb s előkelőbb ritmikai képleteket, versszerkezeti elemeket, mondatrészeket, metaforákat rendszerezni s az irodalmi mű *mérhető* mennyiségeit minőségcsomagokba gyömöszölni, fenyegető veszély, hogy az irodalmi alkotások szétdarabolása, részekre bontása, osztályozása olyan tudománnyá lesz, amelynek szakemberei kifinomult pontosságérzéssel metszik, darabolják alkotórészeire az irodalmi műveket anélkül, hogy észrevennék: ami eleven s életteli volt, halott kacatként hullik ki elemző kezeikből. „A rosszul írt vagy nolens-volens szárazon nyekergő irodalomtörténetírás pedig saját illetékességét kérdőjelezi meg, akár a biztos hatású hajnövesztőt kopasz fejfel melegen javalló gyógyász.” (192.)

Julow Viktor tudósi bátorságára, tisztességére jellemző, hogy az általa őszintén tisztelt Szauder József könyvéről írott bírálatában, amelyben aprólékos gonddal, tudós tájékozottsággal értelmezi és értékeli *Az estve és Az álom* című tanulmánykötet gondolati eredményeit, a felfedezések s felismerések tanulságos sorát, épp e kitűnőnek ítélt könyvről szólva mondja ki: félti a mai irodalomtörténet-írást a lélektelen *szakemberség* veszélyeitől. Tanulmánykötete így lesz ars poetica, tudományos önarckép: az irodalomtörténeti búvárkodás élettelisége melletti tudósi hitvallás. Nem kíván lélektelenül okos leltározási szakember lenni, az ilyenre válás veszélyére, a talmi ezaktság mákonyosan bódító hatására hangsúlyosan figyelmeztet. De nem az impresszionista kritika vagy a szellemes ötletekben feloldódó szellemtörténeti látásmód s módszer mellett kardoskodva teszi ezt. Julow Viktor fegyelmezett irodalomtörténész, tudós ismerője a magyar felvilágosodásnak, Debrecen város múltjának, s hogy messzebbre is tekint, azt az e kötetben olvasható Balassi Bálint műveivel foglalkozó írások vagy a korábban

megjelent Bacon-tanulmány s az *Esszék*nek (fejedelmeknek átnyújtott „tanácscsokor”!) érzékeny fordítása egyértelműen bizonyítja.

Tagadhatatlan: gondolkodásának középpontjában mindig Debrecen város irodalma s történelmi hagyományai állanak. Fazekas Mihály, Csokonai Vitéz Mihály életművének megfejtése, értelmezése számára életét tartalmassá teljesítő feladat. E kötetben három kisebb Fazekas-tanulmányt olvashatunk, köztük a *Lúdas Matyi* eredettörténetét feldolgozó nagylélegzetű írást, amelyben Julow – az újonnan előkerült adatok alapján módosítva korábbi álláspontját – példaadó tudósi tisztességgel nem tekinti lezártnak, végérvényesnek a kérdést, habár a maga verdiktjét már korábban kimondta is. A tudomány újabb adatokat tárt fel, a nippuri szegény ember meséjét tartalmazó asszír táblákat, s ő újra nekigyürkőzik a témának, újra átgondolja az összefüggéseket. S új meglátásokig, új összefüggések felismeréséig jut el. Igazi tudós: számára nem saját véleményének kodifikálása fontos, hanem Fazekas Mihály életművének mind tartalmasabb és teljesebb megismerése, megértése.

Izgalmas a *Lúdas Matyi* témavándorlásának bemutatása, a motívumok sokszálú összefonódásának érzékeltetése, bár nem eléggé érzem meggyőzőnek a bizonyítást némely részletkérdésben. Miért ne lehetne a román meseváltozat Fazekas művének folklorizációja? A *Falu végén kurta kocsmá* a szerb népzében új életre kelt, miért ne szivároghatott a *Lúdas Matyi* a román mesekincsbe. Talán volt a mesének eredeti román változata, s a különböző részletek keveredtek, a változatok összetalálkoztak, a motívumok kicserélődtek, újabb s újabbak jöttek létre. A népmesék örök törvénye szerint: kibogozhatatlan tarka összeshövedtségben. Julow egy motívumot mint bizonyítékot kiemel: Fazekasnál a harmadik verés előtt Matyi az erdőben bújik el. A román mesében – s az ősi asszír történetben hasonlóképpen – a híd alatt. Ez nem bizonyíték Fazekas művének lehetséges román folklorizációja ellen, s nem bizonyítja annak az asszír mesével közvetlenebb szálú kapcsolódását. Fazekas meríthetett olyan meséből, melyben a főhős a híd alatt bújik el. Az erdő: Fazekas leleménye. Hogy más változatokban is található erdő? Természetes: minden mesemondónak elbeszélés közben olyan rejtekhely jutott eszébe, amely számára és hallgatósága számára *természetes* búvóhely volt. A homokos, szakadékos Kisázsziában: híd; folyómelléki román faluban: híd; Debrecenben: erdő.

(Csak zárójelben: a sivatagtól irtózó, a síkvidék kietlenségétől, szárazságától rettegő iráni ember számára lefordíthatatlan mű Petőfi Sándor *Az Alföld* című verse: hiányzik Petőfi költeményeinek perzsa kiadásából. A norvég fordító – az ő számára a tengersík vidék ismeretlen fogalom, s a tenger inkább kalandot, munkát jelent, mintsem a szülő-

föld nyugalmát – a *tengersík vidék* megfelelőjeként a vers norvég változatában *zúgó folyó szabdalta föld* kifejezéssel érzékelteti a szülőföld ihlető varázsát!)

A Lúdas Matyi témájában az évezredek *állandóságát* hangsúlyozza a szerző: „talán a legfontosabbat hirdeti a föld elnyomottjainak és szegényeinek: a zsarnokságba nem kell és nem szabad belenyugodni.” (214.) Debrecenben erdőről ír Fazekas: ez természetes *változat*, helyi szín, nemcsak tudatos költő, de bármely népi mesemondó így tenne – Debrecenben a Nagyerdőben történtek érdekes események. Nem tartom valószínűnek, hogy néprajztudósok Debrecen környékén lejegyeztek olyan népmesét, amelyben híd s folyópart fontos szerepet játszott volna. Ám erdőben, erdőszélen történt kalandokról gyakorta szól a fáma. Fazekas hallhatott olyan változatot, melyben a hős a harmadik verés előtt híd alá bújt, de szívvel-lélekkel debreceni polgár volt, s ha mesélt, képzeletében a természetes búvóhely az erdő. A debreceni Nagyerdő!

A kötetet nyitó Balassi-tanulmány legfőbb erénye: a költő életének, megélt sorsának és a versben rögzült élménynek egységéből próbálja megfejteni a *Katonaének* titkait. A reneszánsz poétát állítja elénk, olyan embert, akinek sorsa, öröme, bánata ma sem tanulság nélküli. Megváltoztak életünk külső körülményei, nem a mezőn, végvári vitézek sétáló palotájában peregnek napjaink, de a közösségben otthont-találás élménye olyan erővel szólal meg a *Katonaénekben* – s Julow érzékeny elemzése ezt hozza felszínre –, hogy az olvasóban élménnyé forrósodik a múlt. A tanulmány értéke: tudós magyarázat, de olvasása közben kedvünk támad a könyvespolchoz lépni, leemelni Balassi Bálint verses-kötetét, fellapozni, elmerülni a múltban.

Julow Viktor írásai nem eltávolítanak, hanem közelebb visznek a műhöz. Nagy erény ez korunkban, amikor műelemzések olykor feleslegessé teszik az eredeti alkotás olvasását, s az élmény alkotórészeinek tudákos intellektualizálásával magát az élményt szüntetik meg – az olvasás értelmét.

Julow Viktor nem helyettünk olvas, hanem nekünk olvas.

Vitám egy ponton van a Balassi-tanulmánnyal. Az alapos és körültekintő elemzés sem győzött meg arról, hogy a *Katonaénekben* a *mező* szó kereszt- s a *szép* szó Krisztus-monogram-elrendezése tudatos költői munka eredménye. Igaz, a reneszánsz kor poétái kedvelték a költői bravúrfogásokat, végtelenségig csiszolt rímszerkezeteket, rejtett szavakat, átlós irányban eldugott titkos jeleket stb. De épp Julow versolvasata teszi kétségesé számomra, hogy a *Katonaének* áttekinthető és tiszta soraiba ilyen költői játékot rejtett volna Balassi. A megrendítő gondo-

lati-érzelmi letisztultság nehezen egyeztethető össze a túlhajszolt költői mesterfogással.

De 16. századi költőről van szó: talán lehetséges.

Csakhogy: a véletlenszerűség ellentéte a költészetben nem a tudatoság. Lehet, a *szép* szó roppant szabályosan helyezkedik el a verssorok metszéspontjaiban, de ez nem kizárólag *szerkesztői* tudatosság eredménye lehet. Sőt, talán egyáltalán nem az. Amit az irodalomtörténetírás *utólag* tudós elemzéssel mint rendet ismer föl a mű szerkezetében, az az alkotás folyamatában – *teremtő* mozzanat. Amely természetesen nem azonos az ösztönösséggel, de nem azonos a tudósi tudatossággal sem. Hogy mennyire nem, azt verselemzésének első részében egyértelműen bizonyítja Julow Viktor.

A szerkezet rendje alapján az utolsó sor – Julow által történt – kiigazítása ellen ezért berzenkedem. „*S mint sok fát gyümölcscsel sok jó szerencsével áldjon Isten mezőkbe!*” – írja Balassi Bálint. Julow szerint itt erősen valószínűsíthető a másoló által elkövetett szövegrontás, mert a szerkezet logikája a *sok jó szerencsével* helyén a *szép jó szerencsével* kifejezést sugallja – így lenne teljes a versben a *szép* szó által a szövegben kirajzolt Krisztus-monogram. Igen, ha Balassi a Krisztus-monogram pontos elrejtésére figyelt volna mindennek előtt költeménye írásakor. Ezt kétlem. Már csak azért is, mert a *szép jó* szókapcsolat jelzői egyműek, így a minősítés sokkal hangsúlytalanabb, mint a *sok jó* (nyelvtanilag is) különmű többszólamúsága esetében, s ráadásul a sorban a *sok* szó kétszer előfordul, így alliterál s gondolatritmust teremt – mindez költőien izgalmasabb, mint a kijavított, eredetinek kínált változat. Inkább a rejtett Krisztus-monogram tökéletességét áldoznám fel, mint a verssor többszólamú pompáját.

Hisz épp ez a kis hiba a Krisztus-monogramban, hogy hiányzik az utolsó sor közepén a *szép* szó, épp e parányi hiány a rejtett szerkezetben: élményszerűbbé teszi a versben zengő harmóniát, amely nem tökéletes szerkezeti elem – de *életérzés*, melyben mindig ott rejlik egy cseppnyi hiányérzet.

Nem Julow Viktor elemzését kérdőjelezem meg. Töprengéseinek, elmélyült kutatómunkájának másodlagos szülötte e vitázó gondolat. De mint ő Szauder Józseffel, én vele perlek: mintha nagy erejű s gondolkodtató verselemzésének második részében felejtene a költői teremtőerőt s az alkotás varázslatát, amikor a vers nagyságát a szerkezeti elemek rendjének tökéletességével akarja bizonyítani.

Balassi Bálint mesteremberfokot meghaladó zsenialitását mutatja: akár ösztönösen, akár tudatosan, de a tehetség teremtőerejével a versbe épített rejtett szó szerkezet rendjét egy nagyon hangsúlyos ponton fel-

rúgja, a várt szép szó helyett újat, nyerszet használ, s nem csupán a harmóniaérzet teljességét, a vitézi élet boldogságát, de a teljességben lappangó fájdalmat, a hiány szomorúságát is megzendíti az olvasóban.

Egy tanulmánykötet értékét természetesen nem a benne található vitathatatlan vagy vitatható állítások számszerűsége határozza meg. Vannak vitathatatlan érvényességű, de értéktelen megállapítások. S értékes, új gondolatok, amelyeket értetlenség, tiltakozás fogad.

Julow Viktor, könyvének legegységesebb szemléletű írásában a *debreceniség* fogalmát elemzi. Akad itt mit tisztázni. Kazinczy roppant elmarasztaló véleménye a város szelleméről (s Petőfié, akiről Julow vitatható tapintattal megfélekedzik, amikor a költő Kerényi Frigyeshez írott harmadik útilevelét csonkán idézi [290], mellőzve a várost s szellemét friskázó Petőfi-sorokat!) mindig indulatokat ébresztett s ébreszt. Debrecen törzsökös polgáraiban kiváltképp. Csokonai Vitéz Mihály, Földi János, Fazekas Mihály, a 18. század tudós professzorai – s velük szemben civis-korlátoltság, kálvinista vaskalaposság, politikában az életbenmaradást szolgáló kétkulacsosság.

Debrecen ellenében vagy Debrecen szelleméből táplálkozva születtek itt óriások? – fogalmazza meg a kérdést Julow Viktor.

A kérdés logikus – a válasz szükségszerűen egyoldalú, ellentétet békítő: részben Debrecen ellenében, részben Debrecen szelleméből táplálkozva. S vagyunk ahol a part szakad, legfeljebb az arányokról vitatkozhatunk.

Julow a város művelődéstörténetének rétegeit, összetevőit (nyelvi egyneműség, lakóinak gazdasági megosztottsága, árukikötő jelleg, politikai határterület, hagyományokhoz kötődöttség, egyházi és világi vezetés viszonya stb.) tárgyyszerű pontossággal elemzi összefüggések és arányok meggyőző érzékeltetésével. De amikor városának nagy szülőtteit mutatja be, elfogulttá lesz, s feloldja az ellentmondást. Csokonai, Fazekas debreceni polgárok, hibáik, erényeik a város szelleméből fakadnak. Tetszetős, egyoldalú igazság. Mert bár e szellemi óriások s kultúrájuk, látásmódjuk, életérzésük ezer szállal Debrecenhez, a szülővároshoz kötődik, de nagyságuk titka épp a tett: *szembefordulásuk* a várossal. Szembefordulásuk – nem elszakadásuk. Kétségbeesetten menekülnek, s kétségbeesetten maradnak. Minden porcikájuk debreceni, s minden porcikájuk tiltakozik Debrecen ellen. Semmit meg nem bocsátanak, mindent megértenek. Mindent elvetnek, mindent megtartanak. Pusztuló életük: a város áldozata. Életművük: füst, mely égre száll.

Igaz, Csokonai Vitéz Mihály költészetéről Juhász Gézával vitázva (akinek páratlan anyagismeretét, filozófiai tudását Julow hangsúlyozza) azért képes filológiai és elvi kérdésekben tartalmasabb megállapításokig

eljutni, mert míg Juhász Géza Csokonai életművébe az ellentétek megmagyarázására – s így: eltüntetésére! – törekszik, Julow megérteni – s így: feloldani – próbálja azokat. Az életműben egymás mellett jelenlevő stílusrétegek kérdését elemezve – e tanulmányban elsősorban a barokk és manierista vonások tisztázására vállalkozik – vagy Sinkó Ervin Csokonai-portróját vizsgálva mindig visszatér annak hangsúlyozására, hogy a debreceni költő életében 1795 után nem beszélhetünk egyértelmű hanyatlásról. Sőt: talán egyáltalán nem helyes hanyatlásról beszélni, sem esztétikai, sem ideológiai értelemben. Tegyük hozzá: Csokonai oly korban élt, amikor társadalmunkban minden értékes és értéktelen, régi és új irányzat, hagyomány, megszokottság, lehetőség életképesnek látszik. A barokk sem csupán elavult *stílus*, mely váratlanul előködlik némely Csokonai-versben, hanem a pozsonyi diétán eleven életérzés, a *Vitam et sanguinem!* végérvényesen elavult nemesi hősködésének percnyi feltámadása. De közben már lefejezték Martinovicot és hat társát, a szellemi élet legjobbjai börtönben, a francia forradalom: Napóleon, a falvakban szegénység, az udvarházakban riadt vagy öntelt múltbamerengés, néhányan Kant és Goethe műveit olvassák, sokan ponyvát, kalendáriumot, francia katonák magyar katonákat ölnek az olaszországi hadszíntereken s magyarok franciákat – nem olyan könnyű tájékozódni.

Julow Viktor számos kérdést megbolygat. Néha csak a megbolygatásig jut el, s kívánnám: haladjon tovább. Néha más irányban egészíteném ki a kérdést, vagy más kérdést fogalmaznék meg. De már 1970-ben, a Debrecen város művelődéstörténetéről tartott előadásában megfogalmazta a leglényegesebbet: „változatlanul fenntartható-e a felvilágosodás korára – és csakis a felvilágosodás korára – nézve az eddig marxisták által kétségbe sem vont felfogás, amely a haladás ügyét egyedül az idealizmus és materializmus harcának alakulásában látja az ideológiai szférában? Ha ugyanis ezt az elvet fenntartjuk, akkor a debreceni vallásos-idealista kötöttségű aufklérizmus szinte egészében torz, elkorcsosult s lényegében retrográd felvilágosodásnak minősül.

Egyáltalában nem vonom kétségbe, hogy a filozófia fejlődéstörténete szempontjából mint a marxizmus előde a 18. századi materializmus az addigi csúcs. De vajon általános történeti szempontból igaz-e ez? S ezt a magam részéről kétségbe vonom. A mechanikus materializmus társadalomfilozófiája ugyanis szükségképpen naiv, továbbá hiányzik belőle a felvilágosodásnak egyébként leghatalmasabb ideológiai hajtóereje, a fejlődéshit, mivel az emberi történelmet önmagukba visszatérő ciklusok sorozatának fogja fel. A társadalmi következmények szempontjából pedig roppant nagy fogyatékosága, hogy logikusan csak epikureus vagy hedonisztikus – tehát szociális szempontból közömbös vagy egyenesen ártalmas – etika építhető rá.” (111.)

E gondolatból – számomra – szükségszerűen következik, hogy Csokonai életművében jóllehet a materialista gondolatok elhalványulnak 1795 után, de felerősödik a dialektikus életszemlélet, s magam is úgy gondolom: ez nem az életmű beszűkülését, ellenkezőleg, hatalmas kiteljesedését eredményezi.

Julow Viktor kérdésfeltevése igazi termékeny gondolat, amely nem divatos ötletként néhány hónapra kavarr szellemi izgalmat tudományos berkekben. Meggyőződésem: évtizedekig segíti a kutatást. Akkor is, ha Julow Viktor Csokonai-képétől eltérő álláspontra jutnak netán e kérdésben követői, utódai.

Julow Viktor kételyei, kérdései mindig foglalkoztatni fogják mindazokat, akik Csokonai Vitéz Mihály életművével ismerkednek, s abban búvárkodnak. E gondolatokat majd vitatják s elismerik. Tudós többit nem kívánhat magának. (Szépirodalmi, 1975.)

SZIGETHY GÁBOR

Kovács Sándor Iván: JELENLÉVŐ MŰLT

„Tanulmányok, esszék, kritikák” – írja Kovács Sándor Iván a kötet alcímében, s ez a műfaji meghatározás a szerző korábbi könyvéhez viszonyítva tematikai bővülésre utal. Annak idején megfogalmazott elveihez azonban következetes maradt. Három éve megjelent *Pannóniából Európába* című tanulmánygyűjteményének előszavában már egyértelműen leszögezte vizsgálódásainak célját: „Múlt és jelen állandó viszonyítását a régi magyar irodalom esztétikai feltámaszthatóságának eszméjével és programjával szeretném teljesebbé tenni.” Ugyanennek a gondolatnak a jegyében született az újabb kötet is, azzal a különbséggel, hogy ezúttal a mai magyar irodalomról szóló tanulmányok is helyet kaptak benne, még jobban kidomborítva múlt és jelen dialektikus megközelítésének igényét. Nyomon követhető az egyes témáknak az előző – könyv- és folyóiratbeli – publikációkhoz képest elmélyültebb elemzése is, például Gaál Gábor Szepsi Csombor-kiadásáról vagy Szenci Molnár Albert XXIX. zsoltárának keletkezéséről. Egy helyen maga a szerző hívja fel a figyelmet arra, hogy Klaniczay Tibornak Parmeniusz-szal kapcsolatos cikke nyomán önkritikusan föladta saját korábbi álláspontját (39.). S ami a legfontosabb: új könyvében minden eddiginél markánsabban jelentkeznek Kovács Sándor Iván kutatói módszerének sajátosságai. A továbbiakban elsősorban ezekről kívánunk beszélni.

A réginek és az újnak egységben való szemlélete alkalmassá teszi az elemzőt arra, hogy sokak előtt rejtve maradó összefüggéseket pillantson meg, évszázadokat átívelő kapcsolatokat tárjon föl. Jellemző példája ennek az a merész, de meggyőző érvelés, amelynek során *A város peremén* szövegét egyrészt a reformáció korának bibliás nyelvével, másrészt az *Internacionáléval* veti egybe (243–244.). Gaál Gábor 1943-as Szepsi Csombor-kiadásának a második világháború idején aktuális politikai célzatosságát is csak az értheti meg igazán, aki jól ismeri az *Europica Varietasnak* „Bethlen Gábor koncepcióját vállaló Habsburgellenesség”-t (77.). A több évszázados előzmények számontartása megkönnyíti a határainkon túli kortárs magyar irodalom értékelését: ez a témakör szintén jelentős szerepet játszik a kötetben. Talán elég lesz arra utalnunk, hogy az erdélyi írók műhelybeszélgetései, „az író személyén s művén túlmutató”, elvi kérdéseket taglaló, „felelősen komoly mai önvallomásai” Kovács Sándor Iván jogos észrevétele szerint a 17–18. századi Erdély naplóira és önéletírásaira mutatnak vissza (423., 425.). Hasonló előzmények fölvázolására természetesen a hazai szerzőkkel kapcsolatban is gyakran sor kerül: Illyés Gyula útleírásai a reneszánsz, illetve a reformkor utazási irodalmának hagyományait folytatják, Nagy Lajos *Pincenaplója* pedig a 20. század közepi világégés során kényszerűen felvirágzó börtönleveleknek, lágernaplóknak, az ostromokról valló krónikáknak abba a sorába tartozik, amelynek előzményeit a régi századok folyamán börtönben, számkivetésben készült emlékiratok jelentik (273.).

Az egységben látás igénye miatt vonzódik Kovács Sándor Iván a bírálat egyéb típusaival szemben „inkább a bőséges viszonyításokra alkalmat adó pályakép és az irodalomtörténeti módszerességű kritika iránt” (441.). Ez teszi lehetővé – többek között – Váci Mihály objektív megítélését, s az általa képviselt költőmodellnek a hatvanas évek magyar lírájában való elhelyezését méltatva életművének jelentős értékeit, ám ugyanakkor föllépve a „kultikus tulzások” ellen s elismerve más, a Váciétől esetleg nagyon is eltérő költői módszerek létjogosultságát (342–344.). Pályaképet olvashatunk Garai Gáborról és Galgóczi Erzsébetről is, a *Vas István Rákóczi-motívumai* című tanulmány pedig, noha látszólag csupán egy-két részletkérdésről szól, be tudja mutatni, hogyan „szintetizálódott – egyetlen részletmotívum kapcsán is – e nagy formátumú életműben klasszikus műveltség, marxi történelemszemlélet, nemzeti érzés.” (175.)

Kovács Sándor Iván elemzései az egyes alkotásokat keletkezésük dinamikájában igyekeznek megragadni, ezért nagy szerepet játszik módszerében a hatások vizsgálata, illetve az alkotáslélektani folyamat meg-

rajzolás. De szó sincs pozitívista értelemben vett, külsődleges, öncélú hatáskutatásról, sem pedig az irodalom elpszichologizálásáról: mindvégig a belülről szemlélt művek organizmusa marad a figyelem középpontjában. Ilyen értelemben érzi az olvasó hitelesnek a Zrínyi-hagyományokról elmondottakat Rákóczival kapcsolatban (113.) vagy a fordításokba transzponált szubjektivitás jelenlétét Szenci Molnár Albert zsol-táraiban (83.). Az már a kötet jellegéből fakad, hogy az egyes tanulmányok főként a régi és a mai magyar irodalom szerves kapcsolatait igyekeznek föltárni, s más, „kívülről” jövő hatások néha jóval kevesebb figyelemben részesülnek. A Galgóczi-pályakép például megemlíti, hogy az íróknak „az egzisztencializmussal való futó megismerkedése az inspiráció szempontjából termékeny időszakra, a válság éveire esett” (288.), de arra már nem tér ki, hogy ennek milyen következményei mutathatók ki magukban a művekben.

„A bőséges viszonyításokra alkalmat adó pályakép”, illetve „az irodalomtörténeti módszerességű kritika” szigorú (és igen eredményes) elvéből egyetlen egy – igaz, rendkívüli – esetben enged Kovács Sándor Iván: a Simon István búcsúztatására írt cikkében. Emberi módon, személyes indítékok alapján tökéletesen érthető, hogy a nekrológnak a kötetbe való felvételével is tisztelegni akart a jeles költő és szerkesztő-előd emlékének. Így azonban, közvetlenül az igen tárgyilagos (bár ugyanakkor szeretetteljes, megértő) Váci-portré után ez a szubjektív hangvételű írás bizonyos aránytalanságot eredményez, hiszen már műfajánál fogva sem alkalmazhatja ugyanazt az optikát, mint a közvetlenül előtte olvasható Váci-értékelés. Nem akarjuk dogmatikus módon azt állítani, hogy egy tanulmánykötet különböző írásai szinte mint fejezetek illeszkedjenek egymáshoz, arra viszont ügyelni kellene, hogy mégoly érthető belső okok miatt se ítélkezzünk más-más mértékkel ugyanannak a könyvnek egymást követő lapjain.

A szerző a régi magyar utazási és földrajzi irodalomnak hivatott szakértője, s a *Jelenlévő múlt* számos írását is át- meg átszövi ez a motívum. Nem csupán a 16–17. századi témák feldolgozását: Illyés Gyula vagy Sütő András műveinek elemzése ugyanúgy alkalmat nyújt arra, hogy világosabbá váljanak olyan műfaji problémák, mint az útleírásnak és az önéletrajzi vallomásnak a kapcsolata (270.), illetve a szociográfiai és az útirajzvonásoknak az összefüggései (402.). Kovács Sándor Iván vizsgálatai bebizonyították, hogy az utazási irodalom valóban külön tanulmányozást érdemlő témakör, hiszen egy létformát s ennek a létformának a változásait tükrözi. Ahogy Petrarca és Janus Pannonius kirándulásairól megjegyzi: a két költő „vállalkozása [. . .] nemcsak »turisztika«, van egy erős belső indítékuk is” (29.). A mai

kutatót szerencsére jobban érdeklik e belső indítékok, mint az utazás külső körülményei, s így munkájának eredményét nem földrajzi kuriózumok bemutatása, hanem az írói-költői életművek új szempontú megközelítése jelenti. Ennek a módszernek a legkényesebb része (amelyen sikere áll vagy bukik): a geográfiai nézőpontnak és az esztétikai ítéletalkotásnak a viszonya. Kovács Sándor Iván itt is biztos kézzel dolgozik. Talán csak egy helyen tapasztalható némi eltolódás a földrajzi vonatkozások javára. Váci Mihály „utolsó két verseskönyve – olvassuk a 340. lapon – [...] a szülőföld lokális érdekű lírai tájrajzain túllépve a teljes haza átölelésének igényével készült. E végső pályaszakaszban a szülőföld izolált tájainak helyébe már a haza és a nagyvilág geográfiai és történelmi egésze lépett, jelezvén Váci koltoi szándékainak nemzeti érvényességre való törekvését.” Tévedés ne essék: nem Váci Mihály életművének fokozatos kitágulását – vagyis az idézett megállapítás lényegét – vitatjuk, csupán arról nem vagyunk teljesen meggyőződve, hogy elvi szempontból olyan egyértelműen következnek egymásból a földrajzi kör szélesedése és az életmű egyetemesebbé válása, mint ahogy azt a szóban forgó két mondat sugallni látszik. A költői nagyság egyik ismerve sokszor éppen az lehet, hogy még a legszűkebb, „lokális” környezet feldolgozása is eljut ehhez az egyetemességhez. Juhász Gyula versei közül például azok a leginkább nemzeti érvényességűek, amelyek látszólag csak egyetlen kis faluról, Tápérol szólnak. Az extenzív és az intenzív gyarapodás nemegyszer fordítottan arányos.

Önmaga stílusát jellemezve Kovács Sándor Iván „a filosz, a kritikus, az irodalomtörténész »lírájá«”-ról ír (441.), amely a téma iránt inkább támaszthat érdeklődést, mint a hűvös tárgyyszerűség. Könyvében tényleg szüntelenül érezhető saját személyiségének jelenléte, s az is megfigyelhető, hogy a korábbi publikációkhoz képest hogyan csiszolja, formálja kifejezőbbé tanulmányainak szóhasználatát. Régi irodalmunknak ez a szubjektív elemeket is fölhasználó értelmezése kissé azzal az eljárással rokon, amellyel Nemeskürty István esszéi hozzák közelebb a mai olvasóhoz 16. századi történelmünk eseményeit. A jelen sorok írója azonban, bár nem kevésbé kötelezte el magát a régi magyar irodalom hagyományainak ápolása mellett, jóval szkeptikusabb ezen a téren. A történelmi folyamatokat ugyanis azok érzékletes bemutatása már önmagában megragadhatóvá teszi a közönség számára, régi irodalmunk értékeinek birtokbavételéhez viszont nélkülözhetetlen, hogy az olvasó magukkal az eredeti szövegekkel is megbirkózzék. Időhiányban szenvedő magyartanításunk, valamint nyelvi kultúránk jelenlegi helyzetében csak mérsékelt sikereket remélhetünk a szerző gyébként nemes törek-

vésétől. Kulturális örökségünk társadalmi megbecsülésében alapvető változásra volna szükség.

Az „irodalomtörténész lírája” természetesen nem jelentheti azt, hogy lírai víziók deformálják a szigorúan vett tényeket. Kovács Sándor Iván nem először hivatkozik elismeréssel Simon István költői látomására „Radnóti Miklós és Janus Pannonius végső útjának »kísérteties egyezésétől«” (353.). Nos, a szekerezés motívuma kétségtelenül azonos, de az már semmiképpen sem „kísérteties egyezés”, hogy valaki Mátyás király elől menekülve vagy fasiszta pribékek áldozataként pusztul el.

Ehhez kapcsolódva, mintegy kiegészítésképpen, hadd utaljunk a kötet néhány – szerencsére kicsiny számú és alig jelentős – pontatlanságára. Simon István megállapításától eltérően Radnótit nem a Duna, hanem a Rábca árterén gyilkolták meg, az abdai Rábca-híd közelében (353.). A Váci Mihálytól a 335. lapon idézett szövegben „delibáti” homokhátságról van szó, ez helyesen: delibláti. Ferenc József nem „a bukott Osztrák–Magyar Monarchia utolsó Habsburg császára” (120.), ez a mondat a József Attiláról szóló tanulmány korábbi szövegében még pontosabb megfogalmazásban szerepelt („a bukott Osztrák–Magyar Monarchia utolsó valamire való császára”); kár volt átalakítani. A Gondolat, amelybe Darvas József 1936–37-ben írt, nem „illegális”, hanem éppen hogy legális folyóirat volt, ez is növelte hatósugarát (277.). S még egy apróság: 1975-höz képest Illyés Gyula nem harminckilenc, csak huszonkilenc éve állott, „1946 csikorgó telén”, a reformáció genfi emlékműve előtt (410.) A bölcsészeket úgyis azzal vádolják, hogy még a négy számtani alapl műveletet is elfelejtik – ne adjunk tápot ennek a mendemondának!

Visszatérve kiindulási pontunkhoz leszögezhetjük, hogy Kovács Sándor Iván irodalomtörténeti-kritikusi módszerei – a réginek és az újak egységben való szemlélete, a nagyívű pályaképek megrajzolásának igénye, a keletkezés dinamikájának megragadása, a földrajzi szempont érvényesítése, valamint saját személyiségének hitelesítő jelenléte a tanulmányokban – olyan értékek, amelyekből határozott kutatói arcél bontakozik ki. Bíráló megjegyzéseink célja elsősorban az volt, hogy az egyes részterületek csapdáira figyelmeztetve megerősítse a *Jelenlevő múlt* szerzőjét az általa választott úton. (Szépirodalmi, 1978.)

VÖRÖS IMRE

RÉGI MAGYAR OLVASÓKÖNYV

A régi magyar irodalom közműveltségünkbeli helyének és szerepének kérdései ismételten előtérbe kerültek az utóbbi évek közfelfogásában. A tapasztalatok nyomán egyértelműen állt elő az a megokolt igény, hogy ezt a nyolc évszázadra terjedő irodalmiságot közelebb kívánatos hozni korunkhoz; egyfelől a benne rejlő történetileg felhalmozott értékek miatt, de másfelől az újabb kulturális, irodalmi törekvések kellően megalapozott befogadása érdekében is. Ehhez a sürgető, de bizonytalannal csak hosszabb perspektívában megvalósítható célkitűzéshez éppen jókor jött V. Kovács Sándornak kitűnő munkája.

A művet a Tankönyvkiadó bocsátotta ki szép, könnyen kezelhető formában. Elismerést érdemel vállalkozásáért. Szándékát nyilván az indokolta, hogy az oktatásban is egyre szűkebb teret kapó régi magyar irodalom megismeréséhez egy olyan segédkönyvet, „olvasókönyvet” kívánt biztosítani, amelyet tanárok és diákok egyaránt, kötelezettség nélkül, de előnyös kiegészítésül hasznosíthatnak. Előjáróban is elmondható, hogy V. Kovács munkája messzemenően és sikeresen eleget tesz ennek a célnak, sőt nem egy vonatkozásban meg is haladja azt. Egyedi mivoltában a szakemberek és a szélesebb olvasóközönség érdeklődését is magas szinten elégíti ki.

A szerkesztő vállalkozása részben átfogó igényű: a viszonylag kis terjedelmű kötetben az egész régi magyar műveltség és irodalom keresztmetszetét kívánja nyújtani szemelvényekben; részben mélységében is meg akarja ismertetni, hogy ily módon egészen közeli élményt adjon az egyes írók egyéniségéről, mondanivalójáról, stílusáról stb. az esetenként kiemelt műrészletek kifejező ereje által. Hogy ez a kettős cél sikeresen megvalósuljon, az a szerkesztéstől rendkívüli összefogottságot, tömörséget és céltudatos elrendezési elvet igényelt, s nem utolsósorban a szemelvények igen erős, de terjedelemben lehatárolt koncentráltságát követelte meg. A kötet legfőbb értékét abban látjuk, hogy mindkét említett igény valóra váltásával egy olyan világosan áttekinthető, tartalmában gazdag alapmunkát szerkesztett meg, amely a régi magyar irodalom megismeréséhez különböző szinteken is kiváló lehetőséget kínál.

A kötet átlagosnál precízebb szerkezeti rendjét és anyagfelosztását a tudományosan elfogadott irodalomtörténeti korszakolás határozza meg. (I. Ősköltészet, II. Középkor, III. Reneszánsz, IV. Barokk.) Ezen egységeken belül határolódnak el a különböző műfaji csoportok, amelyek már időrendben prezentálják a rövid, tömör műszemelvényeket. Látványos és egyszerű, mintha a felsőbb szinten általánosan ismert „Kézikönyv-Szöveggyűjtemény” egyszerű gyakorlati alkalmazásával állnánk szembe, holott valójában ezúttal egy merőben új cél érdekeire néző,

önálló módszerbeli koncepciót is felismerhetünk. Kiváltképpen erre vall többek között az ősköltészeti rész hangsúlyozottabb kiemelése, a középkor műfaji egységeinek sokrétűbb elhatárolása és újszerű szövegekkel való megtöltése, a humanista (latin) és reneszánsz (magyar) irodalmiság összetett bemutatása vagy a barokk 17. századhoz a 18. század szerteágazóbb törekvéseinek felzárkóztatása stb. Igen érzékenyen reagál a kötet az újabb tudományos eredményekre, és bátran alkalmazza az új felismerések kihatásait, melyek által nemes feszültséget tud teremteni, s a tankönyvszerű tényanyagon túl is érdeklődést kelt. Így jár el például a középkor vagy a humanizmus számos kérdésének izgalmas kivetítésében. Más oldalról a szinte mindenkor vitát kiváltó ősköltészeti témára utalhatunk, amely most is betölti ezt a „hagyományos” szerepét. Bizonyos azonban, hogy az ősi szóbeli irodalmiságunk nyomaira vonatkozó s itt az átlagosan ismertnél sokoldalúbban szerepeltetett dokumentáció igen tág perspektívában, előnyösen hathat majd az e témavilággal közelebről ismerkedők körében.

A kötetnek talán legnagyobb hatóereje abban rejlik, hogy mindenütt a célnak megfelelő, gondosan kiválasztott szövegeket állítja előtérbe. Szinte önállóan mutatkoznak be a szemelvények, s önmaguk szólnak önnön értékeikről. Az igen rövid, legtöbbször fél- vagy egy-két oldalas szövegegységek a maguk természetes mivoltában, de mégis kellő célzatossággal felettébb nyomatékos és meggyőző alapot adnak mind a tájékozódáshoz, mind pedig a részletek kiszűréséhez. Jól mutatja az „olvasókönyv”, hogy a következetesen végigvitt szigorú koncentráltóság által mily gazdagságot lehet feltárni, és mennyi mindenről lehet tájékoztatni.

A mintegy háromszáz szemelvény nagy hányada olyan szövegekből adódik, amelyek mai korszerű műveltségünknek kitörölhetetlen részévé váltak, gyakrabban idézett utalásaik többé-kevésbé széles körben ismertek. (Például a *Halotti Beszéd*től és a *Mária Siralom*tól Janus Pannoniuson, Balassin, Zrínyin keresztül egészen a kuruc költészet ismert darabjaiig stb.) Ezek esetében „olvasókönyvünk” szerepe a további emlékezetben őrzést és elmélyítést szolgálja. A szövegek másik nagyobb része azokat a műveket illusztrálja, amelyek még a viszonylagos ismertség és a feledésbe merülés határmezsgyéjén vannak, amelyek az iskolai oktatás peremére vagy azon kívülre szorultak, s csak igen halvány közelebbi ismeretek kötődnek hozzájuk. (Ilyenek például Anonymus, Temesvári Pelbárt, Vitéz János, Pesti Gábor, Heltai Gáspár, Tinódi, Bornemisza, Szenci Molnár, Rímay, Pázmány, Apáczai Csere János, Gyöngyösi, Tótfalusi, Bethlen Miklós és a többi emlékiró, Mikes Kelemen, Faludi Ferenc, valamint még sokan mások.) Könyvünk igénye

és betöltendő funkciója szerint különösképpen fontossá válik ezeknek a szerzőknek és műveknek ismeretét felerősíteni közműveltségünk szélesebb rétegeiben. A szemelvényeknek harmadik – szeretnénk hinni, hogy kisebb arányt képviselő – csoportjára viszont kétségkívül az a feladat vár, hogy a teljes ismeretlenségből vagy feledésből kiáltanak, s hívják fel magukra a szélesebb figyelmet. „Olvasókönyvünk” nagy mértékben segíti őket e nem könnyű folyamatban. Egészében tehát teljes a repertoár; a könyv így a maga részéről sokrétű tényanyagot s messzemenő lehetőséget halmaz fel kultúránk „rövidgyökerűségének” cáfolatához és a kívánatos tényleges igénybevételhez. Csak élni is kell vele!

Időrendi sort, történeti látásmódot sugároz a kötet. Jelentős ez a pusztá tény tárgyunkban akkor, amidőn a régi magyar irodalom általános megismertetése sokszor – időhiány vagy más ok folytán – csak a kiemelkedő csúcok bemutatásával jár együtt, miáltal hatalmas, százados foghíjak maradhatnak mögöttük megvilágítatlanul. A folyamatból, a fejlődésből nemegyszer kiszakított nagyok – Janus Pannónius, Balassi, Zrínyi – ezúttal helyes arányban és szervesen ágyazódnak be koruk irodalmi s művelődéstörténeti fejlődésrendjébe. Mindezek által nemcsak a kiemelkedő alkotások válnak még markánsabbá, de így a többi sokszínű érték is méltón érvényre juthat. Továbbmenően pedig nem csupán az irodalmi összefüggések bontakoznak ki teljesebben, de a korok egész civilizációs képe, mentalitása és közgondolkodása is az olvasó elé tárul.

Mint minden szöveggyűjteményt, a jelen válogatást is lehetne vitatni abból a sokszor szubjektív szempontból, hogy egyik vagy másik szemelvény helyett melyik másikat vettük volna fel. Nem tesszük ezt részleteiben, mert az igen megfontolt koncepcióban teljes egységet kapunk, s a lehetőségek maximális kihasználását tapasztaljuk. (Csupán zárójelben jegyezzük meg, hogy szívesen vettünk volna Pesti Gábortól vagy Heltai Gáspártól állatmesét is, Pázmány Pétertől további hathatósan láttató szövegrészt stb., és sajnáljuk, hogy Sztárai Mihály, Kemény János vagy Pápai Páriz Ferenc írásait teljességgel nélkülöznünk kell ezúttal.)

Dicséretes, hogy a szerkesztő céljának megfelelően, de így is méltó szakmai szinten maradvá távol tartja e művétől a régi magyar irodalomhoz sokszor feleslegesen tapadó, riasztó túlmagyarázást és mindenféle elnehezítő apparátust. Az egy-egy korszakhoz írott 2–3 oldalas bevezető, a minimális jegyzetanyag és a kötetben szereplő írókról adott mintegy 10 lapos tájékoztatás rövidsége ellenére, de tömörsége révén – célja szerint – elegendőnek és kitűnően hasznosít-

hatónak bizonyul. Az „olvasókönyv” egyébként meggyőző példát szolgáltat arra is, hogy a régi magyar nyelv irodalmi szövegei – egyes más nyelvek helyzetétől eltérően – mennyire könnyen és mily kevés magyarázattal tehetők alapszinten is mai olvasmányélménnyé.

Jól sikerült s remélhetően a gyakorlatban ugyancsak jól felhasználható könyvről adhattunk hírt. Mégis, bár ez a munka önmagában ugyan kitűnően szolgálja a régi magyar irodalom ügyét, egyáltalán nem homályosítjuk érdemét, sőt példáját tartjuk követésre méltónak, ha a teljes cél érdekében még több hasonló vagy módszerében eltérő munka további szükségességére ezúttal is felhívjuk a figyelmet. (Tankönyvkiadó, 1977.)

GYENIS VILMOS

SZENTSEI GYÖRGY DALOSKÖNYVE

A vígasság és mulatozás hangjai, tréfás lakodalmi rigmusok, asszony-csüfolók, a világ állhatatlansága és csalárdsága feletti panaszok, a halál és a mulandóság barokk átérzései, rabok és bűdosók keservei, gyászdalok, zoltáros hangú fohászok, kuruc és labanc párti gúnyversek, üldözött prédikátorok jajkiáltásai, német- és törökellenes hazafias felbuzdulások s még ki tudja hányféle érzelem húrja zendül meg, ki tudná előszámolni, mennyi tónuson csillan fel a 17. századi magyar ember életének ezernyi árnyalata a Szentsei Györgyről elnevezett daloskönyvben. De épp ez a tematikai tarkaság, a mindennemű szelekció nélkül egymás után írt versek színpompás kavalkádja, a könnyed spontaneitás, a szerkesztési elvekhez nem alkalmazkodó mohóság a megkapó ebben a nemcsak átvitt, hanem fizikai értelemben is színes dalgűjteményben. Mert a könyvecske összeállítója nemcsak a szövegek hangulatában szerette a tarkaságot, hanem az ábrákban, mintákban, vonalakban is: a verskezdő iniciálék levél- és virágdíszes ornamentikája legalábbis ékesen tanúsítja ezt.

A régi magyar közköltészetnek kétségkívül egyik legértékesebb gyűjteményét lapozhatja fel az olvasó, ha a daloskönyvnek e mostani kétkötetes kiadását veszi kezébe. Az egyik kötet az eredetinek hasonmása, ahol a díszítőelemek és szövegközi ábrák teljes pompájukban tanulmányozhatók, a másik pedig jegyzetekkel ellátott betűhív kiadás, amely a 80 verset – a daloskönyv teljes anyagát – tartalmazza.

A Bibliotheca Historica címen futó sorozat ezzel a darabjával mind irodalomtörténeti, mind művelődéstörténeti szempontból fontos feladatot teljesített, hisz a versekből a korabeli magyar népi, kismemesi és

deák életformának máshonnan meg nem ismerhető oldalai mutatkoznak meg, az oklevelek és történeti források elől elrejtett, érzelmi szálai tűnnek elő. Sajátos atmoszférája van a dalgyűjteménynek: korhangulatot teremt, a 17. századi ember örömet és bánatát, szerelmét és csalódását, hősi küzdelmeit és emberi gyarlóságait, olykor vaskos tréfáit, máskor embertelen szenvedéseit varázsolja elénk, hús-vér alakokkal és érzelmekkel töltve meg az elvont, tudományos fogalmat: barokk korszak. Nem kétséges, hogy hiteles tanúval állunk szemben: olyanok voltak a kor emberei s a kor érzelmei, amilyenek többek között ez a gyűjtemény mutatja őket.

Számos dalt magába foglaló csoport a gyűjteményen belül a szerelmi és lakodalmi versek. Akad közöttük alacsony művészi színvonalú, csupán a lakodalmi mulattatás célját szolgáló verselmény (1. sz.), de vannak igen nagy közkedveltségnek örvendő, a csalódott szerelmes panaszát hitelesen megszólaltató énekek is (48. sz.). Tágabb értelemben ide tartoznak a nőülés kockázatainak meditáló diákok szerzeményei (21. sz.), a feleséghez szóló intelmek (24. sz.) és a magát felkínáló szeretőről szóló, nemegyszer miniatűr jellemrajzot eredményező költemények is. Ez utóbbira jó példa az 56. számú vers („Hallod-e, ifjú, jöjj te egy szómra . .”).

Több költemény tipikusan barokk kori témákat szólaltat meg: a 4. számú vers pokolvíziója minden bizonnyal 17. század eleji, hisz nagyon közel áll Nyéki Vörös Mátyás hangvételéhez. A világ változékonyságáról, „merő álnokságáról”, múló dicsőségéről ugyancsak nagy előszere-tettel szóltak a kor versírói (15. sz.). Közel állnak ezekhez a rabénekek (6. és 7. sz.), amelyek a sors szeszélyességét és a szerencse „tűnékeny-ségét” panaszolják, nemegyszer már a halál árnyékából, a kivégzés előtti napok valamelyikén. Míg egyes darabok sajátos színeit a barokk misztika, érzelmi túláradás adja, addig másutt a zsoltárok erős hatása érződik (pl. 27. sz. 6. vsz.).

Noha a daloskönyv összeállítása 1704-ben befejeződött, mégis található benne néhány vers a kuruc függetlenségi küzdelmek korai szakaszából. A 73. számú ének egyenesen II. Rákóczi Ferencet szólaltatja meg, az ő szájába adott szavak átkozzák azokat, akik „szegény hazánknak” voltak nagy kárára, akik „a súlyos terheket a magyarokra adták”, akik a nemzetet megfosztották „régii szabadságátul”, másfelől pedig megható szavak könyörögnek a haza sorsának jobbrafordulásáért:

Építs föl, Úristen, megromlott oszlopát,
Szegény magyaroknak megromlott bástyáját!
Isteni erőddel add meg szabadságát,
Emeld föl még egyszer tündöklő zászlóját!

A kurucok kezdetben elszenvedett vereségeit több ének siratja (75., 76., 77. sz.), jó néhány pedig a 17. század végi bujdosók sorsát oldja lírává. Az utóbbi tárgyú szegénylegényeknek sorából kiemelkedőnek érezzük a más forrásból mindaddig nem ismeretes 16. számú dalt, amely a korabeli társadalomnak tarka spektrumát tárja elénk. Vajon hová mehetne, hol élhetne meg, hol verhetne gyökeret a nincstelen szegénylegény? – teszi fel a kérdést az énekes, majd sorra veszi – és sorra el is veti – a lehetőségeket: vándorlás? házasság? katonaság? őrnökség? szerzetesség? jobbágmunka? koldulás? – Egyik sem jelent megoldást, mert „nincs böcsületi” a szegénylegénynek. De nem is ez a fontos, hanem hogy valamennyi társadalmi rétegről elmondja véleményét a szerző, s hogy némi öniróniával állapíthassa meg az „oskolát járt”, de szegény sorsú, nem nemes ifjú társadalmon kívüliségét. A műfaj eléggé tipikus darabja ez, pompás tömörítéssel tárja fel a bujdosók sorsának és társadalomszemléletének leglényegesebb vonásait.

A 17. századi politikai életnek több jelentős eseményét elevenítik fel a dalok. Ilyen például a Zrínyi Miklós váratlan haláláról szóló sirató (5. sz.), amelynek szerzője egész világosan látta a törökverő főúr politikai irányvonalának jelentőségét. „Keservesen sírhatsz te is Pannonia, mert nincs országodnak immár pártfogója” – jajdul fel a költő, aki már nem csupán a Zrínyi-família, nem is csak a horvát végvidék, de az egész magyarság gyászaként fogta fel a megrázó halálesetet. Több ének az 1674-ben gályarabságra ítélt protestáns prédikátorok szenvedéseiről szól (41., 42. sz.), mások az erősödő ellenreformáció kegyetlenségei miatt keseregnek (így pl. a tápi lutheránus templom elvételekor íródott, 58. sz. vers).

A vitézi költészet egyik kései remeke a Zöldítsed, Úristen, hamar az erdőket... kezdetű vers (59. sz.), amely még töretlenül őrzi a 16. századi heroikus harcok morálját, lelkesedését. E tekintetben korántsem tipikusnak, sokkal inkább kivételnek tekinthető, hisz a 17. századra jórészt zuhlésnek indult vagy bujdosóvá lett a korábban oly sok fényes haditettet végrehajtó „végbelieknek, ifjú vitézeknek dicséretes serege”, s ez a változás a vitézi énekekben is tükröződött.

A 16. század legjobb énekei közül többet is tartalmaz a kötet, így Bornemisza Péter bölcsődalát, ezt a protestáns énekeskönyvekbe is bekerült, de merőben világi éneket. Profán hangja annyira szembeötlő volt, hogy már Újfalvi Imre is megróttá érte a semptei prédikátort 1602-ben.

Csupán ízeket és színeket villantottunk fel ezúttal a daloskönyv gazdag anyagából, de ennyi is elég ahhoz, hogy egyetértünk Szabó T. Attila szavaival, aki szerint politikai, vallásos és szerelmi költészetünk

legszebb darabjai ezek, így „daloskönyvünk e korra vonatkozólag legértékesebb forrásaink közé tartozik”. Épp ez indokolta a mostani megjelentetést, noha betűhív kritikai kiadása eddig is rendelkezésünkre állt (Buda János gondozásában, *Régi Magyar Verseskönyvek* I. Bp. 1943.). Itt jegyezzük meg, hogy számos régi magyar verseskönyv és énekgyűjtemény megérdemelné a hasonló típusú, nemcsak a szakemberek szűk körének szóló kiadást, különösen azok, amelyek még egyszer sem jelentek meg (pl. *Mátray-kódex*, *Lugossy-kódex* stb.).

A kötethez Varga Imre írt filológiailag alapos, az eddigi kutatási eredményeket mérlegre tevő tanulmányt. Munkája nyomán mindaz együtt olvasható, amit ma a daloskönyv eredetéről, eddigi sorsáról, forrásairól, időhatáráról, paleográfiai, könyvészeti és nyelvtani vonatkozásairól tudunk. Több esetben helyesbíti, árnyalja vagy kiegészíti a korábbi kutatók megállapításait, így a Thaly Kálmánét, Szabó T. Attiláét, Buda Jánosét. Kár, hogy épp a könyv összeállítójának személyére borul még mindig homály, s szinte semmit sem tudunk Szentsei Györgyről, még az sem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy azonos-e Szeniczei Bárány Györggyel, aki 1713-tól evangélikus lelkész-ként tevékenykedett (Payr Sándor álláspontja, *Protestáns Szemle*, 1928.). E feltételezés helyességét illetően mindenesetre erős kételyt ébreszt a daloskönyv összeállítójának, ill. a dunántúli evangélikus lelkésznek az eltérő névhasználata. A Szentsei–Szeniczei névazonosság még elfogadható lenne, hisz a korabeli tulajdonnevek következetlen írása közismert; sokkal inkább az jelent nehézséget, hogy Schmidt János kismonográfiája szerint (Szeniczei Bárány György élete és munkássága, Paks, 1939.) az evangélikus lelkész magát legtöbbször csak Bárány Györgynek nevezte, s írásait is így írta alá, a Bárány család csak előnévként használta a Szeniczei megjelölést. Ezzel szemben a daloskönyv szerzője saját műveinek (33. és 75. sz.) versfőiben magát Szentseinek nevezi. További nehézséget jelent, hogy a kétségtelenül általa írott két vers meglehetősen érett hangú bujdosóének, a későbbi evangélikus pap viszont ekkor (1702 és 1704) még csak húsz év körüli diák, aki 1705-ig egyfolytában Győrött járt iskolába. Igaz, volt némi összetűzése szállásadójával, Löwey Balázs lelkéssel, Győrt azonban ekkor sem hagyta el, így az ő tollából nem lennének indokoltak az ilyen strófák:

Jaj, már odavagyunk, mert csak bujdosunk,
Egy helybül más helyre hordozóskodunk,
De sohu sincs bátorságos lakásunk,
Az erdön széjjel gunyhókban nyomorgunk. (75. sz.)

Mindez természetesen nem perdöntő bizonyíték, e téren további kutatások látszanak szükségesnek, csak így remélhető ismereteink gyarapodása a magyar barokk közköltészet e nevezetes gyűjteményének összeállítójáról. (Magyar Helikon, 1977.)

BITSKEY ISTVÁN

PETŐFI-SZÓTÁR*

Alig van háládatlanabb munka, mint egy szerves egészet alkotó kiadványsorozatnak: egy többkötetes kézikönyvnek, egy lexikonnak, szótárnak stb. a második, a harmadik vagy akár a tizedik kötetéről írni, hiszen bármilyen dicsérettel halmozza is el a recenzens az *első kötet* megjelenését, avagy bármilyen jogos kritikával illesse, gyakorlati szempontból a későbbi kötetek számára mindennek vajmi kevés jelentősége van. Még fokozottabban áll ez a második, harmadik stb. kötetekre. A bíráló semmi okon nem keresheti előző megjegyzéseinek módosító eredményeit, következképpen vagy – itt-ott megbővítve – elismételi dicséreteit és kifogásait, vagy egyszerűen regisztrálja az éppen aktuális kötet megjelenését.

Az igazság az, hogy minden recenzió elkésett, mondjuk, egy lektori véleményhez képest. Legfeljebb olyan művek, kiadványok kritikájától várható gyakorlati eredmény, melyek megjelenési formájukban teljeseek, és várható belátható időn belül újrakiadásuk, mely – esetleg – tudomásul veszi és hasznosítja az első kiadást követő recenzió megállapításait. De hát lehet-e számítani a *Petőfi-Szótárnak* 1–200 éven belüli új kiadására? Aligha. Akkor pedig a bíráló – ha bírálatát nem saját személye és elképzelései előtérbe helyezése, oldalvágások és kioktató allúziók alkalmának tekinti – elkerülhetetlenül szemben találja magát azzal a kínos érzéssel, hogy mindaz, amit mond-ír, értelmetlen szófecsérlés. Az esetleges ellenvetésekkel ugyanis a szerkesztők úgysem tudnak (még ha akarnának is) mit kezdeni: a sorozat lényeges átprofilírozásáról, átstrukturálásáról nem lehet szó, a korábbi szűkebbtágabb körű tanácskozáson, vitákon *nem* kialakult, *nem* egységes szerkesztési elveken úgysem lehet változtatni. (Ennek a paradox helyzetnek voltam részben aktív szereplője, részben szenvedő alanya,

*Petőfi Sándor életművének szókészlete. Második kötet, G–M. Szerkesztette J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre.

amikor a *Petőfi-Szótár* első kötetének megjelenésekor egy meglehetősen terjedelmes méltatásban foglalkoztam vele: Itk 1975. 94–98.)

Az újabb kiadásra feltehetőleg egy vagy több évszázadig váró sorozatművek recenzióinak e talán defetista, de legalábbis pesszimista kilátásairól elmélkedve, mégis találtam egy fix pontot, ahonnan nézve talán a dicséretetek is, a kifogások is valami, a jövő tekintetében is érdemes kihangzást kaphatnak. E szilárd pont abban a körülményben lelhető fel, hogy talán még (Isten adja) ugyanezen kollektíva, esetleg egy másik létre fog hozni *egy másik írói szótárt*. (Hallomásom szerint nemcsak „pium” desiderium tárgya egy József Attila-szótár.) Így már egyszeriben megnő a recenzens felelőssége minden kijelentésért, minden szaváért, de ugyanakkor értelmet s célt is nyernek e kijelentések, e szavak. Most már oly időben hangoztak s hangzanak a bíráló szavai, hogy azokat – ha a *Petőfi-Szótár* szerkesztői természetesen nem is, de – a jövő írói szótár vagy (remélem) szótárak szerkesztői mérlegre tehetik s kellő mérlegelés után *majd* gyümölcsöztetik, vagy mint elvetendőt – elvetik.

Így hát egy kis bátorságot merítve s némi létjogosultságra szert téve, szót merek ejteni egy-két (általam kifogásolt) eljárásról, felfogásról, szótárírói elvről. Utalnék először talán arra a kritikai magatartásra, mely – megfelelő *lexikológiai* jártasság és illetékesség híján – a *költőről* kialakított (helyes vagy helytelen) képet, a költőnek (helyesen vagy helytelenül értelmezett) eszmevilágát, magatartását akarja mindenáron tükröztetni a szótárban (akár támogatja ezeket az „életmű” tényleges „szókészlete”, akár nem), serkentve-sürgetve a szerkesztőket az idők folyamán kétséssé vált döntések rendíthetetlen követésére, tévesnek bizonyult (s legfeljebb a recenzens szubjektív hitelű koncepcióját támogatni látszó), jelentéstani értelmezések melletti kitartásra, olyan (legfőképp stilisztikai, poétikai) minősítésrendszerek fenntartására, melyeknek gyümölcsöző volta ma már (a külföldi tapasztalatok alapján is) legalábbis vitatott, gyakorlati értéke pedig úgyszólván semmi. Hiszen egy feltételezett (de sajnos a közeljövőben alig várható) *átfogó* Petőfi-stilisztika, -poétika szerzőjét a *Petőfi-Szótár* nem menti fel a Petőfi-corpus *minden* sorának, szavának, fordulatának, alakzatának, műfaji, ritmikai és rímrendszere *minden* realizációjának külön, egyéni megítélésű és felelősségű számbavétele alól. (L. mindezekre Fekete Sándor: *Mire jó a Petőfi-szótár?* It 1975. 495–499.)

Általában *ezúttal* mégis a *Petőfi-Szótár*nak csak egyetlenegy – általam korántsem helyeselt – szerkezeti jellemzőjét emelném ki (de nem: *fel*). Ez pedig a Szótár *túlírtsága, túlbonyolítása, túlcifrázása*, az elaprózódás, a felesleges információk közlése, az ebből eredő (Petőfivel

szólva) „fonto- és pontoskodás”, a szemantika nyelvén szólva: *redundancia*. Állításom igazolására szándékosan választottam egy *nagyon rövid és érdektelen* szócikket, hiszen egy alapvetően fontos lexikai elemnek esetleg 8–10 hasábos szócikkében bizonyára könnyű lenne kifogásolható eljárások demonstrálása. Legyen a mi szócikkünk: a *kihúzatik*. Ez a *Szótárban így fest:*

[kihúzatik] szenv ige: kihuzatik 1 | -ék 1 '(sorsoláskor számot) húzva kiemelnek vmiből': (tőism:) ~ - kihúzó ← 6:432

Mielőtt még valaki máris idegesen továbblapozna, meg kell jegyez-nem, hogy *minden* szótár elkerülhetetlenül sajátos rövidítésekkel, jelekkel, tipográfiai megkülönböztetésekkel él, ezek dekódolását, feloldását jobbik esetben a tulajdonképpeni lexikai anyagot megelőző (a lehetőség szerint ábécérendű) jel- és rövidítésjegyzékben lehet megtalálni, rosszabbik esetben (ezt választotta a *Petőfi-Szótár*) ennek egy része hosszabb lére eresztve egy bevezetésben (itt: *Tájékoztató a szótár szerkesztési elveiről és használatáról*), de persze mindig *csak az első kötet* elején olvasható. Még a viszonylag könnyű eligazítást nyújtó kétnyelvű szótárak rövidítései, jelei is általában idegesítik a siető szótárforgatót, a *Petőfi-Szótár* [kihúzatik] szavának (mely az „1” tanúsága szerint egyetlenegyszer fordul elő – *kihuzaték* alakban – egy fiatalkori fordított prózai szövegben) a különféle pólyákból való kibontása nekem, a nem egészen segédmunkás lexikográfusnak (némi külső segítséggel) egy egész napomba került. Igaz, én megtettem azt, amit egy ilyen nyomorult szóért a szótárforgató (a szerkesztők optimizmusa ellenére) sohasem tesz meg: elolvastam (persze újra és újra) a *Tájékoztató* . . .-t.

Az első cifrázás és megfaggyúzás a szögletes zárójellel kezdődik. (Valójában nem is azzal, hanem a „szenv igé”-nek aktív formájú mondat által történő értelmezésével, de ez a bennfenteseken kívül úgysem tűnik fel senkinek, hagyom hát én is „sub rosa”.) A *Tájékoztató* . . . hosszas és ismételt átbúvárlása után kiderül: azok a címszavak kerülnek (egyebek közt!) [ ]-be, melyek Petőfinél *nem a mai helyestrási* előírásoknak megfelelő formában szerepelnek (kihuzatik kihúzatik helyett). Már maga ez az elv is merev – ahogy alig több tudálékosságnál az, hogy a magyar nyelvben (s persze Petőfinél is) szokásos *Hektor* helyett [Hektór] szerepel főcímszóként – de különösen esetlen dolog ez a szögletes zárójel. Helyette sok „csinosabb” megoldást lehetne alkalmazni: például a „szabályos” alakú főcímszó után egy x vagy egy kis kör (o), négyzet (□), esetleg magában álló vagy kerek zárjelbe tett csillag (*) jelölné, hogy nem a mai helyesírás szerinti forma. *Néha* ugyanis valóban helyesebb a *mai* alakot tenni meg (fő) címszónak, ha

nagyon sokféle Petőfi írta forma van (pl. *Kunszentmiklós* esetében), de mivel a címszó után úgyszólván fel vannak sorolva az alakváltozatok (pl. [Kiskunság] tulfn: Kis-Kunság 10, Kis-Kúnság 1), elég lenne a Petőfinél nem létező alakot szám nélkül hagyni, esetleg egy 0 (nem $\emptyset$, annak más funkciója van) vagy egy vonás (–) jelezni, hogy ilyen alak nincs. Lám, milyen ügyesen oldották meg a kérdést máskor! Ebben a kötetben pl. sok ilyen szolid és ökonomikus megoldás van: májusfagadó fn 1 (ford.): *Májusfa fogadó* – így, minden [ ] nélkül, majd utána minden kacifántoskodás nélkül kurzívval a Petőfi-féle formát. (De nem „Májusfa Fogadó” az?) Ugyanígy járnak el a *májushó ~ május hó* viszonylatában. Annál meglepőbb, hogy a *kisleány* (kis leány, kis lány, kis lyány) vagy a *kishug* (kis hug) esetében nem alkalmazzák ezt a Kolumbusz tojását. (Még érthetlenebb ez a *kiskedd ~ kis kedd* vagy a „[kisgyermek] fn: kis gyermek 10” esetében.)

Da ha már annyira a szerkesztők szívéhez nőtt ez az ormótlan [ ], akkor legalább helyesen és következetesen alkalmaznák. De mit látunk? Van ilyen címszó (minden [ ] nélkül): *Kisfaludy-társaság*, márpedig ez *nem* „a mai helyesírásnak megfelelő alak” (az ti. „Kisfaludy Társaság”). Aztán: a „Göncölszékér” még az általános kényszerzubbonyba van öltöztetve, de a „göncölszekerere” már minden [ ] nélkül fett szedéssel, egy szóban, kisbetűvel, s csak kurzívval utána a mai helyes (?) forma: „Göncöl szekere”. De van ilyen is: [ ]-be teszik (nyilván mert szerintük kisbetűs kezdetű) a Petőfi egyik levelének aláírásában szereplő „kapanyéli” (Gereblye Richárd) tréfás nemesi előnevet: „[kapanyéli] tuln, mn: Kapanyéli 1” – ami rendben is lenne, csak az a baj, hogy az eredetiben is nagybetűvel van! (PÖM VII. 218.) De a legkirívóbb eset a *kurafié*, azaz hogy a szerkesztők szerint „kurvafi”-é. Van ugyanis egy ilyen címszavuk: „[kurvafi] fn: k. . fi 1”. Ám itt megint van egy nagy baj: az ti., hogy „kurvafi” sem régi-történeti, sem mai, sem leíró-értelmező vagy etimológiai szótárban sehol sincs! Úgyszólván minden nagy és kevésbé nagy írónknál előfordul ugyan (úgy a 19. sz. közepéig), de mindig *kurafi* alakban. (Valószínűleg ennek tudatában vették fel a szerkesztők címszónak a „k. . fi”-ban rejtőző *kurafit* is – természetesen mint nem létező [kurafi] alakban – s utaltak egy „ld.”-dal a csakugyan nem létező [kurvafi]-ra.

Eddig egy aprócska szócikknek még csak az első elemét, a címszó kezelését érintettük, s már ennyi vitatható (vagy nem is vitatható) probléma merült fel. Pedig van még jó néhány nem kevésbé fejtő kérdés. Itt van mindjárt: vajon a *szenvedő ige* (az ige szenvedő alakja) valóban külön szó-e? A szerkesztők a *ható igéket* például „paradigmához tartozónak tekintik” (l. k. 10), ezek nem alkotnak külön címszót.

Még akkor sem, ha egyrészt az alapige alig felismerhető formában **válik** ható igévé (*megy* > *mehet*, *eszik* > *ehet(ik)* stb.), másrészt ha olyan közkeletű optativusi *jelentése* van, mint ezekben: *ehetnék* (~ *ehetném*), *ihatnám* (~ *ihatnék*) stb., vö. „... *ihatnám* pajtás! így kiált föl | Csokonai Vitéz Mihály. | No, ha *ihatnál*, hát majd *ihatol*...” Mindez az *iszik* ige alatt keresendő. (Sehol még csak utalás sincs, mondjuk így: „*ihat(ik)*: ld. → *iszik*”). Pedig ezek az óhajtó formák nagyon szívesen főnevesülnek: „*ihatnékom van*”, „*nagyon ehethétké van*” stb. – szoktuk mondani. (A *Szótár* egyetlen ilyen főnevesült alak – *mehetnék* – tekintetében kivételt is tesz.) Ezek mellett a nyilván külön lexémák mellett viszont tele van a *Szótár* ilyen szenvedő alakú címszavakkal: *kárhoztatik*, *kijegyztetik*, *kitiltatik*, *megújttatik* stb. stb. – pedig ezeket igazán nem nehéz az alapigéből paradigmászerűen leszármaztatni. (Lefeljebb utaló szóként kellene külön felvenni őket.)

Még mindig csak az elején vagyok a felvetődő problémáknak, pedig már sürget a terjedelem. Hadd térjek hát rá egy más kérdésre: címszavunkat nem követi illusztráló-dokumentáló *idézet*. Márpedig nem látom be az ésszerűségét az ilyen döntéseknek: „Elhagytuk az idézetet az olyan egyadatos [máskor: „egyadatú”] címszó mellől, ... melynél ugyanazt a szövegrészt kellett volna idéznünk, mint amelyet a szomszédos szócikkben már idéztünk; ilyenkor vö. jelzéssel utalunk a másik szócikkre” (I. 14). Csak mellékesen említem meg, hogy itt egyrészt „ugyanaz a szövegrész” nem az előző, hanem a *következő* („kihúzó”) szócikkben van idézve, másrészt semmiféle „vö.” jelzés nem utal sehová, harmadrészt pedig a *kihúzó* szócikk alatt idézett szövegnek („Az ajándékok számokkal valának ellátva, s a hölgyek által egy fődeles edényből *huzaték ki* egy szám...”). Enélkül teljesen értelmetlen a címszavunkban adott „statistika”: „*ék. I*”. . . . Apropó statistika: ahol csak néhány (mondjuk 5–6) címszóváltozat *mindegyike* szerepel a szócikk idézeteiben, nyugodtan rábízhatjuk annak megszámlálását és osztályozását a szótár forgatójára . . .

Nem is ezért kell az *egész idézetet* egy helyen hozni, hanem azért, hogy a szerkesztők bevethessék egyik stilisztikai (?) minősítésüket, ezt: „(tőism:)”. Hogy az efféle minősítésekben is uralkodó a (főlősleges) információ és a differenciáló-klasszifikáló szándék túltengése, arra hadd említem meg a „*hsl-szerű*” rövidítést (persze ha minden „*szerű*”-t számba vennének, több ezer minősítéssel kellene operálniok), de nem kevésbé bőkezű differenciálás ez sem: „a *szembeállítás* [röv. *szembeáll*] és az ellentét [röv. *ellent*] szótárunkban külön kategóriák” (I. 13). Bár a „*részleges ism*” sem tartozik a fantáziátlan minősítések közé . . . A „*hsl-szerű*”-ről egyébként elég gyorsan kiderítettem, hogy – mivel

„hsl” = hasonlat – azt jelenti: „hasonlatszerű”, ám (bizonyára meggyengült) találékonyaságonak rövid egy órára volt szüksége, hogy kiderítsem: a „tőism” a *tőisméltés* rövidítése. (A rövidítések jegyzékében ugyanis nem szerepel!) Már valamivel rövidebb idő alatt jöttem rá – elolvasván az I. k. 13. lapját –, hogy mit is jelent egyáltalán a tőisméltés: „a különböző [= különféle] képzős, igetős alakokban vagy a szóösszetételekben jelentkező ismétlődés *tőisméltés* [valójában: *tőism*] minősítést kap”. Ezek szerint itt a *tőism* arra utal, hogy az idézetben van *kihuzatik* is meg *kihuzó* is. A tőisméltés világos. Csak az nem világos: mire jó ennek a tudomásulvétele? Milyen új szemantikai információt kapok a szótártól, ha látom ezt az esetlen tőisméltést? Vagy talán stilisztikai információ rejlik mögötte? *Ebben a formában* a fordítói tapasztalatlanságon kívül – semmi. Nem becsülöm én le az ismétlésnek mint stilisztikai, retorikai, poétikai eljárásnak vagy alakzatnak a jelentőségét – a *Világirodalmi Lexikon* is 53 (!) hasábon át tárgyalja –, az effajta ismétlésnek azonban semmiféle – különösen pedig lexikai – funkciója nincs. Nem látszik érdektelennek (bár egy költői *nyelvi* szótárban nehezen értékelhető) a figura etymologica – ám a szerkesztők ezt mint külön kategóriát kiemelték a tőisméltések sorából. Így *lexikográfiai szempontból* csak azok a „tőisméltések” maradnak a *szótárba* felvételre érdemeseknek, melyekben két azonos tövű (vagy éppen homonim) szóalak – lehetőleg egyazon mondatban – *más jelentésben* szerepel: „Hej, mostan *puszta* ám igazán *a puszta!*”, „Milyen *gyerekesek* ezek a *gyerekek!*” stb. Hogy a többi, csak esetleg esztétikai funkciójú ismétlés nem a *szótárba* tartozik, arra az előzőkben már utaltam.

A rövidítéseknel tartva pirinyó szócikkünk kapcsán hadd említsem meg azt a *következetlenséget* s további fölösleges *pontoskodást*, mely e rövidítések formájában és alkalmazásában megnyilvánul. De ezekből is csak egyre térek ki: általában az írott köznyelvben is (elsősorban akkor, ha a rövidítés a teljes szó hangzójával végződik vagy ún. mozaikszó), a szakmai lexikon-, enciklopédia-, szótárszerű munkákban pedig különösen a rövidítés után nem teszünk pontot. A szerkesztők is ismerik ezt a gyakorlatot: a „*Rövidítések jegyzéké*-nek mintegy 140 közszoí rövidítése közül csupán 6 után tesznek pontot – de akkor indokolatlanul. Pont van például a (kényszerűségből) maguk alkotta *ld* (= lásd. l. helyett), máskor a logika már nehezebben követhető: *ált* (pont nélkül) = általános, *ált.* (ponttal a végén) = általában (?); *haszn* = használatos, használatban, *haszn.* = használat. Érthetetlen az is, mért van pont nélkül a *von* (= vonatkozó), s mért kap pontot a *vonatk.* (= vonatkozóan, vonatkozásban). Az pedig egyenesen a tudományos irodalom konvenciónak

elhárítására vall, hogy egyes híres (köztük nyelvtudományi!) műveknek, továbbá folyóiratoknak, intézményeknek s – ami ezúttal igazán bántó – a költők köteteinek, kiadásainak rövidített neve-címe után után is pontot tesznek. Tehát: CzF., BpSze., EPHK., RPDl. (Regélő Pesti Divatlap = RPDl, pont nélkül helyett) stb. *Nem* teszünk pontot persze az ilyenek után sem: V¹ (: *Versek* első kötet), ÖM (: Összes művei vagy munkái), ÖK (: Összes költemények vagy költeményei), PÖM (: Petőfi Összes művei) – a szerkesztők mindezek után pontot tesznek . . .

Nem, nem végeztem a 3 (!) soros [kihúzatik] szócikk kapcsán felmerülő ellenvetéseimmel. Így például máig se tudom (bár lehet, egyszer már tudtam), mit jelent a (kétszeres) kettőspont, a ~ (tilde) és a kötőjel a szócikk e részében: „:(*tőism.*) ~ –”. . . Ám még a látszatát is el akarom kerülni annak, hogy ez a néhány sor mindenáron kötekedni akar egy igen érdemes, derék sorozat-mű 2. kötetével. Az I. kötet megjelenésekor summázott nagyrabecsülésemet továbbra is fenntartom, mostani megjegyzéseimet már a következő írói szótár szerkesztőinek szántam, s nem is azzal a rendíthetetlen magabiztossággal, hogy tévedhetetlen nézeteket hirdetek urbi et orbi, csupán azzal a reménnyel, hogy a *Petőfi-Szótár* számára elkésett (s korántsem mindenre kiterjedő) megjegyzéseimmel még nem késtem el a hamarosan útnak indítandó új írói szótár szerkesztési elveinek kidolgozásáról. Szeretném remélni, hogy a leendő szerkesztők *nem* fogadják meg az It említett recenzensének tanácsát, miszerint (természetesen az övéen kívül) ne hallgassanak senkire, ne fogadják el senki észrevételeit. (Akadémiai, 1978.)

MARTINKÓ ANDRÁS

JUSTH ZSIGMOND NAPLÓJA ÉS LEVELEI

Érdekes, nem mindennapi, tragikus sorsú embert mutat be az előttünk fekvő kötet: a 19. század második fele irodalmi és társadalmi közéletének egy eddig kissé méltatlanul mellőzött alakját, Justh Zsigmondot (1863–1894), aki itthon és a nyugati világban élénk figyelemmel kísért minden szellemi áramlatot, művészeti irányzatot és megnyilvánulást. Mindenre érzékenyen reagált; széles körű volt személyes ismeretségi köre. Így naplója mellett jelentős levelezése is. Regényei, novellái, újságcikkei és kritikái jó megfigyelőkészségről tanúskodnak. A paraszti életről szóló alkotásai és sokat tárgyalt

parasztszínháza jelzik, hogy – természetesen a maga dzsentri módján távol a társadalmi reform gyakorlati igényétől – közel érezte magához „a nép egyszerű gyermekeit” is, nem csupán a „magasabb köröket”. Igazi világa azonban mégiscsak ez volt: a hazai és nemzetközi (elsősorban párizsi) „haute volée”.

Naplóját – mint ezt korábbi kiadója, a tragikus sorsú Halász Gábor helyesen megjegyezte – „kétségtelenül műalkotásnak szánta”, mind az analitikus környezetelemzés, mind az eleven jellemábrázolás eszközeivel. Ezért figyelt fel erre a műre már 1941-ben Halász Gábor, amikor azt az Athenaeum kiadásában sajtó alá rendezte. A mintaszerű kiadványnak sikere volt, hamar elfogyott. Ez és a Justh egyéniségéből áradó különleges szellem tette indokolttá, hogy most Kozocsa Sándor gondozásában egy új kiadás megjelenhetett. Halász Gábor a levelezéssel nem tudott foglalkozni, mivel ez Justh végrendelete értelmében csupán 1944-ben szabadult fel a közlési tilalom alól. Egyébként is az új kötetben csupán a magyar címzetteknek írt levelek szerepelnek s egészítik ki érdekes vonásokkal a naplót és íróját egyaránt. Számos levelezőpartnere közül elsősorban „kollégáját”, Czóbel Minkát kell említenünk, de számos írás szól Aggházy Károlynak, Feszty Árpádéknak, Pekár Gyulának, Szabolcska Mihálynak. (Utóbbi két írónk ezekben az években még „haladó” korszakát élte). Így a terjedelmes kötet kitűnő irodalom- és kortörténeti, nemkülönben pszichológiai forrásművé vált.

A két kiadás alkalmat nyújt az elmélyültebb összehasonlításra és bírálatra, az új publikáció pozitív és negatív jelenségeinek kiemelésére, tanulságok levonására. Műfaji vonatkozásban Kozocsa elsősorban Justh *saját* műveit, „életműve” egy részét óhajtotta közreadni; ez a szándék kétségtelenül megőrzi a műfaj tisztaságát, azonban a levelezés terén hiányosságra vezet: még a lehetőség határain belül sem közli a címzettek (legalább legfontosabb) válaszleveleit. Erre pedig bőséges lehetőség kínálkozott volna – szinte egy külön kötet (vagy annak egy része) erejéig. Köztudott, hogy az Országos Széchényi Könyvtár kéziratára a Justh-hagyatékban szép számban őrzik Czóbel Minka és a fent már említettek mellett Gozsdu Elek, Jászai Mari, Reviczky Gyula, Rippl-Rónai József, Ignotus és mások Justhoz intézett leveleit. (Nem is beszélve itt a külföldiekéről, mint pl. a napló egyik főszereplőjéről, Sarah Bernhardt-ról, Pierre de Coubertinről, Melchior Polignacról és másokról.) Nem érdektelen az a levélcsoport sem, melyben a *Le livre de la Prousta* megjelenésekor (1892) a hozzá írt külföldi megnyilatkozásokat tartalmazza. Egyszóval: véleményünk szerint az „életmű” nem csupán a szerző saját alkotásaiban tükröződik!

Szükségesnek tűnik azonban, hogy mind a naplókkal, mind a levelekkel kapcsolatban további tárgyi-filológiai megjegyzéseket tegyünk – a naplók esetében nem tévesztve szem elől a Halász-féle korábbi kiadást. Kétségtelen pozitívuma a Kozocsa-féle publikációnak, hogy a szövegekben található idegen kifejezéseket nagyobb mértékben fordította le, mint azt tette Halász Gábor. (Ezt a mai szélesebb körű olvasói érdeklődés is indokolja.) Komoly hiányosság viszont, hogy a naplókhoz már készen kapott, a személyekre és művekre vonatkozó jegyzetanyagot figyelmen kívül hagyta, nem közölte. Ez csökkenti a szöveg megértésének, értékelésének lehetőségét. De elmaradtak azok a rendkívül értékes kiadói megjegyzések is (melyek helyett újakat, bővebbeket is lehetett volna írni!) a szerző családtörténeti és életrajzi adatairól, párizsi és itthoni életviteléről s a kézirat történetéről. Ez utóbbi pedig szövegkritikai alapfeltétel lett volna. Ami az *archeográfiai szempontokat* illeti: Kozocsa Sándor minden magyarázat nélkül, véleményünk szerint indokolatlanul változtatta meg az eredeti szöveg névírását s vette át a mai előírásokat; mint pl. Antocolski–Antokolszkij, Tolstói–Tolsztoj, Wereschagin–Verescsagin, phrygiai–frígiai. Jelentéktelen, de ide kívánczik: a többször előforduló és fel nem oldott „v.r.u.” jelentése „villásreggeli után”. A naplókkal kapcsolatban csupán két, a fordítást illető megjegyzés: 1. „ça dépend de l’homme parlé” (89.) helyesen: „Embere válogatja, a teringtét!” 2. „Secum solus” (413.) nem „mindig egyedül”, hanem „önmagával egyedül”, azaz „teljesen egyedül”. (Halász Gábor egyik szöveget sem fordította!)

A naplók után Kozocsa kötetében egy *Vallomás* c. irodalomértékelő feljegyzés következik, mely érdekesen mutatja, kiket értékelt Jüsth kora magyar irodalmában. Sajnos – s ez ismét filológiai igény! – semmi utalás a keletkezés korára, körülményeire és a szöveg lelohelyére.

A *Levelek 1885–1894* c. rész számos kritikai, részben tárgyi, részben fordítás-nyelvi megjegyzést tesz szükségessé.

I. Elsősorban néhány technikai-forráskritikai kérdés: 1. teljesen hiányoznak (mint – sajnálatos módon – legtöbb irodalomtörténeti forráskiadványunknál) a lelohelyre és a jelzetekre vonatkozó adatok. Egyetlen kivétel (miért?) a 8. levél. (Ez a hiányosság a recenzenst is felmentette a rossz olvasatokkal kapcsolatos vélelmek tárgyi alátámasztása alól!) Olvasó és bíráló így kénytelen „hinni” a közreadónak – ezen a téren pedig kevés múlik a hiten. 2. A levelek jegyzetapparátusának módszere eltér a naplóktól. Itt megvan az ott hiányzó tárgyi-személyi apparátus; az idegen kifejezések fordítása viszont itt nem a lapok alján, hanem a jegyzetekkel vegyesen, a szöveg után található. „Szerkesztettebb” megoldás lett volna egységes módszer alkalmazása. – 3.

Tárgyi-stiláris megjegyzéseket kell fűznünk a levelekhez írt *Utószó*hoz is. Itt nem értjük (732.) „a világ harminc tájáról” c. földrajzi meghatározást. Véleményünk szerint Justhék Eszterházy utcai palotája nem volt „főúri”, mert a Justh-család – az arisztokráciával való minden intenzív kapcsolata ellenére – nem volt főúri, hanem „csak” jólsituált dzsentricsalád, mint ezt Halász Gábor kötetének családfája (287.) kitűnően bizonyítja.

II. Terjedelmi korlátok arra kényszerítenek, hogy a jegyzetapparátussal kapcsolatos megjegyzéseinket mértékletesen tegyük meg.

1. Tárgyi szempontból, felsorolásszerűen:

a) 1. levél (741.): Sente-Tornya – anyai örökség lévén – nem volt a család „ősi” kúriája. Ez Nécspálon volt. A genealógiai megjegyzések bizonytalanok.

b) 20. levél (748.): a Pejachevich-család nem szlovákiai (akkor persze: felvidéki), hanem horvát eredetű család; több bánt is adott hazájának.

c) 35. levél (751.): az itt szereplő Ugróc község nem Kolozs, hanem Bars megyében van, Tajna (a Révay-rezidencia) közelében; nem tévesztendő össze a trencséni Zay-Ugróccal.

d) 65. levél (755.): a Czartorisky-család nem franciásodott el. Tagjai a lengyel szabadságharcok aktív résztvevői voltak, mélyen franciás műveltséggel.

e) 71. levél (757–760.): Czóbel Minka között levelei vajon hol találhatóak? (Az OSzK kéziratárában! Jelzet?)

f) 138. levél (766.): a Rakovszky-család szintén nem arisztokrata.

g) 145. levél (uo.): Eliot nem „megfejtethetlen utalás”. A George Eliot néven író Mary Ann Evans nevű (1819–1880) viktoriánus-kori szabadgondolkodó írónőről van szó. (Az irodalmi lexikonok tudnak erről!)

h) 146. levél (uo.): a „herceg” inkább a nagyvilági életet élő Edward walesi herceg (a későbbi VII. Edward), mint a jelentéktelen monacói uralkodó.

i) 158. levél (768.): az említett vasúti szerencsétlenség nem Hegyeshalomnál, hanem a Biatorbágy melletti *Herceghalom*nál történt.

j) 205. levél (773.): a jz-ben szereplő „Kolovráthék” a szövegben (653–654.) nem szerepelnek. A család a XVII. század óta szerepel a cseh–osztrák közéletben, így „őse” nem lehetett az 1848-as osztrák miniszterelnök. Magyarországi megtelepedésükről nem tudunk.

k) 216. levél (774.): teljesen érdektelen itt, hogy Bot „egyébként kedvelt Árpád-kori név”; „egyébként” – lehet községnév is!

l) 275. levél (781.): Rozsnyay Kálmán eredeti neve nem „Hoske”, hanem „Hoschke”.

m) 290. levél (782.): „alleopatha” helyesen nem „allapatha”, hanem „allopatha”.

2.) S most pár szót a fordítóhoz! Bevezetőként: esetében részben a rossz olvasatokból származó félreértésekről, részben nyelvi félremagyarázásokról volt szó. Mindkét esetsor mutatja, hogy ezen a téren sem maradhat lehunyva a szerkesztői szem!

a) 3. levél (473.): „... et à sont faire” gyanús olvasat; a vélhető helyes szöveg talán „... et sont à faire”.

b) 7. levél (743.): „se rendre ridicule” – „nevetségessé tenni magát”. – Akár „tête”, akár a valószínűbb „bête”, de mindenképpen „noire” s nem „noir”.

c) 35. levél (751.): „Ça remplit . . .” – ha helyes az olvasat, s ha valóban ott van a másik „et” is – a fordítás: „. . . és így, és legalább valami kitölti”.

d) 43. levél (752.): súlyos fogalomzavar! „Loup-garou” (a német Verwolf v. Wehrwolf) férfiboszorkány, mesés rémalak; itt átvitt értelemben: zsémbes, magánakvaló, félelmes ember. A fogalomzavar oka: a francia „garou” (másik nevén bois gentil) valóban a Daphne mezereum nevű, mérges (farkasboroszlánnak is nevezett) növényt jelenti. A szókapcsolat: „garou”-val mérgezett „loup”.

e) 67. levél (756.): „bien née” nem „magabiztos”, hanem „jó családból való”, tehát „jól nevelt”.

f) 79. levél (760.): a fordítás eleje helyesen így szól: „Asszonyom, indulófélben és éppen gyógyultan egy Párizsban szerzett mellhártyagyulladásból, engedje meg, hogy bemutassam Önnek Sz. D. urat, egyik legjelentősebb napilapunk tudósítóját.” A „chaussé” rossz olvasatnak tűnik „chausse” helyett; így jelentheti a kifejezés azt, hogy „nem tudok meglépni, megszökni”.

g) 144. levél (766.): több olvasati hiba. „Unterdarding” (a következőkből is értelemszerűen!) „understanding” (megértés); „common-sense” van csak; a józan ész filozófiája, Justh korának Thomas Reid (1710–1786) elvein alapuló bölceleti iránya. „Jusqu'à la lie” több mint „a mélyéig”, mivel „la lie”: borseprő, folyadék alja. Inkább: „velejéig.”

h) 148. levél (uo.): nyelvi félreértés! „Sciens bonum et malum nitar” a helyes szöveg; jelentése: „Tudva a jót mégis a rosszra fogok törekedni.” – „Indigestions oncales” jelentése „daganatos eredetű rossz emésztés, szájíz.” Esetleg a mondatban szereplő herceg (Edward?) korulencsiájára való utalás is lehet!

i) 155. levél (767.): „dans la soin félicité” rossz olvasat. Vagy „Je soin” vagy „Je coin”. Tehát: „újult erővel a boldog gondban (vagy

tájakon).” – „Par trop intellectuel” helyesen: túlságosan intellektuálisak (és nem „okosak”, legfeljebb „okoskodók”!) vagyunk.

j) 162. levél (617.): „Je m’irradie le calme”: „sugárzom magamba a nyugalmat.

k) 201. levél (650. és 722.). „Itt is à change añas!” helyes olvasata nyilván: „It is a change, alas!”

l) 236. levél (677. és 776.): „humbles” alázatosak; „envolás” szárnyalóak. „C’est triste . . .”-től: rossz olvasat!

m) 250. levél 778.): „le bonheur quand même” mint regénycím: „Boldogság – csak azért is!”

n) 264. levél (780.): a kimaradt 3. versszak 2. sorában a helyes szó: „ratatinées”.

Talán túlzott és kicsinyesnek tűnő szigorral vizsgáltuk az apparátus hiányait, ballépéseit, de itt forráskiadványról van szó, s ily esetben a filológiai akribia a munkát egyik alapfeltétele, melyhez nagymértékben hozzátartozik a precíz fordítás is.

Dicsőően szólhatunk a művet érdekesen kiegészítő illusztrációkról: jobb technikai kivitelben (sajnos, itt is lelőhely jelölése nélkül) nyújtanak sokrétű kitekintést érdekes személyi és tárgyi vonatkozásokra. Kár, hogy a Halász Gábor-féle kötet ábráit nem mind aadták ki újra; gondolok itt elsősorban a két kitűnő Sarah Bernhardt-képre, valamint a tapolcsányi és a tajnai kastélyok ábráira.

A kötet jegyzetanyaga sokszor tesz említést Justh publicisztikai tevékenységéről is. Kiadói megfontolást érdemelne: nem lehetne-e ezekből, a Justh alapította „Debating Society” nevű tudományos vitaszalon jegyzőkönyveiből, a faluszínházra vonatkozó ismeretlen dokumentumokból és a hozzá írt levelekből egy újabb, az életművet teljesebbé tevő kötetet kiadni. Úgy véljük, megérné a pénzt s fáradságot: az előttünk fekvő kötet – kisebb-nagyobb hibái ellenére is – ezt valószínűsíti, s feltehetően a közönségsiker sem maradna el. (Szépirodalmi, 1977. – Műhely sorozat)

TÓTH ANDRÁS

Indig Ottó: JUHÁSZ GYULA NAGYVÁRADON

Juhász Gyula pályaképe nagyjából már kikerekedett: Csaplár Ferenc, Grezsa Ferenc, Szalatnai Rezső, mások és magam részlettanulmányjaiból, a kritikai kiadásból hiteles kép áll elénk. Éppen Nagyvárad, a költőnek itt töltött három és fél esztendeje maradt előttünk – a sok

visszaemlékezés, főként Dutka Ákosnak *A Holnap városa* (1955) című, adataiban nem pontos, de hangulatában utolérhetetlen regényes korrajza ellenére is – sok ponton homályban. Nagyon vártuk tehát a váradi éveknek olyan alaposágú és színvonalú földolgozását, mint amelyet Szalatnai a szakolcai „két keserű esztendőről” adott (1962). Olyantól vártuk, aki legalább annyira ismeri a váradi légkört, mint a Szakolcán diákoskodó Szalatnai az ottanit: odaváló, bennszülött, ismerősen mozog utcákon, emberek között, a Körös partján, a szőlősdombok alatt; járatos a hajdani szerkesztőségek szobáiban, a premontrei gimnázium folyosóján; magába szívta a városnak – „kinek nem látni párját” – levegőjét; s mindezt szavakkal érzékeltetni is tudja.

Sajnos, a könyvecske csalódást kelt bennünk. Szerzője bár váradi, a céljával kitűzött (142.) összefoglaláson s néhány kevésbé jelentős új adalékon kívül éppen azzal marad adósunk, amit várnánk tőle. Alig tett többet, mint a kritikai kiadás jegyzeteiből, a Paku-féle Juhász-émlékkönyvből (1962), a Babits–Juhász–Kosztolányi-levelezéséből (1959) kiszedegetett életrajzi adatokat rendbe szedve újramondta. Az a néhány kiegészítés, amelyet a hírlapokból vagy levéltári adatokból az előbbi három forráshoz hozzátett, sovány. Talán Juhásznak Tolsztojról írt számos cikke közül egy, amely a kritikai kiadásból a Széchenyi Könyvtár hírlapkötetének hiánya miatt kimaradt, a legérdekesebb, mert ebben – szemben a többivel – az orosz példakép tanítását „életellenesnek” minősíti. Az iskolára vonatkozó pár levéltári adalék nem ellensúlyozza a legfontosabb forrás érthetetlen mellőzését: a nyomtatott közös értesítők nélkülözhetetlen adatainak figyelmen kívül hagyását.

E könyvből jószerével azt sem tudjuk, hol lakott Váradon a költő. Dutka szerint a Szigligeti utcában, Mezeynél, a színházi muzsikusnál (197, 212); Károlyi Leona meg 1908. jún. 10-i képeslapján Rimanóczy utcát ír címként. Ilyet nem látok Várad régi térképén; a Szigligeti utca ott van közel a gimnáziumhoz, metszi az Úri utcát. Indig Ottó kétszer is emlegeti Juhász lakását úgy, hogy „a vasúton túl, a szőlősdombok oldalában” (12) volt; „ablaka a váradi szőlősdombok felé tekintett” (17). Jó lett volna tisztázni, időrendbe rakni ezeket is, ahogy Ady váradi lakásait tüzetesen ismerjük (*Emlékezések Ady Endréről*. 2. köt. Szerk. Kovalovszky Miklós. Bp. 1974.). Egy olyan várostérkép is elkelt volna, mint a most idézett műben az „Ady Váradját” bemutató.

Indig Ottó könyvéből az sem derül ki, hogyan került Juhász Váradra. Holott az 1908. évi értesítőből annyit megtudhatunk, hogy január 30-án tüdőgyulladásban hirtelen meghalt a 26 éves paptanár, Remess Vidor László. Juhászt a premontreiek nagy sietséggel az ő helyére vették föl évenként megújított szerződéssel, s tartották maguk-

nál, amíg 1911-ben Kravjanszky Mór személyében frissen végzett rendtársukkal nem válhatták föl. Ezért mondtak föl a költőnek; ezért kellett 1911 tavaszán, nyarán újból tanári állásért kilincselnie. Meg is köszönték szolgálatait, nyilvánosan elismerték „pedagógiai rátermettségét”, „pályájának odaadó szeretetét”, amellyel a tanári testület megbecsülését érdemelte ki, „igazságos bánásmódjával pedig a tanuló ifjúságnak lett atyai barátjává” (Értesítő, 1912. 74.).

Így vált volna az olvasó számára érthetővé, miért a tanév közepén került Juhász Váradra. Érkezésének napja, bár nem jelentős, éppen azért izgatja a kutatót, mert különös ellentmondást rejt. A költő maga – hat év múlva, 1914-ben – így emlékezett: „Február közepén, késő délután – bizonyosan péntek volt – valamikor egy fiatalember szállott le a nagyvárad peronon” (JGYÖM 5 : 500). Ha nem szúrja be gondolatjelek közé a *bizonyosan* határozót, egyszerűen megállapítjuk, hogy tévedett, mert az a *péntek* 1908. február 14-e volt, már pedig ezen a napon már megjelent első cikke a váradi Szabadságban. Előre aligha küldhette cikkét; Indig Ottó ebből arra következtet, hogy már 12-én, szerdán Váradra érkezett. De figyelmen kívül hagyta, hogy a Szabadság 12-én, amikor bejelentette Juhász jöttét, azt írta: „Juhász Gyula már csütörtökön Nagyváradra jön, és elfoglalja állását” (Hegedüs Nándor, It 1958. 125). Ha előre nem küldte is, de cikkét, egy könyvismertetést, hozhatta a zsebében, s az őt fogadó újságírók, Dutka, Emőd közvetítésével még aznap este eljuttathatta a szerkesztőségbe. A legvalószínűbb tehát, hogy Juhász 13-án érkezett. Ez a baljós dátum tetszhetett neki hat év múltán a másik ominózus napnak, pénteknek, ezért tévedhetett.

Sajnos, a szerző nem ismeri, nem használja föl Engel Károly fontos közleményét Juhász váradi román tanítványainak visszaemlékezéseiről (NyIK 1964. 253–257.). Nem ismeri Hegedüs András tanulmányát Juhász pedagógiai működéséről (Magyar írók pedagógiai nézetei. Bp. 1976.). Nem használja föl Szalatnai könyvének megannyi kínálkozó párhuzamát; nyilván ezt sem ismeri. De még Hegedüs Nándor dolgozatát is csak a Juhász-emlékkönyvbéli rövidített változatából ismeri, nem az It-ből (1958. 125–144), holott ebben sokkal több, el nem hanyagolható adalék van. Így pl. annak az 1908. máj. 6-i táviratnak az ügye, amelyet a premonstreiek reakciós része küldött Polónyi Gézának, és amelyet Juhász – radikális barátainak megrökönyödésére – szintén aláírt. Vagy 1908 húsvétján megjelent nyilatkozata vallásos vívódásairól. Vagy az 1910. évi értesítőből és a váradi lapokból kiderülő különös eset 1908 októberében: három nyolcadikos diák üdvözlő táviratot küldött a szeméremvétség vádjára alól fölmentett Szomor Dezsőnek, s ezért kizárták őket gimnáziumból. Juhász erről hallgatott. Vajon miért?

Nem oldotta meg Indig Ottó a rejtélyt sem: mi az oka, hogy 1908 és 1909 olyan tevékeny Juhász életében, és 1910 meg 1911 olyan passzív. Jellemző: az első két évről maga is félszáz lapot ír; a másik kettőről mindössze öt és felet! Csak az Anna távozása miatti csalódás volna az ok? Bonyolultabb lehetett ez. Csakhogy ha erről meg Juhász imént említett válságairól is híven beszámol, megcáfolta volna önmagát, amikor Váradot csupa derűnek és egészségnek rajzolja a költő életében. Ahogy a célt maga elé tűzte: „Mert Nagyvárad az egyetlen hely, ahol nyoma sincs a lelki válságoknak, meghasonlásoknak, s ahol szabadon bontakozhat ki alkotókedve” (12). Sem Dutka Ákos, sem Emőd Tamás nem igazolja ezt; Dutka *A Holnap városában*, Emőd pedig *In memoriam Juhász Gyula*, című versében (JGYE 170) elborulásokról, vezeklésekről, letörtségekről ad hírt. Indig Ottó túlságosan leegyszerűsítette, sematikusán ábrázolta ezeket az éveket, elmosta az ellentmondásokat, elhallgatta a negatív adalékokat. Erre ma már semmi szükség: Juhász nagysága *ezek ellenére* vitathatatlan.

Hiányérzet marad bennünk a Juhászt körülvevő váradi környezet homályban hagyása miatt is. Nemcsak a helyszínről nem kapunk oly szemléletes képet, mint a Szalatnai bemutatta Szakolcáról, hanem a költő kartársi és baráti köréről sem. S ha talán a váradi topográfia az Ady-centenárium táján valamelyest még nélkülözhető is, hiszen hét-nyolc év különbségről van mindössze szó, az emberek – tanártársak, szerkesztőségi társak, közéleti, munkásmozgalmi figurák – arcképvázlatai mindenképpen szükségesek lettek volna. Olyanoké, mint A Holnap tagjai (Antal Sándor, Berkovics Renée, Dénes Sándor stb.) vagy a premontrei igazgató, Novotny S. Alfonz, a híres kolléga: Károly Irén. Egy mondat legalább Balázs Béla váradi kapcsolatának megokolásául nagynénjéről, Rechtené Bauer Zsófiáról, a váradi polgári és kereskedelmi lányiskola igazgatójáról, több helyi társadalmi egyesület tisztségviselőjéről, általában helyi közéleti szereplőiről. (A megyei monográfia is emlegeti. Vö. K. Nagy Magda: *Balázs Béla világa*. Bp. 1974. 386.)

Számos tárgyi hiba is zavarja az olvasót. Névelírások (Bauer Herbert helyett Henrik; Rozsnyai Kálmán helyett Béla; Schmitt Jenő Henrik egyszer Jenő, egyszer Henrik, de együtt sohasem). Indig Ottó kétszer is állítja, hogy Juhász gyorsírást tanított (18, 135). Összetéveszti a görögpótló irodalommal. A gyorsírást Szilágyi Dózsa hittanár tanította. Juhász az értesítők szerint 1907/8-ban az I/A-ban magyart, latint, a III/A-ban történelmet, a VI-ban és VII-ben görögpótlót; 1908/9-ben az I/A-ban magyart, latint, a III/B-ben és a VI-ban magyart, a VIII-ban görögpótlót; 1909/10-ben az I/A-ban magyart, latint, a II/A-ban latint, az V-ben görögpótlót; végül az 1910/11. tanévben a II/A-ban magyart és

latint, a III/A-ban magyart, a IV/A-ban történelmet tanított. Érdemes lett volna Juhász néhány nevéssé lett tanítványáról is szót ejteni. Így 1907/8-ban a III/A-ban Olasz Péter, a VI-ban a hérosztratoszi hírességű Bary Zoltán, a kitűnő tanuló Bónyi Adorján és a magántanuló Nadányi Zoltán; 1909/10-ben a későbbi főispán, a József Attila-levelezésben is előforduló Hlatky Endre (a váradi Holnap-múzeum; a mai Ady Múzeum elődjének alapítója; a magyar rádió történetének, sőt az 1944. október 15-i sorsdöntő napnak is egyik szereplője); Pelle János, akiről később cikket írt (JGYÖM 6 : 580), Rimanóczy Kálmán; majd a későbbi író, Lackoné Kiss Ibolya mint magántanuló (vö. Magyar Nemzet, 1967. ápr. 9.). Megtévészítő viszont, hogy Indig Pogány Sándorra úgy hivatkozik, mintha Váradon lett volna Juhász tanítványa (136), holott őt – visszaemlékezése szerint (JGYE 97–99) – Máramarosszigeten tanította a költő; ámbar a szigeti piaristák értesítőjében – ez is rejtély – nem találtam a nevét.

Faith Ágoston, akit Indig szembeállít Juhással, nem világi tanár volt, hanem premontrei, így előnye érthető, s nem lehet a költőre sérelmesnek minősíteni (134, 136). Téved Indig, amikor azt állítja, hogy Beke Boldizsár 1907 végén nyugdíjba ment, s Juhászt az ő helyére szerződtették (135). Beke mindvégig kollégája maradt Juhásznak; Faith 1909 őszén éppen tőle vette át az önképzőköri tanárelnökséget, amely Indig szerint Juhászt illette volna meg.

Indig jegyzetkezelési módszere megtévészítő. Másodkézből vett idézeteire is úgy hivatkozik, mintha a kezében lettek volna. Ez nemcsak az akadémiai kéziratára vagy a Somogyi-könyvtár Kilényi-gyűjteményére vonatkozik, hanem azokra a cikkekre is, amelyeket a kritikai kiadásból vagy a Paku-féle emlékkönyvből vett. Ez azért sem célravezető, mert elüti az olvasót az ellenőrzés lehetőségétől: eleve lemond róla, mert az hiszi, csak a számára hozzáférhetetlen váradi lapokban olvashatná őket; holott a könyvtárakban ő is megtalálhatja Indig közvetlen forrásait.

Személy szerint én nem panaszkodhatom: rám bőven hivatkozik. Túl bőven is, mert mint a kritikai kiadás sorozatának szerkesztője valóban szerepem volt ugyan minden kötet jegyzetének megfogalmazásában, de jó néhány idézet, amelyet Indig a váradi publicisztikát közreadó 5. kötetből vett, nem tőlem, hanem a kötetet sajtó alá rendező Ilia Mihálytól való (27, 74, 75, 144, 146).

Indig bemutatja a váradi Szabadság 1908. május 27-i számában névtelenül megjelent *Vörösmarty felel* című költeményt, és Juhász szerzőségét próbálja bizonyítani (124–128). Nem tudott meggyőzni

sem arról, hogy ez az avított hangú és verselésű, talán a gimnazista Juhász Gyuláénak még elfogadható frazeológiájú és képzetkörű költemény a *Szögedi intérier* és a *Maillard kisasszony* szerzőjének verse volna; sem arról, hogy ezt miért közölte volna név nélkül. (Kriterion, 1978.)

PÉTER LÁSZLÓ

Pomogáts Béla: RADNÓTI MIKLÓS

Radnóti Miklósról monográfiát írni – tulajdonképpen hálás feladat. Az irodalomtörténést serkentheti a költő ismertsége, sőt népszerűsége. Serkentheti az a tudat is, hogy „missziót teljesít”, hiszen irodalomkutatásunknak egyik legnagyobb adóssága a Radnóti-monográfia. Annak ellenére így van ez, hogy a kortársak és mások tollából is számos értékelő-elemző tanulmány született, s hogy *részleteiben* az egyik leginkább feldolgozott életmű ez. A Radnóti-kutatás eredményeinek nagy része a költő kortársainak, sőt személyes barátainak munkája révén adódik; – Baróti Dezső és Tolnai Gábor Radnóttal kapcsolatos, néhány éve újra megélénkült tevékenységének eredményeként valószínűleg remélhető egy homogén, az egészre tekintő, autentikus munka megjelentetése.

Radnóti Miklósról kismonográfiát írni – kevésbé hálás: könnyebb és nehezebb egyszerre. Mint a műfaj neve is tájékoztat: a kismonográfia egy – létező vagy nem létező – nagyobb elemzésnek a szűkítése; vagy épp ellenkezőleg, annak előkészítése. Nem tudjuk, Pomogáts esetében erről van-e szó. Amit a szerző jelenlegi feladatában vállalt: a sorozat jellegének megfelelően népszerűsítő munka, írói arcképet és a fejlődés főbb vonalait megrajzoló pályakép, verselemzésekkel illusztrálva. Mint említettük, a háttérben álló nagymonográfia tényleges megléte nem törvényszerű, bár ennek a sorozatnak a legjobbjainál – Pándi–Pálmai *Petőfije*, illetve Czine Mihály: *Móricz Zsigmond* c. könyve esetében – ha csak részben is, rendelkezésünkre áll a részletesebb elemzés. Egy dolog azonban kétségtelen: a sikeres tömörítés érdekében kristálytisztá, logikus szerzői koncepció kívántatik.

Pomogáts Radnóti-képe meglehetősen problematikus. A szerző hivatkozásaiból is kiderül, hogy szívesen – és indokoltan – támaszkodott a már elért eredményekre, a részleteket vizsgáló tanulmányokra: Tolnai Gábor, Baróti Dezső, Koczkás Sándor írásaira, illetve Bori Imre sajátos szempontú kismonográfiájára. Ám ezek a szerzők nemcsak

egymással nem „azonosak” – szemléletük, vizsgálódásuk módszere, fogalomhasználatuk is eltér –, sokszor egy szerző több tanulmánya is más-más képet mutat, a fejlődés törvényei szerint.

Pomogáts az összegzés és ismeretterjesztés igényével összeszedett megállapításokat nem egy saját, végiggondolt koncepció alapján szintetizálja, hanem megtartva azok sokszínű különbségét, következtetéseiket „egybemossa”. Mindebből következik, hogy ha vele kívánnánk vitatkozni, tulajdonképpen az idézett részmegállapításokra, töredékes következtetésekre, illetve a fogalomhasználat terén irodalomtudományunk legégetőbb problémáira kellene reflektálnunk, ezek pedig mindenképp meghaladják egy recenzió kereteit. Ahol magával a szerzővel van vitánk, ott ezt igyekszünk jelezni.

Nem kizárólag Pomogáts felelős tehát a bizonytalan fogalomhasználatért, a következetlenségért viszont igen. Szintén „divatjelenség” az irodalomtörténeti „kesztyűs kéz”, a valamiféle tapintat, esetleg tudósi alázat címén elhallgatott, vagy elnagyolt részletek – amelyek szintén nem segítik a megfelelő, tiszta kép kialakítását. Egy ilyen típusú, nem elsősorban a szűkebb szakmának szánt könyv esetében a találgatást nem szerencsés az olvasóra bízni.

Radnótival kapcsolatban is több különböző hamis tudatot tarthatna számon a nemlétező statisztika. Ezeket egy elemzésben nem lehet figyelmen kívül hagyni – Pomogáts sem kerüli meg őket, és egy-egy kérdésben meggyőző érveléssel „korrigál”. Valóban ideje volt már tisztázni a költő viszonyát a klasszicizmushoz, s ennek alakulását a lírai fejlődés tükrében kell vizsgálni, mint ezt Pomogáts is tette. Részletes elemzését kapjuk annak, hogy Radnóti klasszicizmusa hogyan függ össze nemcsak a Babits által meghirdetett irodalmi és etikai programmal, de magával Kazinczyval és a felvilágosodás „elsődleges” klasszicizmusával. Ez a kettős kötés segít megérteni a korai periódus intenzív és sokoldalú lírai tanulmányokat végző és ezek hatásait versekben rögzítő költőjét, s a későbbi eclogákat író Radnótit is. A fogalomhasználat homályossága miatt ugyanakkor szerencsétlenül keverednek Babits terminusai a későbbiekkel (új klasszicizmus – új realizmus, lírai realizmus stb.). Ennek a bizonytalanságnak a nyomai máshol is zavaróan befolyásolják a hatáselemzést – gondolunk itt a különböző avantgarde irányzatokkal, illetve különböző alkotókkal való összekapcsolásokra. A könyv első felében kifejtett – mások állásfoglalásait is összegző – szabadvers-definíciók helyenként homályosan, máshol elmentmondásosan függenek össze a későbbiekben idézett versekkel és a lírai váltás elemzésével. Az ebben a részben túlságosan is bő irodalomelméleti alapvetéssel szemben a második – a költő szempontjából

fontosabb – periódus e tekintetben szűkszavú, sokszor egymondatos megállapításokra szorítkozik. Ezek egy része egyáltalán nem, vagy csak alig kapcsolódik a részletezett életrajzhoz, a kevésbé részletezett verselemzésekhez, és az egyáltalán nem részletezett esztétikai vagy világnézeti megállapításokhoz, ezért – főként az utóbbiak számára – nem szolgál megnyugtató bizonyítékként.

Radnóti nevével leggyakrabban az antifaszizmus fogalmát kapcsoljuk össze, s nem utolsósorban oktatásunknak köszönhető, hogy régtől beidegzett asszociációkat kiegészíteni sem könnyű. Pomogáts – helyesen – erre törekszik. Részletes életrajzi elemzéssel egészíti ki a szegedi korszakot, láttatva azt a közeget is, amelyet az odaérkező Radnóti talált. S noha mindenképpen túlzásnak tartjuk azt a megállapítást, hogy „ekkor (a szegedi években) gyülekeztek Radnóti köré a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának tagjai”, a költő világnézeti fejlődését tekintve valóban fontos évek ezek. Szintén nem értünk egyet a szerzővel, amikor következtetésesei között ezeket írja: „Az ösztönös lázadásból a szegedi élmények révén lett tudatos magatartás, forradalmi érzés és világszemlélet. A már korábban megalapozott marxista ismeretek és a szegedi munkásmozgalomban vállalt áldozatos szerep vértették fel Radnóti Miklóst a szocializmus eszméivel. Tiltakozó és lázadó versei nyíltabban beszéltek már, közvetlenül támadták az ellenforradalmi rendszert, és hirdették a szocializmus igazságát.” Míg a korábban írott lázadó verseket Pomogáts jó érzékkel sorolja a tájékozódó költő érdeklődésének változásait követő állomások közé (*Szegénység és gyűlölet verse*), a harmincas évek *lelegetjén* éles cezúrát látva a továbbiakat véglegesnek, az érett költő alkotásainak tekinti. Így válik az *Ismétlő vers* néhány sora Pomogáts gondolatmenetében a szocialista költő „mozgalmi ars poeticájává”. Tanítok / és vallom a harcot is! / költő is vagyok, / meg proletár. A szerző maga is jelzi, hogy a verseknek ez a csoportja esztétikailag nem tartozik a költő legjobbjai közé, azaz: itt a szocialista emberről van szó, és nem a szocialista költőről. Formállogikáinak tartjuk azt a későbbi következtetést, amely ennek jegyében értékeli majd Radnótinak József Attilához, illetve később József Attila örökségéhez való viszonyát, s ezzel a két költőt egy vonalba helyezi. Túlságosan egyenesnek, simának, problémamentesnek láttatja Radnóti pályáját, s ez olyan erős preconcepciónak bizonyul, hogy fontos pontok megvilágítatlanul maradnak. A költő Sík Sándorhoz fűződő kapcsolatáról a szerző mindössze annyit jegyez meg, hogy „Radnótit, noha világnézeti ellentétek választották el tőle, különösen szerette, és a költő is hálát, ragaszkodást érzett tanára iránt. . . Tanár és tanítvány bizalmas kapcsolata mindvégig fennmaradt.” A zsidó száрма-

zású költő kikeresztelkedéséről ezt írja: „Baráti tanácsra járt el, midőn úgy döntött, hogy pontot tesz egy régóta tartó belső folyamat végére, és a katolikus egyházba lép. Nem egyszerűen az oltalomkeresés szándéka húzódott meg elhatározása mögött, régebben is vonzódott a kereszténység gazdag szellemi örökségéhez.” A „baráti tanács” mögé feltehetően a szerző is Sík Sándort gondolja, ám a „régóta tartó belső folyamat” elemzése a Pomogáts szerint már hosszú ideje szocialista költő esetében elengedhetetlen lett volna. A mi értelmezésünkben itt nem a keresztény kultúra iránti vonzalom, hanem a hazafiság vállalása, a diszkrimináció elleni igen határozott, ugyanakkor kétségbeesett kiállás, s nem utolsósorban s egyáltalán nem szégyenlősen kimondva a személyes életmentés egy halvány lehetősége áll a háttérben.

Pomogáts végig a könnyebb ellenállás felé haladva elemzi az életművet. A szuperlatívuszokra való hajlam József Attilával és Bálint Györggyel foglalkozva csak a rokonságot elemzi, az eltérést nem. Az egyoldalúság következtében így válik Radnóti József Attila folytatójává, annak ellenére, hogy a két pálya már 37-ig is erőteljesen különbözik. Radnóti életművének értéke egyértelműen csökken akkor, ha megfosztva saját specifikumától, másnak a behelyettesítőjévé válik. József Attila életművében a szocialista költő indít offenzívát s lesz ezért személyében fenyegetetté. Radnótinál a történelmi offenzíva hatására fenyegetetté vált költő védekezése lesz magas esztétikai értékű versekben dokumentált előremutató felülemelkedéssé. Radnóti antifaszizmusa – amely az antifaszizmus különböző típusainak elemzése nélkül nehezen megfogható – nem hasonlítható össze József Attila szocializmusával, és főként, valamiféle magasabbértékűség kedvéért nem tekinthető járulékos jegynek a költő világnézetében.

Bizonyos megoldatlan kérdések betudhatók a műfaj korlátainak. Az avantgarde-dal való kapcsolat mellett háttérbe szorult a népiesség területére „kiránduló” költő; a nemzeti ellenállás és Radnóti kapcsolata is több szót érdemelne – de ezek egy nagymonográfiában még helyet kaphatnak.

Vitánk van viszont a szerző módszerével: a lényegkiemelés helyett sokszor szinte refrénszerűen tér vissza az életrajz bizonyos pontjainak részletezése, például a költő Fannihoz fűződő, közhelyekkel bemutatott, mégis bőven tárgyalt kapcsolata esetében is. Ezzel a technikával nem lehet éles vonalú költői portrét rajzolni. Ezzel tulajdonképpen érintettük a könyv hibás arányait is, hiszen az előbbi módszer alkalmazása a verselemzés rovására történik, ezek kevés kivételtől eltekintve szűkszavúak, s az idézet és az állítás között többször is ellentmondás feszül (pl. a forradalmi öntudat és remény illusztrációjaként a *Most fölújom* c. vers részlete nem éppen meggyőző bizonyíték).

A Gondolat Kiadó méltán népszerű sorozatának ez a kötete talán figyelmezteti irodalomtudósainkat arra, hogy egy igazán színvonalas, árnyalt, elemző Radnóti-monográfia s ennek népszerűsítő változata egyre inkább várat magára. (Gondolat, 1977 – Nagy magyar írók sorozat)

CSÁKI JUDIT

Déry Tibor: BOTLADOZÁS

Életében maga is segített feltáplálni a legendát szóval, tettel s a mondatközökbe foglalt visszhangos csenddel is: Déry Tibor lassan, tűnődve s keveset ír. Fájdalmasan hirtelen halála után 1460 oldalon tette közzé a Szépirodalmi Kiadó összegyűjtött cikkeinek, tanulmányainak, esszéinek kiegyensúlyozott ciklusokba rendezett két kötetét. Ez sem a teljes anyag még, de a gyűjtemény minden eddiginél teljesebb képet ad az írónak a világgal, kor- és pályatársaival s önmagával folytatott hat évtizedes párbeszédéről. A csendesen ironikus és önironikus előszót még Déry Tibor írta és keletkezte 1977-ben, a kötetet Réz Pál állította össze és szerkesztette gondos munkával. A kiadó a tanulmányok forrását, megjelenésük eredeti helyét sajnos nem jelezte, s első publikálásuk idejét is csak az évszámmal adta meg.

Déry célját könyve címére s utolsó alkotókorszakának kétségeire rímelő szerénységgel szabja ki: „egy gondolkodás menetét kívánom itt bemutatni, tévútjait is, nem utolsósorban a magam szórakoztatására” – bocsátja útjára *Botladozásait* (6). A maga szórakoztatására? Önugrató s önbotlató mozdulatai éppúgy bizonyítani látszanak a feltevést, mint pengő ideggel vagy szelíden gyilkos szatírával kiröppentett, tévedhetetlen biztonsággal célba találó hegyezett nyilai. Olvasói gyönyörűsére? Dérynek a harmincas évek elejére felnevelt s művészi magáratalálásával egy időben beérő esszéstílusa a modern magyar próza magasán szikrázó, messzevilágító teljesítménye. Önmaga s kora értelmezésére? Őnarcképeinek szépítés nélküli, kérlelhetetlenül kutató, bizakodó, töprengő és kételkedő sora; irodalmi tanulmányainak, íróportréinak, műelemzéseinek impozáns rendje; világnézeti állásfoglalásainak szenvedélyes, megszenvedett és töprengő vonulata; hazai mozaikjainak, külföldi utazásainak kedvvel meghúzott vonalrajza; s a vele folytatott interjúknak a kötetet önéletrajzi rondóformában záró dialógusa a **figyelem fényzóráját befelé és kifelé egyaránt fordítja, az író személyes**

gondjairól közösségi érvénnyel vall, s a szocialista közösség világtörténelmi távlatait és megrázkódtatásait a moralista hitével és válságtudatával éli meg, veszi magára, s veti a bizonyosságok és bizonytalanságok billegő mérlegére. Ifjúkorának izzása, férfikorának felelete s öregkorának kérdései, ha más-más magatartással és módon is, az író arcképét a korszak felhőjátékaira vetítik fel.

Déry kötetének terjedelemben is, súlyban is egyik legjelentősebb tartományát irodalmi esszéi tűzik körül (a *Fehér pillangó* s az *Elevenek és holtak* ciklusban). Vannak írók, kiknek kritikai megnyilatkozásából csupán az önkifejezés szívdobogása hangzik ki. Déry – noha kritikusi vonzalmait és ellenszenveit természetesen saját pályájának belső szűkségeitei szabályozzák – nem tartozik körukbe. Pályatársainak műveiben önnön problémáira keres választ, de nem egyszerűen önmagát mutatja fel; makacs kitartással és lélektani érdeklődéssel, sőt írói kíváncsisággal a jellemzőt és a jellegzeteset kívánja tetten érni. Nem számíthatjuk azoknak az íróknak sorába sem, akik – mint Goethe vagy Schiller – művészi észrevételeiket, kritikusi megfigyeléseiket poétikai-elméleti rendszerbe állítják. Bár okfejtése mindig módszeres, és nem egy tanulmánya messze túllendül egy-egy karakterisztikus vonás vagy stílusjegy azonosításán, értelmezésén és értékelésén (*Megjegyzések a líra szociológiájához*, *Dadaizmus*, *Az írói szabadságról*, *Dokumentumirodalom* stb.), elsősorban nem a művészetelméleti általánosítás geometriai szépsége és kristályos egyensúlya ejti meg, hanem egy-egy írói magatartás, morális és mesterségbeli norma, társadalmi és művészi alternatíva, alkotáslélektani, stílusbeli és nyelvművelő műhelykérdés elemzése érdekli.

E két pólus vonzásában és taszításában, világnézeti elkötelezettségének és kutató szenvedélyének erkölcsi erőterében alakítja ki írói kíváncsisága és intellektuális felajzottsága sajátos kritikusi alapállását, azt a kettős képességet és teljesítményt, hogy a vizsgált művészt, művet vagy életművet alkotói plaszticitással keltse életre, és szellemi igényességgel világítsa át, ítélje meg.

Korai Ady-tanulmányában (*Az utolsó nemzeti költő*, 1919) a költő művészetének egy töről kétfelé ágazó képletét az Ady-versek gordonkahangjának megidézésével teszi érzékletessé: „Ady hatalmas, közvetlen ösztönrel érezte fajtája s azon túl az idők tragikumát, s áthatolhatatlan sötétsége elől menekülve vált élete is tragikussá. Érzése tudatossá vált, e tudott tragikum megoldása: forradalmi versei” (I. 566.). Amikor Szép Ernő *Lila ákácának* impresszionista hangulati egységéről ír (1919), impresszionista érzékenységét nemcsak jellemzi, hanem meg is formálja („Ez egység biztosan tartja össze e lenge, napban tarkán csillogó,

pókháló gyengédségű írást”, I. 231.); ugyanakkor nem hallgatja el azt sem, hogy ötletei olykor elragadják a szerzőt, s ilyenkor fáradtabb, szürkébb az írása. Babits-elemzésében (*Babits Mihály: Nyugtalanság völgye*, 1921) tud Babits hangján szólni („a nyugtalanság völgyéből gyönyörűen szállnak az ég felé a nemes lamentációk”, I. 284.), de azt is tudja, hogy pacifizmusuk nem szüntetheti meg a szegénység és kiszolgáltatottság nyomorúságát.

Ha 1921-ben levelet ír Kassák Lajosnak, az ő expresszionista stílusában fejezi ki vele való művészi egyetértését („ma erősnek s lázasnak kell lennie a művésznek, s a megtorpant emberiségnek úgy ráznia fülébe, szívébe az új életet, hogy tátott szájjal s kiáltva a borzalomtól meredjen vissza régi s bűnös tragikumára, s forduljon s szakadjon el tőle”, I. 278.); ám – mintegy saját későbbi fejlődését előlegezve – azt sem hallgatja el, hogy veszélyesnek tartja a nyelv ősi szerkezetének felrobbantását. Kassákhöz szóló 1937-es levelében pedig (*Az elégedetlenségről*) a konstruktivista Kassák szerkesztőművészetének mintáját követi, amikor azt fejtegeti, hogy a politikus és a művész munkaköre metszi egymást; arra figyelmeztet, hogy az alsóbb társadalmi rétegekből a magasabbakba felsikló egyén szellemi pályája könnyen elgörbülhet; s azt veti Kassák szemére, hogy újabb verseiben apad a társadalmi elégedetlenség. E kritikában Déry nemcsak gondolatilag, de stílusművészként is önállósul. Amikor arról ír, hogy az igazi forradalmárt és művészt az elégedetlenség rokonítja, s mindkettő hasonlít valamelyest a neurotikus szerelmesre, „aki, ha birtokába veszi is a nőt, birtokon kívül marad” (I. 370.), a *Szemtől szembe* motívumkincsével gazdálkodik; amikor pedig utal Kassákhöz írt korábbi levelére, *A befejezetlen mondat* Proustont nevelt s 1937-ben éppen formálódó mondatvegetációjának félreismerhetetlen szövevényét telepíti át a kritikába:

„Amikor kb. két évtizede levelet írtam Önnek – s hogy nem tágitok e párhuzamtól, nem csak személyes elérékenyedésből történik, hanem mert szeretném kitapintani a történelem szeszélyes érverését, s miközben a magunk törekeny s szerény játékát vizsgálom, állandóan szemmel tartani a két időpont között elvonult eseményeket: a magyar ellenforradalom három korszakát, az olasz fasizmust, a weimari köztársaság születését és bukását, az osztrák ellenforradalmat, s nem utolsósorban a spanyol polgárháborút – amikor ma tizenhét éve levelet írtam Önnek, mindketten Bécsben élünk, többé-kevésbé önkéntes számkivetettségben; ma mindketten Pesten, többé-kevésbé önként vállalt kötelességből, s mert alighanem itt élni-halni kell. Miért van hát, kérdem magamtól kíváncsian, hogy egy annyira megváltozott éghajlat alatt,

magunk is jócskán változván, a kettőnk konstellációja nagyjából megint csak ugyanaz, ami volt?” (I. 369–70.)

Déry ítélkező szigora a Kassák temetésén elmondott gyászbeszédben az egykori tanítvány tiszteletadásává oldódik (*Hatalmas tv fölöttünk*, 1967), stílusa azonban kubizmuson edzett keménységgel állít egy építészeti hasonlatban szoborszerű síremléket a köznapi józansággal farkasszemet néző mesternek, kinek fején „az élete végéig megőrzött hegyes, nagyszélű kalap . . . mint egy középkori vár donzsonja őrizte kőből vésett arcát” (I. 659.).

A József Attila halálára írt megrendült emlékezést (*Emlékül*, 1938) a szemlélet és a pályaszakasz rokonsága mellett a stílus is hitelesíti, mely József Attila-i reminiscenciákkal, érzékletességgel és kedvességgel lát és láttat („Sovány koszton élt, s domború, fénylő salátafejeket hordott be verseibe, . . . ringó farú, halhatatlan fiatalasszonyokkal ajándékozta meg magát”, I. 586.), s *A befejezetlen mondat* modern fénytörésű, szinesztéziás nyelvi bravúrijait és időjátékait a testvér-szellem természetességével ismétli meg:

„A lélek nem az időben fejlődik, hanem egy érdekesebb, szemcséesebb közegben, mely hol hígabb, hol sűrűbb, s aszerint kisebb vagy nagyobb nyomással alakítja: az események összeálló, sodródó közegében. Attila lelke gyorsan alakult, öregedett” (I. 588.). József Attila és Déry Tibor harmincas évekbeli képzetársításait, asszociatíván képzeletmozdító képkötéseit, elvontat konkrétal pereltető hasonlatait egyszerre villantja vissza annak a pengőnek fénye, melyet egy nyomorgó szabósegéd hagyott a költő lakásán, „mint a jósnak egy tündéri, ezüst lábnyomát” (I. 589.). A magára maradt költőt Déry karkai labirintusban vizionálja – mint *Zálog* című nagynovellájának hőseit a *Szemtől szembe*-ben, s oly lidércnyomasos léggörrel veszi körül, mint Parcen-Nagy Lőrincet *A befejezetlen mondat* karkai fojtottságú, méltán híres álomviziójában. A József Attila-nekrológban különösen szembeütő, ami a *Szemtől szembe*-ben és *A befejezetlen mondat*ban is kitapintható: a Déry kivetítette Kafka-reminiscenciát a József Attila-i elv magyarázza és minősíti: „Ím itt a szenvedés belül, / Ám ott kívül a magyarázat”.

Ha Nagy László költészetének formai választékát izlelgeti rózsadombi sétája közben, a váratlan felfedezés örömeivel (*Egy fiatal költő*, 1954), mondatainak rendje, szerkezete és képanyaga is ösztönös biztonsággal tudja, kit dicsér („ezúttal az őszi alkonyat ragyogása helyett, melynek egyébként önfeledten eladom magam, ennek a fiatal szívnek búbjósan játszó fényei vettek meg” I. 601–2.).

Tóth Árpád fiatal epheboszi alakját a levegőbe metszve mutatja be (*Tóth Árpád*, 1955), egyetlen eltörölhetetlen mondattal is márvány-

szerű maradandósággal jellemzi („Haragjában is kedves volt, dohogásában bájos, szeretetében előkelő”, I. 614.), s költői leleményeit líraian telített prózában, alkotáslélektani éleslátással, szellemes találménysággal követi:

„Verseinek ritka mellékszereplői, kiket a főhős – a költő – rokonszenvével kitüntet, szinte mindnyájan szegény emberek, egy hivatalnoknő a villamoson, egy kopott diák, egy trafikoslány, Csokonai Vitéz Mihály, Vajda János stb., s a mű közvetve rájuk sugározza vissza a lét pompáját, az arany, az ezüst, a díszek fényeit, így szolgáltatva ravasz költői igazságot. Amit Tóth Árpád a maga számára áhított volna: egészséget és jó-létet – azt az ő számukra az olvasói nosztalgiával pereltette.” (I. 615.).

Gelléri-elemzésében (*Gelléri Andor Endréről*, 1965) Déry már az első bekezdés végén leleplezi azt a mesterfogást, „amellyel e nagy író végrehajtja sajátlagos varázslatait: kirobantja a tükörből a tükörképet, a valóságból az álmot, az élet elviselhetetlen nyomorúságából a szépséget” (I. 618.). A *Lepkék* című novella szerzője ne vette volna ezt észre, aki az országút agyagos, trágyás, sáros keréknyomába ülő, szárnyait rezegtető, fel-fellibbenő, majd visszaereszkedő és izgatottan, leheletkönnyen továbbremegő tíz fehér lepkét anygali üdvözlethez hasonlítja?

Egy-egy kortársnak a stiláris felidézésig azonosuló megidézése s az arcképvázlat intellektuális megvilágítása és átvilágítása jellemzi a Szabó Lőrincről, Németh Andorról, Tömörkény Istvánról, Tersánszky Józsi Jenőről, Illyés Gyuláról, Németh Lászlóról, Veres Péterről, Bernáth Aurélról, Borsos Miklósról, Zelk Zoltánról és Lukács Györgyről adott elmélyült elemzést vagy villanásnyi portrét is.

A Németh Lászlóról szóló szép emlékezésben (*A hiány*, 1975) a személyes aggodalom hangján töpreng a riadtan tapogatózó feltevés: „Az utolsó hónapokban . . . már hullni vágyott . . . Nagyon tájékozatlanok vagyunk a más ember dolgában, de azt hiszem, végső soron elméjének . . . előhalála segítette át az elmúlásba” (I. 729–30.). Tamáshegyi kertjének fenyegetett idilljében, elhulló pályatársainak megdőlt rendjében, a balatoni béke fölött fodrozódó s ingó személyes és kollektív aggodalmainak hullámmozgásában Déry, ki képzeletbeli életrajzában, a *Kyvagiokén*ben már önnön sírfeliratát is kivéste, úgy vélte, az író az tartja életben, hogy ír, s hogy olvassák. A *Botladozás* posztumusz kötete, mint egész magasra tornyozott életműve is, igazolja feltevését. (Szépirodalmi, 1978).

EGRY PÉTER

VERSESKÖNYVRŐL VERSESKÖNYVRE

LENGYEL BALÁZS KÖNYVÉRŐL

Legyünk pontosak: Lengyel Balázs kötete nem „tanulmánykötet” a szó szigorú értelmében, hiszen nem tanulmányokat tartalmaz, hanem „napi” kritikákat. Az Élet és Irodalomban közölt bírálatok sorát kapjuk kézhez, kötetté összefogva. S az első kérdés itt adódik. Mi indokolja a kurrens híradások kiemelését eredeti közegükből – hetilapunkból, ahol kézenfekvő informatív funkciót láttak el – s újbóli kiadásukat, immár gyűjtemény jelleggel? Mi ad ismét aktualitást ezeknek az alkalmi írásoknak? Milyen érdeklődésre tarthat számot 4–8 évvel ezelőtti verseskötetek „friss” bemutatása – a frissesség elmúltával? Nem töltötték-e be funkciójukat eredeti helyükön? – Ha az írásoknak tárgyukat illető informatív értéke megcsappant, a szerző személye viszont óhatatlanul előtérbe került. Lengyel Balázs gyűjteményével kikényszeríti az értékelést kritikusi tevékenységéről. Miképpen ő írja egy költőnkéről – mutatis mutandis – „vértet, pajzsot, alkalmi védelmet önként elvet magától, . . . bízik annyira művének egészében, hogy a pillanat ezer tényezőtől befolyásolt mértékét félrevetve . . . viszonyító mérlegelésnek vessze magát alá.”

A Kritika című lap 1978. februári számában Szilágyi Ákos értékelte a kötetet. Szilágyi írásának (*Kritika és tolerancia*) főbb téziseivel egyetérték. Amennyiben gondolatmenetünk több ponton érintkezik, annak csak egy oka lehet: a hasonló vagy azonos alapállás. Eufemisztikusnak érzem viszont a Lengyel Balázstra vonatkozó „értelmiségi” ideológia, ill. attitűd megnevezést, és ezért félrevezetőnek is. Nyilvánvaló, hogy polgári ideológiáról és magatartásról van szó. – A továbbiakban mellőzöm a Szilágyi cikkére való hivatkozást.

A kötetben elhelyezett írások 67 költő 71 kötetéről és 2 antológiáról számolnak be. Ijesztően nagy szám – a „rossz végtelen” tériszonyát kelti fel az olvasóban; inkább elijeszti a versek olvasásától, mint bátorítja. Pedig nem is meríti ki a lehetséges teljességet – az adott időszakon belül sem. A szerzőt így is hiányok nyugtalanítják. Bennünket is – de másért. Úgy lehet: éppen az áhított teljesség ébreszti bennünk a sivárság érzését, a megvalósulás arányában. Tudniillik az extenzív teljesség. Ugyanaz, amely egy hetilap hasábjain nem zavar. Egy könyvvel szemben támasztható teljességigény azonban mást jelöl ki feladatul: tülemlkedést a napi megoldásokon, egyáltalán más szempontok érvényesítését, a tárgyalás más, magasabb logikai szintjét (tehát az

általánosítások fokozott igényét); nagyobb, szélesebb összefüggések feltárását; az empirikus kutatások hasznosítását folyamatok, tendenciák megrajzolásában.

Meglepő Lengyel Balázs kritikusi alapállása is, amellyel bizonyos bírálatok veszélyét próbálja előre elhárítani (súlyosabbakat hívja ki ezzel maga ellen). Ezt írja: „bárki, aki megtisztel figyelmével, egy nem tévedhetetlen magánszemély líráról való elmélkedését olvassa; magánvéleményét. Kritikusi mérlegem nem központilag hitelesített és ellenőrzött mérleg.” – A kritikus *kritikusként* írja kritikáit, nem magánszemélyként. A dolog fogalmában adva van ez. Lengyel Balázs azonban mintegy ki akar bújni kritikusi felelőssége alól, s hisszük, hogy nem a tévedéstől való félelem miatt. Ő is tudja azonban, hogy magánvélemény nem tarthat számot a nyilvánosság figyelmére (hacsak nem a szociológiában, mint eltűnő statisztikus érték). A kritikus – felelős írástudó – véleménye azonban több pusztá véleménynél: valamely álláspont képviselése. Lengyel Balázs „nézetei” sem „magánnézetek”, legfeljebb nem ad számot ezekről, előfeltevéseiről. S ehhez persze joga van. S ahhoz is, hogy ezeket mégis – kimondatlanul is – képviselje.

Lengyel Balázs – mint írja – a költők karakterizálását tekinti fő céljának. Írásait elsősorban az olvasó tájékoztatására szánja. Módszere ennek megfelelően alakul. Több évtizedes kritikusi tapasztalat birtokában képes néhány vonással fölidézni egy-egy költő arculatát. Rendre az egész életmű felől közelíti meg a kiszemelt kötetet, s ez megkönnyíti feladatát; s rendszerint lehetséges is, mert az induló költőket eleve kizárja a vizsgálódás köréből. Elemzése során nem ritka, hogy a megvilágító magyarázatokat idézetek helyettesítik. Idézetekre persze, szükség van – illusztráció gyanánt –, s nem is volna tisztességes arányukat méricskélteni; nem szabad azonban a gondolati műveleteket pótolniuk, az adott jelenség néven nevezését, az elméleti háló összezárását ott, ahol tettenérhető valami, ami nem adódik magától, ami benne van ugyan a versben, de értelmezést kíván. Az értelmezés pedig nem kerülhető el – a reflexió lényegéhez tartozik. Az olvasó értelmezése nem pótolhatja a kritikust; az értelmezések funkciója épp konfrontációjuk lehetőségében valósul meg. Így például – kiragadott eset – láthatóan nem tud mit kezdeni Lengyel Balázs Tamkó Sirató Károly költészetével. Ezt írja róla egyebek közt: „költészetében van elhithető erő”. Mit jelent ez? S ha van, mennyi van? S ha van – mit hitet el? A kritikusnak itt bizonyítani kellene. Ő azonban az olvasó hitére apellál – elhithető erő nélkül. A cikket így fejezi be: „Hogy ez olykor sci-fi ízű, vagy túlságosan egysíkú: – mégsem az, hiszen jó költő mondja.” – A mondat melyik felének higgyünk: S lehet-e érv az hogy „jó költő” – nem

sokkal inkább ezt kéne bebizonyítani? Lengyel Balázs azonban ezt premisszának tekinti (cikke elején pontba foglalt állításként szerepel), s így szillogizmusok érvei helyett tautológiát kapunk. – Úgy tetszik, a költő karakterizálása nem elegendő az olvasó informálására.

Vannak azonban a kötetben sokkal sikerültebb írások is, ahol a kritikus otthonosabban bánik tárgyával, s így ki tudja bontani módszere lehetőségeit (*Pilinszky, Vas István*). Mégis: amire egy-egy írásban vállalkozik, az inkább fenomenológia, a költő-jelenség leírása-rajzolása, bevált eszközeivel. Nem vállalkozik (az arra érdemes) költő továbbgondolására, csupán bemutatására. Holott a költészet minden tartalma valamennyiünk elevevébe vág. S itt már nem „tudósi” feladatról lenne szó – hús-vér valóságunkhoz való viszonyról versben és kritikában. Nem érezni soraiban a küzdelmet anyagával, a vívódást a maga és mások gondolataival, inkább kész eredmények közlésére szorítkozik; véleménye úgyszólván adott, csak le kell írnia. Miként ő maga írja egyik lírikusunkról: „nem a megcsinálás közben jön rá, hogy mit csinált meg”. Így a feladat izgalma sikkad el – számára és számunkra – kockázatával együtt. Igazából egyfajta problémátlanság kelti az olvasóban a sivárság érzését, legyen szó bármely költőről. (S ha úgy tetszik, ne bármely költőről legyen szó!) A kritikus egy-egy alkotóról írva azok világán belül marad: önmagát nem teszi hozzá. Pedig az igazi megértés – úgy véljük – a továbbgondolás. Önmagunk számára való megértés. Mivel önmagát nem szembesíti a költőkkel, azokat sem szembesítheti egymással. Úgy látszik, nemcsak a sajátját tekinti magánvéleménynek, hanem – s ez ebből következik is – a költők híradásait is privát megnyilatkozásokká fokozza le. Csak ebből fakadhat végül az, hogy oly divergens költői-gondolati törekvések ennyire békésen megférnek itt egymás mellett. A panoptikumkészítés veszélyét emiatt nemigen kerülheti el a szerző. A magán-költők világa maga is csak „magánvaló” világ lehet.

Az értékelés feladatát – látszatra – mégsem kerüli meg Lengyel Balázs. Ismertetett alapállása miatt azonban ez a költői *mesterség* fogalmára korlátozódik. (Gondoljunk pl. a Garai Gáborról szóló írására!) Fetiszizálja a költői mesterséget azáltal, hogy a költői praxis egészét helyettesíti vele. Ő is tudja persze, hogy a „mesterség” magában még nem vezet a költészet lényegéhez – a szükséges többletet mindazonáltal nem képes megragadni. A tényleges elemzésekben ezért mégiscsak az előbbi taglalásáig jut el. Az „elmélet” – amelyet szándékosan csak módjával kíván adagolni – ezért csak a mesterség elmélete. De már egyik központi kategóriája bevezetésekor is következetlen. A közvetett verset (szemben a közvetlennel) a modern (tehát korszerű) líra vívmányaként s egyben kritériumaként definiálja, s rögtön

ezután siet értékszempontból közömbösnek tüntetni föl. Következetlenségével nivellál: értékes és kevésbé értékes egyaránt az „örök költői” megnyilvánulása – szemében. E „kategória” használatával feltételez egy konszenzust, amely megállapításainak mintegy természetes alapot biztosít. Ehhez azonban nem tudunk kommentárt fűzni – alighanem épp konszenzus hiányában. (Magvető, 1977.)

VESZELÁK FERENC

PROGRAM ÉS HIVATÁS

Őszinte elismerés illeti a szerkesztőket, akik *Program és hivatás* címen a magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteményét tették közzé. Értékkel gazdagították a nálunk éppen csak bontakozó sajtótörténetet, és igen hasznos, lényeges segédeszközt, forrásanyagot nyújtottak az irodalmi, történelmi, művelődéstörténeti kutatásokhoz. Ezen túl két évszázadot átölelő szöveggyűjteményük rendkívül tanulságos és gondolatébresztő olvasmány azok számára is, akik nem a szaktudós, kutató, hivatásos érdeklődésével veszik kezükbe a kötetet, hanem a Gondolat Kiadó Nemzeti Könyvtára sorozatának ezen új kiadványától is látóhatáruk kitágítását, a nemzeti önismeret elmélyítését várják.

Nem csekély eredmény ez oly esetben, amikor a szerkesztők a téma megközelítésével, válogatásukat a folyóiratok programot hirdető cikkeire korlátozva szinte mesterségesen – természetesen tudatosan – szabtak korlátot maguknak. Hisz mennyivel egyszerűbb lett volna egy-egy folyóiratot kiválogatott, érdekes, jellegzetes, emlékezetes cikkekkel fémjelezni. Kétségtelenül ez a könnyebb és látszólag hálásabb feladat. Azzal azonban, hogy válogatásuknak határait a programcikkekre korlátozták, nehezebb, egyben izgalmasabb feladatra vállalkoztak. Kötelezővé tették a maguk számára nemcsak a kötet igényes, tudományos apparátusának kidolgozását, hanem a kritikai állásfoglalást is. Ez egyként jellemzi Vargha Kálmán a kötethez írt kitűnő bevezetőjét és a szerkesztőknek az egyes folyóiratok bemutatását célzó tömör és tartalmas jellemzéseit. A bevezető tanulmány ezt a szövegkritikai célkitűzést így indokolja: „Ezekkel a bevezető szövegekkel a folyóiratok bemutatásán kívül bizonyos korrekciós feladatot is szeretnénk ellátni. A folyóiratok programcikkei ugyanis gyakran olyanok, mint a nosztalgikus önarcképek.” Ez a következe-

tesen végigvezetett „korrekciós” szemlélet a kötet egyik legfőbb erénye. A szándéknak és a valóságnak, a célkitűzésnek és a megvalósításnak ezen szembesítése által válik teljessé az áttekintés egy-egy korszak vagy eszmei áramlat mérlegelésekor. Ezáltal emelkedik a kötet értéke az átlagosan jó, annotált, válogatott szöveggyűjtemények fölé, így lesz a Vargha Kálmán, Kókay György, Oltványi Ambrus által írt bevezetőkkal gazdagított eredeti szövegek gyűjteményéből, alapvető fontosságú sajtótörténeti forrásmű.

A kötet éppen tartalmi érdemeivel ráirányítja a kutatók figyelmét egy eddig viszonylag elhanyagolt forráskincsrre. Hiszen az irodalomtörténészek általában inkább a kötetekben megjelent művekre összpontosították figyelmüket, mint az íróknak a napi sajtóban vagy folyóiratokban megjelent alkotásaira. A történészek pedig különösen a folyóirat-irodalmat, elsősorban közművelődési forrásanyagként, a korabeli irodalom, művészet, ízlés vetületeként vizsgálták. A *Program és hivatás* meggyőzően bizonyítja, hogy kétszáz év folyóirat-irodalma az eddiginél lényegesen többet nyújthat az egyes diszciplínák kutatóinak. Sőt ebben a tekintetben szerénynek ítélném a kötet bevezetőjének azt az állítását, hogy csak művelődés- és irodalomtörténeti összefoglaló mű nem jöhet létre alapos és sokoldalú folyóirat-elemzés nélkül. E sajtó tartalmi elemzése – véleményem szerint – elengedhetetlen feltételévé és szerves részévé vált minden alapos és sokoldalú történelmi, sőt politikatörténeti összefoglaló műnek is.

Aminthogy nem szorítható egyetlen, mégoly kiterjedt, tudomány határai közé Vargha Kálmán bevezető tanulmánya sem. Sokkal több pusztán művelődéstörténeti információnál az a közlése, hogy amikor Franciaországban 1665-ben megindul az első tudományos folyóirat, a *Journal des Savants*, nálunk az ország nagy része még a török birodalom uralma alá tartozik. Vagy azok az összehasonlító adatok, amelyek arra emlékeztetnek, hogy mire megjelennek az első magyar nyelvű folyóiratok, Nyugat-Európában már hanyatlóban vannak a szépirodalmi folyóiratok előzményei, a felvilágosodott szellemű, társadalombíráló, tudományos ismeretterjesztő hetilapok. S ugyanez a nagyjából százados elmaradottság jellemzi a többi közép-európai (osztrák, lengyel, cseh, szlovák) folyóiratirodalmat is. Ezek az összefüggések messze túlmutatnak egy-egy ország vagy Európa egy-egy részének művelődési, irodalmi, nyelvi adottságain. Aminthogy kifejezetten a politika szférájába nyúlnak át azok az ismeretek, amelyeket a kötet alapján az ellenforradalmi korszak folyóiratairól szerezhetünk. Az e korszakból idézett cikkek is, a bevezetők is azt tanúsítják, hogy a

progresszió szócsövei, a legkiválóbbak, a legszínvonalasabbak is szüntelen élethalálharcot vívtak puszta létükért, mecénásokra szorultak. S akárcsak kétszáz esztendővel korábban az első magyar folyóiratoknak, nemcsak a reakciós rendszer hatóságaival kellett megküzdeniök, hanem a közvélemény közönyével, sőt jelentős részének ellenségességével is.

A szöveggyűjtemény más vonatkozásban is kiegészíti, illetve némi-képpen korrigálja a hazai fejlődésről kialakult képünket. Immár közhellyé lett az a tapasztalati igazság, hogy történelmünk során a gazdaság fejletlensége s a politikai erők kiforrotlansága folytán mily gyakran hárult a magyar irodalomra irodalmon túli társadalmi funkciók vállalása. Csakhogy e tétel illusztrálására mindig a kivételes, rövid életű korszakokból ragadjuk ki a példákat: azokból a szerencsés esztendők-ből, amikor a hazai és a nemzetközi hatás kedvező találkozása következtében jó szél kínálkozott a magyar függetlenség és a progresszió összehangolt erőfeszítései számára. Ám a kötet az írásos bizonyítékok tömegével cáfolhatatlanul igazolja, hogy ezek a periódusok történelmünknek sajnos csak felvillanásai voltak. S kétszáz év alatt többnyire magányosság, meg nem értés, kitalizottság volt annak az írónak az osztályrésze, aki hivatásának érezte, hogy programot terjesz-szen a nemzet elé. Kazinczy Ferenc a harmadik magyar folyóirat, az 1790-ben alapított Orpheus címoldalára vésette, hogy lapját „a józan gondolkozásnak, igazabb ízlésnek és magyar történeteknek elősegél-lezésére” indította útjára. Programcikkében e célkitűzések között is első helyen emeli ki a józan gondolkodást: „Az amit én a józan gondolkodás alatt itt értek – írja – az, ami a megtévelyedeteket . . . az igazabb út felé vezet, a boldonságnak elibe tükröt vét, s ezen két igyekezett által a szív javulására, elcsendesedésére, s az igaz – nem fantazmai – boldogságra utat nyit: – a babonaságtól megtisztult religió az eleve-állatásoktól ment filozófia.”

Kazinczynek ez a hitvallása: a józan gondolkodás hirdetése, a babona és az előítélet elleni harc vezérmotívuma lehetne a kötetnek. S különösen történelmünk nehéz korszakaiban, az időbelileg túlnyomó évtizedekben, újra meg újra megszólal az írószerkesztő, aki sokszor üldöztetve, kétségbeesetten bilincsbe kötött szavakkal érvel, kérlel, s olykor csüggedten, de soha nem reményt vesztetten apellál a józan észre és a jó szándékra.

Csak helyeselni lehet a szerkesztőknek azt a megvalósított szándékát, hogy a kép teljessége és hitelessége érdekében egy-egy korszakon belül a folyóirat-irodalmat a maga egészében mutatják be, így érzékel-tetve az összezsúpoló irányzatok dinamikáját, a haladó irányzatokkal szemben a reakciós, klerikális, sovíniszta törekvéseket. Ezzel kapcsola-

tos kritikai észrevételünk. A bevezető tanulmány megemlíti ugyan, de a szöveggyűjteményben nem szerepel az Egyedül vagyunk című folyóirat. Pedig ez volt a második világháború esztendeiben a szélsőjobboldali radikalizmusnak legerőteljesebb, legbefolyásosabb és legveszedelmesebben megtévesztő sajtóorgánuma (nemcsak folyóirata!). Bizonyítéka ennek munkatársai névsorának széles skálája. Igaz, az Egyedül Vagyunknak nem volt a szó szigorú értelmében vett programcikke. Az 1938 októberében megjelent első számban csupán néhány soros cím és aláírás nélküli szerkesztői felhívást találunk. Ez a néhány sor azonban pregnánsan magán viseli a fasiszta „korszellem” stílusjegyeit és a szélsőjobboldal célkitűzéseit. De különben is a kötet szerkesztői, akik egyébként minden esetben nem formálisan, hanem érdemben mérlegelték feladatukat, biztosan megtalálták volna a módját, hogy e rövid bevezető mellett még egy olyan programatikus cikket közöljenek, akár későbbi számból is, amely híven fejezi ki a magyar fasizmus intellektuális vezérkarának programját. Az bizonyos, hogy az Egyedül Vagyunk nélkül az ellenforradalmi korszak szellemi életéről alkotott képünk csonka.

Egyetlen említésre méltó fogyatékoságot találtam ily nagy és komoly vállalkozásban. Ez is a kötet értékét érzékelteti. A *Program és hivatás* azon ritka kiadványok sorába tartozik, amelyek múltunk hagyományainak kritikus felelevenítésével jogos büszkeséget ébreszt, de nem vált ki önelégültséget, elfogultságot. Új területtel ismertet meg, s egyben újabb információk igényét támasztja. (Gondolat, 1978.)

VÁSÁRHELYI MIKLÓS

Jurij Davidov: A MŰVÉSZET ÉS AZ ELIT

E könyv a Társadalomtudományi Könyvtár sorozatban jelent meg, s témája nagyon is aktuális. A különböző, többet emlegetett, mint olvasott kultúrfilozófiák, a német romantikusokétól Theodor Adornoig a könyv vonalvezetése szerint voltaképpen egy nagyszabású folyamatot képeznek, a művésznak a tömegektől való elszakadását elemzik, s a folyamat végül a tömegek és a tömegkultúra teljes negációjához vezet.

Davidov könyve igen szemléletesen mutatja be a magányos művész és a keveseknek szóló művészet eszméjének történeti genezisést s további kibontakozását. E folyamat természetesen azért látszik oly egyenes vonalúnak, megszakítatlannak és konzekvensnek, mert a szerző vizsgálódása tárgyál már eleve azokat a kultúrfilozófusokat választja ki, akiknél az elit és az elitművészet gondolata dominál, s így az ezzel ellentétes tendenciák éppúgy számon kívül maradnak, mint a 19. és 20. század művészetének ezzel ellenkező s éppen a legjelentékenyebb művészeknél érvényesülő gyakorlata. Itt rögtön hozzá kell tennünk, hogy a szerzőnek szuverén joga, hogy témájának határait megvonja, s a választott téma körébe tartozó jelenségeket vizsgálja.

Hogy mégis szóvá tesszük e körülményt, annak az az oka, hogy a tömegkultúra fogalmát többféle értelemben is használjuk. Értjük alatta egyebek közt azt a sajátos folyamatot, s a belőle következő s ma is fennálló helyzetet, amely a polgári társadalom, a kapitalizmus kibontakozásának időszakában alakult ki a kultúra területén. A régi kultúra homogén „közvetlensége” megszűnván, a művészet igényszintek szerinti tagoltságban, közvetítő rendszereken át jut el az olvasóhoz, a befogadóhoz, s e rendszerek működésében mind erősebben érvényesül a rentabilitás, a pénzügyi szempont, s az esetek nem csekély százalékában az üzleti haszon. Az igényszintek különbözőségének ténye magában foglalja a kommersziális szórakoztató művészet és irodalom, s ettől elkülönülve az elitnek szóló „igazi” értékes kultúra máig is fennálló kettőségének lehetőségét.

Davidov könyve nem e problémáról szól, hanem a művészet küldetését, funkcióját illető teóriákról, noha ezeknek indítékai érintkeznek az Adornótól már „művészeti iparnak” nevezett jelenséggel. Ezt azonban a könyv logikai felépítése szerinti elődök még nem érzékelték. A német romantikusok például egy történelmi csalódásból indultak ki, a megvalósult burzsoá társadalom utilitarizmusából, amely a felvilágosodás emelkedett hasznosságelvét a valóságos anyagi haszon érdekében gyümölcsoztette, s erre alapozta egész erkölcsi rendjét. Ezért megvetéssel fordulnak el a praktikum nyers világtól, s a tömeg fölé, az egymást értő kevesek körébe igyekeznek felemelkedni. Ez azonban nem tényleges közösség, hanem a magányos lánghelmék merőben szellemi kapcsolata. A szertelen individualizmus, amely lázadásuk másik fő indítéka, maga is polgári eredetű. A romantikus magányosság-tudatban, amelyet az irónia tesz elviselhetővé, s ez adja meg a szuverenitás és a szabadság illúzióját, mindamelllett mindig elevenen él a kitörés, valamely egyetemes elvben való feloldódás vágya. Ezt Schelling a mítoszban jelöli meg.

A művészetek fejlődésének sajátos paradoxona, hogy ez az elzárkózó „elit” művészi irány végül is a tömegekhez talál vissza, s többszöri alakváltáson keresztül a mítosz tartalmát éppen a tömegekben találja meg, s szociális eszmékké telítődik. Mégpedig oly módon, hogy a művész magányos (prófétai, váteszi) „meg nem értett” pozícióját nem adja fel, s mindig ragaszkodik a rendkívüli vonásokkal felruhazott, szenvedő lángelme attitűdjéhez. S ennek ellenére, vagy talán éppen ezért, kifejezetten népszerű, mondhatni populáris alkotások létrejöttét segítette elő.

E paradoxon egyébként egy általánosabb s a gyakorlattól soha meg nem cáfolt igazságra világít rá. A művészet ugyanis, bármit gondol az alkotó a világról vagy tevékenysége jellegéről, a kommunikáció igényét nem adhatja fel. A kifejezés és annak befogadása olyan alapviszonylat, amely akkor is létesül, ha az alkotó témája a meg nem értés, vagy az emberi kapcsolatok teremtésének lehetetlensége. Ezért a művészi tevékenységben sohasem megy végbe az elmagányosodásnak az a folyamata, amit a teória logikája a végletekig fokozva, mint elméleti lehetőséget konstatál. Azt jelentené-e ez a megállapítás, hogy az elitkultúra koncepciója mögött nincsen igazi realitás? Semmiképpen sem, hiszen az igényes művészet pozíciói valóban meggyengültek, s az alkotó magányosságának érzete, szembenállása a világot kormányzó érdekekkel, a tekintélyes és gazdag intézményektől is támogatott konvenciókkal kétségkívül valóságos tapasztalatokból táplálkozik. A tizenkilencedik század és a huszadik század művészete bőven kínál erre példákat, de az ellenkezőjére is: a szociális felelősségtől áthatott, kritikai szellemű alkotások egész sora bizonyíthatja ezt a német kultúrfilozófia minden, egyébként nagyon is indokolt következtetésével szemben.

Hegel kritikája a romantikusokat illetően, Davidov nézete szerint, nem oldotta meg a dilemmát, hiszen kritikájának éle a romantikusok elméleteinek következetlensége ellen irányult, s abban csúcsosodott ki, hogy nem eléggé romantikusok, s elméletükből nem vonják le a logikailag kívánatos végső következtetéseket. A fordulat voltaképpen Schopenhauernél történik meg, aki a művészetben a vigasztalás, az értelmetlen világ ellenében való korlátozott elégtétel mozzanatát emeli ki. Az elitkultúra fogalma nála kap pesszimista színezetet, s ennek legfőbb sajátossága az, hogy már nem is kívánja a hajdani egység helyreállítását, már nem lázad a világ ellen, hanem mint szükségszerűt, vállalja a szemlélődő kívülálló attitűdjét.

A pesszimista kultúrkritika alapja végeredményben az „utilitarista” társadalomban élő művész pozíciójának tisztázatlansága, ebből fakadó magányosságérzete, amelynek azután egyetemes jelentőséget tulajdonít.

Valódi vagy vélt magányosságát azzal kompenzálja, hogy önmagát és a hozzá hasonló keveseket kiáltja ki az értékek kizárólagos hordozóinak, határt vonva önmaga és az értetlen tömeg közé. Sem Schopenhauer, sem a nála sokkal radikálisabb Nietzsche nem jut arra a felismerésre, hogy éppen az a magatartásforma az, amely a polgári társadalom kulturális manipulációit végképp szentesíti. Schopenhauerrel köztudott, hogy az utilitárius társadalmat tagadó filozófiai tevékenységének egzisztenciális hátterét éppen az a vágyon biztosította, amelyet a nyers haszon-emberektől különösebb lelkiismeretfurdalás nélkül elfogadott. Nietzsche pedig szembefordulva az otromba burzsoákkal, az osztály-társadalom alapellentmondását ad absurdum fokozva már eleve rabszolga-típusú és felsőbbrendű emberekre osztja fel az emberiséget, s a heroikus pesszimizmus poetizált gondolatában talál patétikusan és agresszíven képviselt megoldást. Nietzsche művészet szemlélete kétségkívül arisztokratikus jellegű, a szellemi értékek létrehozóinak olyan abszolút fölényzetet sugall szemben a rabszolgalelkekkel, akik közé a polgárságot is besorolja, hogy ezzel új életre kelti a romantikus zseni-tudatot, amellyel nagy befolyást gyakorol kora számos művészek magatartására.

Nietzsche a tömegek megvetésével és a felsőbbrendű ember típusának megrajzolásával ötletet adott a fasizmus ideológusainak, noha a fasizmus popularizált zavaros mitológiája s bárdolatlan „elitje” nem sok rokonságot mutat Nietzsche eszmevilágával. (Különben aligha gondolkodtatott volna el jelentékeny alkotókat.) A kultúra alkonyának nem is ő, hanem Spengler az igazi hirdetője, aki – szemben elődeivel – levonja a végső következtetéseket, s a kultúrát nem látja többé egy társadalomtól elszigetelt, kiválasztott réteg magasrendű tevékenységének, hanem a pénzcsinálókat és a technokratákat üdvözli új elitként, s a megoldást a porosz államkapitalizmus idealizált modelljében találja meg.

A művészet és az elit problematikája Davidov könyvében természetesen egy bizonyos gondolati kiélezettségben jelenik meg, ez azonban módszertanilag szükségszerű, hiszen a különböző kultúra-teóriák maguk is a végeletekig fokozzák a végső alapjukat tekintve reális, vagy legalábbis történetileg indokolható dilemmákat. A jelzett problémákon kívül egy másik érdekes folyamatra is felfigyelhetünk: a személyiség szerepének kérdésére. Míg a romantikusok, a progresszív polgári ideológia örököseiként, szertelen és mindenhatónak vélt individualizmusukkal tűntek ki, Schopenhauer egy külön világot épít a magasrendű individuum köré, a valóságot az akarat és képzet szubjektív kategóriáiba kényszeríti. E kultúr- illetve művészetfilozófiákat valamiféle belső tűz élte, a fellengzés és a rezignáció árnyalataiban. A

szigorú logika hézagait mindig valami sajátos poézis tölti ki. Nietzsche „Übermensch”-e még az individualizmus hipertrófiájaként fogható fel. Ezzel szemben Spenglernél már a „naiv”, „tizenkilencedik századi” individualizmus mint avult illúzió jelenik meg, amely a régi kultúra csődjének bizonyossága. Ily módon a polgári művészetelmélet egykori legerősebb indítékát tagadja meg, hogy aztán Ortega y Gasset, az egyetlen nem német teoretikus Davidov könyvében az individualitást mint a műalkotás tárgyát és szervező elvét is kiküszöbölje.

Ez a folyamat, amelynek végpontját az ember nélküli művészetben látjuk, példázataiban már meglehetősen ellentmondó, hiszen Shaw, Pirandello vagy Picasso művei, de még a legvégtetesebb szellemű izmusok kiáltványai is aligha felelnek meg Ortega egyébként költői szépséggel és párosszal előadott következtetéseinek. A könyvben tárgyalt utolsó szerző, Theodor Adorno nem illik minden vonatkozásban a könyvben feltárt összefüggésekbe. Kritikai látásmódja, határozott ellenzékisége, amelyből az újbaloldal merített érveket (hogy azután a diáklázadások idején Adorno személyes megaláztatásával fizessen vissza) a „kulturális ipar”, s egyáltalán a kapitalista manipuláció mechanizmusának leleplezése arra vallanak, hogy Adorno premisszái feltétlenül reális alapokon nyugszanak. Ami elődeivel összeköti, az talán az a törekvése, hogy a művészet (szűkebb szakterületének megfelelően a zene) megismerő és ideologikus funkciójáról szólva (amely utóbbi, nézete szerint, a manipuláció sajátos terepe lehet) egy olyan tiltakozó és konvencióellenes, de némiképp steril és bonyolultan kiegyensúlyozott művészeteszményt fogalmazzon meg, amely az alkotó és a befogadó szemszögéből egyként csak egy szűk elitréteg vallhat magáénak.

Mindezek után okkal foglalkoztathatja az olvasót az a kérdés, hogy ezek az elméletek miért tettek oly mély benyomást számos kiemelkedő íróra és művészre? E kérdésre csak a konkrét körülmények elemzése nyomán lehetne egyértelmű választ adni. Minden valószínűség szerint számolhatunk egy általános okkal, azzal tudniillik, hogy mindegyik kultúraelmélet háttérében egy nagyon is fontos valóságemlék: a művész és a művészet pozíciójának kérdésessége, az alkotó és közönsége viszonyának áttételessé válása, továbbá mindazok a gátló tényezők, melyek az igényes művészet kibontakozását akadályozzák. E körülmények összegződése bizonyos történelmi helyzetekben komoly kétségekhez vezethet a művészi tevékenység célját és értelmét illetően. A pesszimista kultúrfilozófia az elkeseredés és a magányosságérzet mozzanatait élezi ki végletesen. Ezért számos alkotó saját gondjainak „ad absurdum” meghosszabbítását, kivetülését látta ezekben az elméletekben, noha

gyakorlati tevékenységükben nem vonták, nem vonhatták le az egyébként csak elméletileg végigvihető következtetéseket.

Jurij Davidov könyvének az a legfőbb érdeme, hogy az említett művészetfilozófiai koncepcióknak nem annyira a vitatható (s ezért evidenciákkal könnyen cáfolható) megállapításaival foglalkozik, mint inkább belső összefüggéseik feltárására törekszik. (Gondolat, 1975).

WÉBER ANTAL

Hankiss Elemér: ÉRTEK ÉS TÁRSADALOM

TROILUS

Minden érték becslésen alapul.

HECTOR

De a becslés nem egyéni szeszély;

Súlyát és méltóságát az, ami

Magában is kincs, éppúgy adja, mint

Az értékelő;

(W. Shakespeare: *Troilus és Cressida*)

Hankiss Elemér tanulmánykötetében sok mindenről olvashatunk: az ember és társadalom jelzőrendszereiről, a rajzfilmek szemiotikájáról, a tragikus katarzis társadalmi funkciójáról, Kosztolányi Dezső egyik háromsoros versének jelentésrendszeréről és még sok egyébről. Az ilyen „vegyes tanulmányok” sora egy kötetben nem ritka a hazai könyvpiacra, s olvasásukat jobb esetben egy közös szál megrajzolásával kívánja könnyíteni a szerző. Hankiss már a kötet címében megadja e szálát jelentő fogalmat. Értékekkel, értékrendszerekkel foglalkozik műalkotásokról szólva éppúgy, mint társadalmi jelenségeket fejtegetve, hiszen „... aki elmerül az egy-egy műalkotásban rejlő értékek és értékstruktúrák elemzésébe, az, midőn vizsgálódásaiból újra a felszínre bukkan, könnyen a társadalmi és társadalomtudományi kérdések kellős közepében találhatja magát”. (7.)

Az értékekről való gondolkodás és tapasztalati tudás ma – az „értékelmélet” és az „értékszociológia” jelenlegi állását figyelembe véve – a legkülönbélebb irányokba terelheti az összegező szándékot. Hankiss Elemér is sokkal több szakkérdést tárgyal annál, semhogy ezekre részletesen kitérhetnék. Ezért inkább egyetlen, de számomra igen fontosnak tűnő összefüggés, az *értékdimenziók* szempontjából próbálok szemügyre venni néhány Hankiss által feltett – és fel nem tett –

kérdést. Az egyik ilyen kérdés könnyen megfogalmazható az előbbi idézetből: vajon mit jelent „a műalkotásban benne rejlő érték vagy értékrendszer”? Mielőtt ugyanis befejeznénk a műalkotások elemzését s a „felszínre bukkannánk”, tudnunk kell, hogy valójában mit fejeztünk be.

Vegyük most példának a *Hamletet*, a talán legtöbbet elemzett európai műalkotást, s tegyük fel, hogy a színdarab két olvasója (vagy nézője) megegyezik a következőkben: a darab története sugallja a „*tetterő*” jelentőségét, azt az értéket, ami oly fontos volt a dán királyfi életében. Most kérdezzük meg e két olvasót (nézőt): mit jelent ez az érték, a *tetterő*, melynek hiánya szerintük olyan tragikussá tette a főszereplő sorsát? Ugyancsak a példa kedvéért tegyük fel, hogy válaszukban egyikük számára a *tetterő* döntőképeséget és állhatatos tevékenykedést jelent, azt, hogy „tudom mit kell tennem s ezt megteszem”, másikuk viszont inkább az aktivitás élményét gondolja *tetterő*nek, azt, hogy az élet és az élet öröme tettekből fakad. Röviden: az egyik ember számára a *tetterő* a fontolgtatás ellentéte, a másik számára viszont az aggodalmas passzivitásé. A *tetterő* fogalma ezáltal más és más (bár nem ellentétes) értékekre vonatkozik. (E példa nem teljesen fiktív, hiszen az első olvasóval A. W. Schlegel, a másodikkal pedig a századforduló Shakespeare-elemzőinek – például Alexander Bernátnak – a nézeteit próbáltam összefoglaltatni.)

Az egy-egy műalkotásban rejlő értékek „jelentése” tehát a lehetséges értékdimenzióktól függ, mert e dimenziókban konkretizálódnak a jelentést adó tartalmak. Ezért ha ragaszkodni kívánunk ahhoz, hogy az elemzésünkben használt értéket jelölő szavak és kifejezések lehetőleg egyértelműek legyenek, akkor számot kell adnunk e dimenziókról. Ezáltal viszont rögtön szemben találjuk magunkat az esztétikai „minőség”-ből, „sajátságosság”-ből adódó legfontosabb értelmezési nehézséggel. Hankiss azt írja, hogy az *emberi teljesség* igénye „az az alapvető érték, amely minden irodalmi műben benne rejlik” (158.) – s szerinte ez az érték okozza, hogy a műalkotások előtte járnak a társadalmi fejlődésnek. Ha ez így van – s nekem igen rokonszenves a *Miért nem írhatott Shakespeare vagy O’Neill jobb tragédiákat, mint Szophoklész?* című tanulmány e gondolata –, akkor az emberi teljesség értékében talán megragadható lesz az a *dinamikai erő*, ami képes a műalkotások értékdimenzióinak „lebegtetésére”, plurális szerkezetük fenntartására, meghatározatlanságukban való megtartására. Mert egy érték konkrét tartalmát szerintem az értékdimenzió formálja, de a *lehetséges értékdimenziók pluralitása* mindig fennmarad, nem szüntethető meg ugyanazon kultúrában, korszakban, sőt, azonos értelmező

személy esetében sem. Ez a pluralitás ugyanis – talán az „emberi teljesség” értéke által okozott „előbbre-tartás” miatt – a műalkotás természetéből fakad. E természet elemző megismerését segítheti elő, ha tudunk az értékdimenziók sokirányúan determinált meghatározatlanságáról, s az elemzők feladata éppen ezért nem az, hogy fogalmilag próbálják megszüntetni e pluralitást, hanem inkább az, hogy kifejtsék az értékek általuk fontosnak tartott tartalmát. Hankiss igen szellemesen törekszik erre például a *Donald kacsa és a szemiotika* című írásában. Sokkal kevésbé tetszik viszont, amikor „globális” elemzések céljára – például *A halál és a happy endingben* – a regényzáró mozzanatok szortírozására pozitív, semleges és negatív osztályokba sorolja a regényhősöket.

A társadalmi jelenségek világa nem ilyen természetű. Itt nem műalkotásokat kell vizsgálnia a kutatónak, hanem másfajta tárgyakat: társadalmi rétegek aspirációit, szokások és magatartásszabályok változásait, gazdasági vagy politikai „objektívációk”-at és intézményeket. Ezért az „értékszociológiának” efféle kérdésekkel kell foglalkoznia: hogyan és miért különbözik (vagyis milyen értékekkel függ össze) egyes rétegek családtervezési stratégiája és gyakorlata; hogyan megy végbe és mitől függ a területi mobilitás (ingázás, lakóhelyváltoztatás stb.); miért változik az egyes pályákra jelentkezők száma és összetétele? Ez utolsó kérdéskör maradvaja: tegyük fel, hogy kialakítható a pályaválasztási döntések elemzésére egy olyan, egy vagy több értékdimenziót tartalmazó lista, mely összefoghatná a lehetséges választásokban tételezett értékeket s azok eltérő jelentését is. De egyet tudunk kell: egyetlen itt feltételezett értékdimenzió sem tartalmazhatná azokat az értékeket, amik magára a hivatásvégzésre, a munkára s a vele alternatív tevékenységekre vagy időtöltésekre vonatkozhatnak. Azt, hogy maga a döntés, valamilyen pálya kiválasztása mennyire fontos, milyen értékekhez kötődik, ezt csak egy, az előbbihez képest meta-dimenzióban (vagy dimenziókban) lehetne megvizsgálni. Az egyedi választások konkrét értéktartalmát tehát úgy ismerhetnének meg, ha a meta-dimenzióban választott értékek tartalmának megfelelően készítenének választásra a tárgy-dimenziókban. Ezt az eljárást pedig – ismereteim szerint – igen nehezen lehetne módszeres empirikus vizsgálatban megoldani. Úgy hiszem, nem sokat nyerünk akkor sem, ha intenzív kutatási technikákhoz folyamodunk, hiszen ezek önmagukban mit sem javítanak a választások és közlések értékorientáltságának megismerésére és osztályozására szolgáló elvek kategória-rendszerén.

E kategória-rendszer *elméleti* zavarait ismeri minden kutató, aki értékekkel és értékorientációkkal foglalkozott. A zavarok abból fakad-

nak, hogy a kutatók – sem nálunk, sem másutt – nem tudtak megegyezni még néhány általános szempontban sem. Emiatt jelent „érték”, „értékorientáció” vagy „értékrend” mást és mást szinte minden kutatásban. Illusztrációként ezúttal lássunk egy tényleges példát: a mai szakmunkásréteg értékrendjére vonatkozó két felfogást. Losonczy Ágnes *Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben* című könyvében (Gondolat, 1977, 537–543.) a következő értékeket tulajdonítja a szakmunkásoknak: igazság, ésszerűség, tisztesség, szakmai becsület, józan mértékletesség, középsszerűség. Ezek között nem lát hierarchiát, igazságosság és józan mértékletesség azonos absztrakciós szinten fordulnak elő elemzésében. Hankiss Elemér is foglalkozott a szakmunkások értékrendjével (*Az igazságosságról* című tanulmányában olvashatunk erről), de egészen másként. Ő az igazságosságból mint egyetlenes értékből vezette le – a „kölcsonosság” értékének közvetítése révén – a „teljesítmény-elv”-et, s azután ennek érvényességét vizsgálta szakmunkások körében. Egy bérezési elvet határozott meg egyetemes érték alá rendelve, s amíg Losonczinál a teljesítmény értéke elő sem fordul, addig Hankiss ebből alakította ki a legfontosabb tipológiai szempontot.

Az elméleti zavarok okát tehát az általános „értékelmélet” – az axiológia – fejletlenségében találhatjuk. De nemcsak ebben. A megközelítések zavarai és sokfélesége valamiképp a tárgy – a mai értékrend – zavarait követi. Először is: az érték nem úgy objektív, mint az emberi praxis szempontjából közömbös tárgyak. (Hankiss ugyan megkülönböztet „objektív” és „szubjektív” értékeket – 342. old. –, de ezáltal nem küszöbölheti ki egyetlen érték fogalmából sem a preferálás, előnyben részesítés, tehát a „szubjektum” mozzanatát.) Másodszor: a szubjektum, a választó gyakorlat orientációs zavarai nem tüntethetők el a legtökéletesebb axiológiai egyértelműséggel sem. Inkább fordítva kellene lennie: az elméleti zavarok kiküszöböléséhez értenünk kellene e gyakorlati, az értékrendszerekben objektivált zavarokat. (Ehhez szolgálhat adalékul a teljesítmény értékelésének típusait leíró, már idézett tanulmány).

Az értékszociológia tehát valami hasonló nehézségbe ütközik a társadalmi jelenségek vizsgálatakor, mint a műelemzés. A tárgyak – egyébként igen fontos – különbségei nem feledtethetik e hasonlóságot. Egyfelől az „intencionáltság”, tragédiák, epikus történetek és dalok plurális értékdimenziói, másfelől az értékorientációs zavarok okozta heterogén értékrendszerek tanúskodnak e különmű tárgyak – s vizsgálati nehézségeik – hasonlóságáról. Az *Érték és társadalom* legjobb tanulmányai nem lepezik ezt az összefüggést. (Magvető, 1977.)

SOMLAI PÉTER

AZ ELEMZÉS SZINTJEI

HÁROM IRODALOMELMÉLETI KÖNYVRŐL

A modern irodalomtudomány egyik legszembetűnőbb sajátossága az, hogy az irodalmi művet „sokszempontú” – túlzásra hajlamos megfogalmazásokban „mindenoldalú” – elemzésekkel közelíti meg; az alkotáslélektantól a közönségszociológiáig, a művelődéstörténettől a jelelméletig a legkülönbözőbb társtudományoktól is kölcsönöz eljárásokat, hogy minél plasztikusabb képet nyújtson vizsgálati tárgyáról.

A hazai strukturalizmus-vita során azonban az is kiderült, hogy e különféle elemzési módok nem egyszerű egymásmellettségben léteznek, hanem – jó esetben – hierarchiába rendeződnek. E hierarchia pontosabb képét tudományelméletünk még nem tisztázta, annyi azonban bizonyos, hogy csúcán, végpontján az értékszempontú elemzés helyezkedik el; a műalkotást ilyen vagy amolyan nézőpontról leíró megközelítéseknek végül az értékeléshez kell vezetniük.

Köztudott viszont, hogy fejlődésének mai szakaszában a marxista értékelmélet – s ezen belül az esztétikai értékelmélet – számos kérdést nem tisztázott még kielégítő módon, s ez olyan bizvást paradoxnak nevezhető helyzetet teremt, hogy a műelemzés éppen a legfontosabb, az egész processzus végcélját jelentő pontra érkezve nem rendelkezik kellő érvényességű tudományos kategóriákkal. Napjainkban is nyílt vita folyik arról, mi az irodalmi mű és a befogadói műélmény viszonya, azaz mennyiben tekinthető (s egyáltalán milyen értelemben) objektívnek a mű létformája; ebből következően természetesen az sem tisztázott, megállapítható-e objektív érvénnyel egy mű értéke, vagy pedig az esztétikai szférában minden értékelés szükségszerűen szubjektív. Ha ugyanis a ma elterjedt szóhasználatban „befogadói esztétikának” nevezett koncepciónak (melynek lényegére mutató neve a „szubjektivistai esztétika”) igaza van, akkor a megítélés tárgya minden egyes műélményben más és más lévén, az ítélet, az értékelés érvénye sem lehet ennél tágabb körű, objektív.

E problémák megértéséhez és helyes felfogásához nagy segítséget nyújthat a méltán nemzetközi hírnévnek örvendő szovjet esztéta, L. N. Sztolovics műve, *Az esztétikai érték természete* (Kossuth, 1977). A szerző részletes áttekintést nyújt az értékelmélet (axiológia) fejlődésében jelentősebb szerepet játszó irányzatokról, koncepciókról s különösen a szovjet értékelméleti viták során egymással szembesült gondolatmenetekről, majd igen meggyőző érveléssel támasztja alá az úgynevezett

„társadalmi iskola” álláspontját. Eszerint az esztétikai érték objektív, de nem természeti, hanem társadalmi értelemben: ez az érték „a dolog természeti tulajdonságai és a társadalmi ember közötti viszonyt fejezi ki. Az esztétikai érték azért is objektív, mert magában foglalja a valóság jelenségeinek az embertől függetlenül létező természeti tulajdonságait, és mert e jelenségek objektíve, az ember tudatától és akaratától függetlenül, kölcsönösen kapcsolatban vannak az emberrel és a társadalommal, mely kapcsolat a társadalmi-történelmi gyakorlat folyamatában alakul ki” (43.).

Az esztétikai értéknek ezzel az objektivitásával szemben „az értékelés viszont szubjektív. Az érték és az értékelés különbsége megfelel az objektum és a szubjektum között fennálló gyakorlati és elméleti viszony közti különbségtételnek. A második 'ráépül' az elsőre, azt tükrözi, ahogy a tárgy 'melegként' vagy 'hidegként' való szubjektív értékelésében tükröződik a tárgy hőmérsékletének viszonya az emberi test hőmérsékletéhez” (46.).

Az érték objektivitása és az értékelés szubjektivitása között azonban nincsen áthidalhatatlan ellentét. Az értékelés mértéke, az esztétikai ideál (melynek problémáit a szerző külön monográfiában tárgyalta, amely magyarul is olvasható: *A szép kategóriája és a társadalmi eszmény*, Gondolat, 1973) ugyanis megfelelhet az objektív valóságnak. Ezek az ideálok „az emberi viselkedés, az emberi tevékenység céljának mintaképei”, s mint ilyenek „annál értékesebbek az ember és a társadalom számára, minél nagyobb mértékben segítik elő a történelmileg haladó irányú fejlődést, határozzák meg az ember olyan értékorientációját, amely segíti a valódi értékek felismerésében. Minden ideál az értékelő viszony szubjektív kritériuma. A szubjektivitás azonban lehet az objektívnek helyes visszatükrözése, de lehet szubjektivista eltorzítása is. Az értékesség mérvét ezért az határozza meg, mennyire adekvát az ideál a valósággal, mennyire igaz” (217.).

Azt hiszem, e gondolatmenet igen meggyőző választ ad mindazokra a kérdésekre, amelyeket bevezetőben exponáltam, s e legáltalánosabb síkon eleve kizárja a „befogadói esztétika”, az esztétikai szubjektivizmus álláspontjait. Nagyon érdekesek azok a fejezetek is, amelyekben Sztolovics az esztétikai érték mibenlétét szemiotikai vizsgálatok fényében is elemzi, majd az esztétikai minőségek – a szépség, rútság, tragikum stb. – értékjellegét felvázolja. Döntően fontos felismerés az is, hogy Sztolovics az esztétikai értékek szféráján belül megkülönbözteti a művészi értékek körét, tehát – sok szerzővel ellentétben – nem tesz mechanikusan egyenlőséget az esztétikum és a művészet fogalma közé. A művészi érték mibenlétének megválaszolásakor azonban ok-

fejtése elbizonytalanodik; a realizmus számára az elvileg egyenértékű alkotástípusok egyike csupán, s így eleve látóhatárán kívül esnek mindazok a gondolatok, amelyek e témáról Lukács György életművében olvashatók. Nagy kár ez, mert feltevésem szerint egy valóban átfogó marxista esztétikai rendszerezés – amely tehát a művészeti és művészeteken kívüli esztétikum problémáit egyaránt, egységes rendszerbe foglalva tudja majd megválaszolni – éppen e két koncepció, a „társadalmi iskola” és a lukácsi hagyomány tételeinek szintéziséből épülhetne fel.

Az effajta filozófiai esztétikai problémamegközelítések ellentétes pólusán helyezkedik el az az „egzakt” elemzési mód, amelyet Antal László könyve népszerűsít, *A tartalomelemzés alapjai* (Magvető, 1976). A szerző meghatározása szerint „tartalomelemzésnek nevezünk minden olyan eljárást, amelynek során közlemények, üzenetek törvényszerűen visszatérő sajátosságai alapján módszeres és objektív eljárással olyan következtetéseket vonunk le, amelyek a közleményekben nyíltan kimondva nincsenek, de az üzenet megszerkesztettségének, azaz a kódolásnak a módjából kiolvashatók, s esetleg más eszközökkel, más módon (nem tartalomelemzéssel) nyert adatok segítségével megerősíthetők, igazolhatók” (15.).

E módszer alkalmazásának egyik leghíresebb példája a II. világháború tengeri csatáinak esete. A szövetségesek flottái a radar segítségével derítették fel a német tengeralattjárókat, majd bombákat vetettek rájuk, de nyitva maradt a kérdés: mennyire eredményesek ezek a módszerek, valóban elpusztulnak-e a víz mélyén a tengeralattjárók? Ekkor a tartalomelemzők statisztikákat készítettek arról, hányszor, milyen terjedelmű közleményekben említi a hivatalos német propaganda sajtója a tengeralattjáró szót, s megállapították, hogy a radar bevezetése után e számok nagysága zuhanásszerűen lecsökkent – vagyis a tengeralattjárók bizonyára elpusztulnak.

Szépirodalmi szövegeket is szokás vizsgálni hasonló módszerekkel, s e statisztikák alapján megállapítható, hogyan változik az eszmei értékek hierarchiája az idők múlása során a gyermekirodalomban, milyen összefüggések mutatkoznak a művek és az alkotói biográfiák tényei között, vagy megfelel-e a demográfiai statisztikák adatainak a széprózaik alkotásokban ábrázolt családok lélekszáma stb. Ha ókonzervatív színbe kerülök is, akkor sem hallgathatom el, hogy bizonyos borzongással gondolok e módszer terjedésére. Az alábbi idézet világossá teheti, miért. „A második világháború idején – írja Antal László – az Egyesült Államokban az a gyanú merült fel a *The Galilean* című folyóirattal szemben, hogy az ország ellen akkor már hadat viselő Németországgal szimpatizál. Az amerikai igazságügyi minisztérium (. . .) Harold Lasswell

professzort kérte fel a bizonyításra. Lasswell természetesen tudta, hogy nyíltan németbarát kijelentéseket a folyóiratban nem talál. Hisz ha abban olyanok előfordultak volna, akkor már semmi szükség sem lett volna tartalomelemzésre mint bizonyító eljárásra. Lasswell ehelyett azt vizsgálta, hogy a *The Galilean* című kiadványban tárgyalt témák hogyan viszonylanak az akkori német sajtó témáihoz. Kiderült, hogy feltűnő *témaazonosság* áll fenn, jóval nagyobb mértékű annál, ami véletlenül lenne magyarázható. A bíróság ennek alapján a fasiszta Németországgal való együttműködés vádját bizonyítottnak tekintette.” (15.). Antal László pozitív értelemmel hozza fel ezt a példát – én eléggé aggályosnak látnám, hogy *témaazonosság* (a fenti kiemelés a szerzőtől való) alapján egy szépirodalmi műről bármit is bizonyítottnak tekint-hessünk.

A tartalom a marxista esztétika szóhasználatában a téma és az eszmei mondanivaió egységét jelenti, s az utóbbi, amint ez köztudott, statisztikai – ha úgy tetszik, „módszeres és objektív” – eljárásokkal nem behatárolható. Ez ugyanis „feltételezi, hogy minden egyes lépést a vizsgálat folyamán világos és egyértelműen megfogalmazott szabályok alapján kell végezni” (17.), a munkában részt vevő kódolók nem hagyatkozhatnak saját olvasás közbeni benyomásaikra, hanem „arra is elkerülhetetlenül szükség van, hogy pontosan előre meghatározzuk, milyen elemek, szimbólumok, szavak stb. kerülnek az ellenséges, milyenek a semleges és milyenek a baráti kategóriába. Csak ennek pontos meghatározása után kezdhetik el a kódolók a munkát, s bízhatunk abban, hogy valóban objektív és egyező (vagyis azonos kritériumok alapján előálló) eredményre vezet a kollektív kódoló munka” (18–19.).

Hogy a szépirodalmon kívül, az újságírásban s egyebütt megoldható-e egy ilyen előzetes kategorizálás, meg nem tudnám mondani. Azt viszont tudván tudom, hogy a szépirodalmi szövegek esetében, ahol a szövegösszefüggés ugyanannak az „elemnek”, stílusalakzatnak, szimbólumnak, szónak ezerféle, egymástól rendkívül eltérő jelentést kölcsönözhet, effajta kategorizálás lehetetlen. A „tartalomelemzés” szó ilyenformán szerintem az esztétikai kvalitásokkal rendelkező szövegek aspektusából nézve megtévesztő is: itt voltaképpen nem a tartalom, hanem csak a téma elemeztetik (s az is – éppen az objektivitásra való törekvés miatt – igencsak merev módon).

Az igazság az, hogy lélekben magam is nagyon vonzódnék afelé, hogy a műalkotások értéke ugyanolyan pontosan és objektív módon megállapítható legyen, mint – teszem fel – egy szoba hőmérséklete vagy egy szőnyeg hossza. Mindazok a módszerek azonban, amelyeket e

nemben eddig produkálni tudtunk, jóval alatta maradnak a műstruktúra értékszintjének. S aztán más baj is van e számtani alapozású elemzésekkel, nevezetesen az elemzés határfoka tekintetében. A statisztikai bizonyítás adott esetekben nagyon fontos ugyan – de minden esetben nagyon unalmas. Az értékszint alatti elemzési lépcsőfokokon, ahol a jelenségek mennyiségi mértékekkel is mérhetőek, a legpontosabb érv nyilván egy szám. Ámde a műelemzések végül is arra valók, hogy a közönség, az olvasók figyelmét felhívják a művek jó vagy rossz voltára, hogy befolyásolják a közízlést. És ezek a számok nemigen alkalmasak arra, hogy megragadják fantáziánkat, felkeltsék kíváncsiságunkat a jónak mondott alkotások iránt, vagy ellenszenvet keltsenek bennünk a rosszak iránt. Egyetlen frappánsan megfogalmazott esszémondattal hatásértéke sokszorosa tíz oldalnyi számozlopénak.

Almási Miklós új kötete, a *Kényszerpályán* (Magvető, 1977) ezzel a külső formával közelít a mai kor szépiróinak és gondolkodóinak teljesítményeihez. Azt hiszem nem árt külön nyomatékkal felhívni a figyelmet arra, hogy Almási, aki a sok mindenről méltán nevezetes, de ékes stílusának éppen nem nevezhető Lukács-iskola köréből fejlődött önálló szellemi arcéllal rendelkező teoretikussá, napjainkra a magyar esszé egyik legjobb képviselőjévé vált. S ez az önállósodás nemcsak stílári sikon ment végbe, hanem szemléletin is. A lukácsi hagyomány sokáig egyfajta arisztotelianus-klasszicisztikus „arany középszer” értékrendjével fonódott össze, a szélsőségektől való tartózkodással. Nos, Almási kötete már címével is jelzi a szemléletváltást. „Azok a filozófusok, írók – mondja a szerző előszavában –, akikről ezek a dolgozatok szólni kívánnak, önmagukat, egy fontos gondolatsort választva, életüket is ráhelyezték egy pályára, mondhatnám, sínrendszerre, melyről már nem tudnak letérni. Ez a döntés, de még inkább az, amire rájöttek, meghatározza tevékenységüket, egyéniségüket, felfedezéseik további rendjét, sőt kényszerképzeteiket is. Ettől az életre szóló választástól, saját gondolati vagy művészi szülöttük vállalásától lettek valamilyen értelemben jelentősek, meghatározó jelenségek” (7.). A nagyság tehát nemcsak a klasszikus „mezón” útján, hanem a „kényszerpálya” szélsőséges ívén haladók pályabére is lehet, s Almási nem titkolja, hogy személyes vonalozással tekint az utóbbira.

Ezen a helyen nyilván lehetetlen lenne gondolatait követni O’Neill-től Csurka Istvánig, Beckett-től Kertész Ákosig vagy Adornótól Lukács Györgyig. S ha jellemzésére egyetlen tanulmányát – a *Herbert Marcuse: küzdelem Hegellel* címűt – ragadom ki, ismét a bőség zavarába kerülök, hiszen írása éppen azért ragyogó, mert oly színekben-árnyalatokban gazdag, sokoldalú. Teljesen alkalmatlan arra, hogy egy ügyesen kiválasz-

tott idézettel vagy gondolatmenettel jellemezhető legyen. Inkább a módszeréről szólnék hát.

E folyóirat olvasói előtt nyilván nem szorul különösebb magyarázatra, miben nem értünk egyet Marcuséval, miért bíráljuk munkásságát; tévedéseit lexikonaink is rögzítik. Almási viszont nem azt mondja fel újól, hogy miben nincsen igaza Marcusénak, hanem arra keres választ: miért mégis századunk egyik legnevesebb gondolkodója? Hol vannak azok a részigazságok, valóságos társadalmi problémák, amelyek Marcuse gondolatait „kényszerpályára” – s az ő esetében egyúttal „vakvágányra” – siklatták, s ezen is túl: hol vannak azok az igazságok művében, amelyek máig is érvényesek?

Nem rehabilitációról van itt szó, hanem a Marcuse-kép pontosításáról. Nem Marcusénak van szüksége arra, hogy részigazságait, munkásságának pozitív vonásait elismerjük, hanem nekünk magunknak van szükségünk erre; pontosan ugyanakkora szükségünk, mint tévedéseinek kritikájára. Almási módszer e tekintetben voltaképpen semmiféle újdonságot nem hoz: „csupán” eleget tesz azoknak a kritériumoknak, amelyeket a marxista pártosságfogalom állít a művészek és kritikusok, gondolkodók elé; a pártosság egyenlő a tényleges objektivitással, a tények minden oldalú vizsgálatával az élet minden területén. Közhely ez – de vannak olyan közhelyszerű igények, amelyeknek csak az igazán jelentős egyéniségek tudnak eleget tenni.

SZERDAHELYI ISTVÁN

NÉPMŰVELŐ TUDÓSOK*

A mind eredményesebben működő pozsonyi Madách Kiadó két tanulmánykötetben összegezte a csehszlovákiai magyar tudományosság két, érdeklődésében, kapcsolódásaiban, szándékaiban *eltérő* egyéniségének munkásságát. A tanulmánykötetek *közös* vonásai így egyben e tudományosság jellegzetességeit dokumentálják. S azt, hogy Csehszlovákiában a tudományos kutatás, a tudományos népszerűsítés és a kritikai tevékenység nem válik, nem válhat szét. A feltáró, az alapozó munka akkor lehet eredményes, ha az a közvetlen jelen termésének regisztrálásával kapcsolódik egybe. A csehszlovákiai magyar „filológusnak”,

*Csanda Sándor: *Szülőföld és irodalom*. Madách, 1977. – Tolvaj Bertalan: *Az irodalom vonzásában*. Madách, 1977.

„irodalomtörténésznek”, „művelődéstörténésznek” figyelembe kell vennie, hogy olvasóihoz csak akkor tudja eljuttatni az általa kikutatott, feltárt, feldolgozott „filológiai jellegű” anyagot, ha egyben a szó szoros értelmében vett népszerűsítői módszerrel kapcsolja egybe, tehát ha színesen, érdekesen ír; ha tartózkodik a szűkebben értelmezett „szakma” igényei szerinti fogalmazástól; ha ismeretet terjeszt. S miután a csehszlovákiai magyar olvasóközönségben jórészt még nem alakult ki az igény a filológiai jellegű monográfiák olvasására (ezt látszik bizonyítani az a tény, hogy Turczel Lajos és Csanda Sándor ilyesféle könyvei igen kis példányszámban jelentek meg), az irodalom- és a művelődéstörténészek „nevelő”, „pedagógiai” célzatú írásai fokozatosan alakíthatják a közvéleményben az „igényt”. E szempontból sikeresnek és gondolatébresztőnek tarthatjuk mind Csanda Sándor, mind Tolvaj Bertalan tanulmánykötetét: feladatukat teljesítik, valóban ismeretet terjesztenek, a helyi hagyományokra hívják föl a Csehszlovákiában dolgozó magyar művelődés munkásainak figyelmét. S még egy fontos tény: mindkét tanulmánykötet érzékletesen példázza: mit jelent a csehszlovákiai magyarság „hídszerepe”; hogyan kell értelmezni azt, hogy a szlovák és a magyar(országi) szellemiség között közvetít. Mennyire jellemző, hogy mindkét gyűjteményes kötet Emil Boleslav Lukáč fordításaival, életművével foglalkozik! Ami viszont Csanda és Tolvaj módszerét illeti: ott már lényegesebb különbségeket fedezhetünk föl. Csanda inkább irodalomtörténész, filológus, aki oknyomozó módszerrel közelít tárgyához, bőven merít a szakirodalomból, kutatási eredményeit szembesíti az addigi állításokkal. Tolvaj viszont a *gyakorlat* oldaláról közelít, a csehszlovákiai magyar „kultúrmunkás” olvasmányélményeit, szükségleteit tolmácsolja, s még filológusabb jellegű dolgozatában is a napi gyakorlatban munkálkodó népművelő meggyőződésre törekvő, ismertetésre, kommentálásra igyekvő akarata vezeti tollát. Mindkét módszer hasznos, célszerű. Más kérdés, hogy „recenzió” írására teljességgel alkalmatlan. S ezt erősíti az is, hogy mindkét tanulmánykötetben a leírás, az ismertetés, a bemutatás az uralkodó műfaj, kevesebb tér jut az elemzésnek. Illetve ahol elemezne a szerző, ott nem jut messzire. Tolvaj „bemutatja” pl. Vojtech Kondrát fordításait, dokumentálja: melyik sikerült, melyik nem, de megáll ott, ahol a sikerületlenség okaira kellene fényt derítenie. Azaz fordítói magatartást, fordítói eljárást kellene elemeznie, fordításesztétikával kellene foglalkoznia. Hiszen a szövegtől való eltérés esztétikai hozadék is lehet. (Vö. Rába György ide vonatkozó kutatásaival!) Csanda nagy anyagot gyűjt össze Balassi Bálint és a horvát petrarkista költészet egybevetéséhez, s megáll ott, ahol az igazi komparatistika kezdődik. Érdekes nyersanyaggal szolgál csupán.

Ugyanez a hiány érződik a recenziókban is. Mit kezdjünk Tolvaj Bertalan efféle minősítéseivel: A szerző „érzelmi és gondolati reflexiói általában visszafogottak, átszűrtek. A következtetések, ítéletek kimondásakor nem heveskedik. Hangulati motívumok ennél fogva a könyvben egyáltalában nem érvényesülnek”. Félreértés ne essék: Tolvaj ezt egy tudományos könyvről írja! Csanda Sándor is csupán „bemutatja” Duba Gyula elbeszéléseit. Megállapításait nem mindig indokolja. „Dubának ezt az írását inkább a riportok, s nem az elmélyültebb novellák közé tartozónak érezzük” – jelenti ki. Csanda így érzi, de nem bizonyos, hogy minden olvasó így „érzi”. Nem ártott volna a cselekmény kivonatolása helyett indokolni, érvelni. S azt sem értjük, mit jelent az, hogy „elmélyültebb” novella. S a jó riport miért kevesebb a novellánál?

Mindez nem a hibakeresés, a recenzens „opponensi” feladatának következetes teljesítése, hanem annak az állapotnak rögzítése: miszerint mind Tolvaj, mind Csanda „recenziói” nem recenziók, leírások csupán, ismertetések, amelyek végül is nem érik el célukat, nem tájékoztatnak kellőképpen, mivel túlságosan visszafogottak ahhoz, hogy kedvverítőül, olvasmányajánlásul szolgáljanak. Viszont ez a módszer a nem kortárs irodalom esetében vagy a vitathatatlan értékek prezentálásakor nagyon is célszerű, helyes és üdvözlésre méltó. Így Tolvaj Bertalan pontosan láttatja velünk: mit jelent az ő számára és nemzedéke számára Illyés Gyula életműve, Csanda jó anyagot szolgáltat a helytörténeti kutatás számára Gvadányiról, Jókairól, Csokonairól stb. szólva. Ugyancsak sikerültek nevezhetők Tolvaj szabálytalan interjúi Csontos Vilmos-sal, Egri Viktorral és Rácz Olivérral. Itt jogos a szubjektív nézőpont, jogos a „bemutatás”. Csanda érdekes cikkekben tárja föl a kelet-szláv nyelvjárás irodalmi emlékeinek magyar kapcsolatait, ismeretlen kassai nyomtatványok anyagát stb.

Így mindkét könyv megjelentetését hasznosnak, dokumentatív értékűnek tarthatjuk. Más kérdés, hogy még gondosabb szerkesztői munkával néhány elírást, következtetlenséget el lehetett volna kerülni. Tolvaj E. B. Lukáchról szóló írásaiban egyes szlovák idézeteket lefordítottak, másokat nem. Másutt a fordítás pontatlan (Pl.: „Poézia a život Lajosa Kassáka boli: dobrý, poctivý život, dobrá a poctivá poézia.” „Kassák Lajos élete és művei: szép és becsületes élet, jó becsületes költészet.” A szlovák múlt időt használ, s az ismétlések sem véletlenek. S miután verseskötetről van szó, a 'poézia' itt nem „művei”, hanem hangsúlyosan: „költészete”.) Csanda Sándor Szabó Károly bibliográfiáját következetesen RMKT-nak nevezi, holott az RMK. Furcsa megfogalmazás az alábbi: „A nyolcvanas évek első felében Batsányi Orczy Lőrinc báró és költő fiának . . . stb.” Vagy: „Batsányi kassai költészetében

benne van *minden* probléma, ami 1780–1795 között felmerült a magyar felvilágosodás költészetében”. Azért *minden* nincs benne. Annál is inkább, mivel Csanda a következőkben néhány kifejezetten politikai problémát említ, nem esztétikait. Alább Barcsay (Ábrahám)-ot a „nemesi reformmozgalom” egyik vezetőjének nevezi. Ez sem áll stb.

Összegezve a két kötet tanulságát: jóleső érzéssel vesszük tudomásul, hogy a csehszlovákiai magyar tudományosság is művekkel, tanulmánykötetekkel jelentkezik. Sajnálatos, hogy Tolvaj Bertalan nem érthette meg kötete megjelenését. A két kötet eredményeivel jó irányban nevelheti a remélhetőleg mind szélesebb olvasótábort, s fiatalokat is arra buzdíthat, hogy képezzék magukat. S ha van tehetségük – akár vitatkozva – kövessék az idősebb nemzedéket, őrizzék a szép szavakat, az irodalmat, a helyi hagyományokat, s adjanak számot – írásban – élményeikről, olvasmányaikról.

FRIED ISTVÁN

Csapláros István: A FELVILÁGOSODÁSTÓL A FELSZABADULÁSIG

A lengyel–magyar irodalmi és művelődési kapcsolatok kutatása erősen kiterjedélyesedett az utolsó félszázadban – elegendő tán csak Jan Reychman, Andrzej Sieroszewski, Jerzy Nowak, illetve Divéky Adorján meg Kovács Endre nevét említenünk Csapláros Istváné mellett. Csapláros az irodalom területén mégis „primus inter pares”, s ezt a címet éppúgy kivívta majd négy évtizedes kutatásaival, mint szervező s oktató, a kutatók ifjú nemzedékét fölnevelő munkájával. Épp iránta érzett őszinte tiszteletünk sürget annak kimondására, hogy jelen tanulmánykötetét nem a legszerencsésebben állította össze. Azt hisszük, gazdag életművéből könnyen választhatott volna ki nagyobb súlyú, általánosabb érdeklődést fölkeltő dolgozatokat, mint az itt található *A lengyel nő hazaszeretete*, *Magyar költők* [azaz Verseghy meg Himfy] *bemutakozása a lengyel irodalomban* címűeket. Többekévébő ugyanaz áll B. Jaroszewska, 1921-ben elhunyt varsói műfordító portréjára is.

A szelekció egy általánosságban nagyon is rokonszenves elven alapul: az került a gyűjteménybe, ami magyarul eddig nem volt olvasható, csak lengyelül vagy valamely nagy európai nyelven. E kritérium merev

végrehajtása azonban túlzás, hiszen miatta fontos művelődéstörténeti folyamatokat megvilágító dolgozatok szorultak ki, amelyek kis példányszámú, kevesektől ismert komparatista kötetekben láttak napvilágot (pl. *Tanulmányok a magyar–lengyel irodalmi kapcsolatok köréből* vagy a *Francia felvilágosodás és a magyar kultúra* c. munkákban kiadott értekezések). Azt is fájjalhatjuk, hogy a Sienkiewicz hazai visszhangjáról 1960-ban elkészült dolgozat nem került be a válogatásba.

Csapláros István 1964-ben beszámolót jelentetett meg a varsói hungarológusok tevékenységéről, s ebben saját távolabbi terveiről következőképp nyilatkozott: „Legközelebbi nagyobb munkaterve(m) „*A lengyel nemzeti felszabadító harcok visszhangja a magyar irodalomban a felvilágosodás és a romantika korában* c. monográfia, távolabbi cél: irodalmunk lengyelországi fogadtatásának megírása.” (ItK 1964. 568.) Ez utóbbi kérdéskörbe illenek a *Szózat* korai lengyel fordításait földerítő tanulmány, *Az ember tragédiája* krakkói 1903-as bemutatójának ismertetése, nagy körkép a 19. század derekának Petőfi iránti lengyel érdeklődéséről, s a már említett híradás és tolmácsolás Verseghytől, Kisfaludytól a galíciai lengyel sajtóban reformkorunk küszöbén.

Mindez eddig jobbra ismeretlen anyag, amelynek feltárása Csapláros István filológusi szenvedélyének köszönhető. Kitartását, rendkívüli ügyszeretetét mutatja, hogy nem elégszik meg a fővárosban föllelhető forrásokkal, levelezése behálózza az országot, mert felismerte pl. azt, hogy Galícia „éppen a Habsburg-birodalomhoz való közös tartozás révén [...] jelentősen kivette részét irodalmunk befogadásának munkájában.” (102).

Irodalmunk aránylag korai befogadása, amikor a lengyelek közt alig akadt magyarul jól tudó, módszertanilag is érdekes következtetésekre vezet. Ez időben nélkülözhetetlenek bizonyult a német (esetleg francia) közvetítő nyelv, nemcsak a németek, osztrákok megszállta területen, hanem az Oroszországhoz csatolt részekben is. Csapláros tisztázza a sokáig oly fölényesen elítélt Kertbeny Károly elévülhetetlen érdemeit a Visztula-menti Petőfi-kép kialakulásában, rámutat Charles Louis Chassin francia nyelvű Petőfi-monográfiájának széles ekhójára az 1860-as évek elején. De nemcsak a Petőfit s Jókait megszállottként terjesztő és ismertető Kertbenyről kapunk új vonásokat. Ki hitte volna, hogy már az első századnegyed magyar irodalmi nagykövetének munkássága is kisugárzott Északra? Pedig így van, Mailáth János Bécsben közzétett Himfy- és Verseghy-fordításaira Lembergben is fölfigyeltek, Toldy *Handbuchja* (1828) Vilnóban már 1830-ban ismeretőre talált.

Megmutatja mindez, mennyire csínján kell bánnunk a nagy irodalmak közvetítő szerepének értékelésével. Azzal persze tisztában lehetünk, hogy a közvetítés megteremtheti a félreértések és túlzott szabadságok légióját, ám a kezdet kezdetén ez még másodrangú szempont. (Maga Csapláros is lemondóan jegyzi meg egy 1861-es Petőfi-tolmácsolásról, 129. l.: „Külön tanulmányt érdemelne az ilyen több nyelvű közvetítés útján létrejött leiterjakabok kipécézése.”)

1794, 1830, 1848, 1863, 1905–1907, a lengyel nemzeti fölkelések meg társadalmi forrongások nevezetes éveit erősen megmozgatták a magyar közvéleményt is. Noha Csapláros István élen jár e kölcsönhatás kimutatásában, közben történettudóshoz, sajtótörténészhez illő feladatokat lát el (pl. 1863 magyar visszhangját földerítve), e válogatás aránylag kevés nyomát mutatja mindennek. A leginkább idevágó két tanulmány: *A lengyel kérdés Kazinczy Ferenc és barátai levelezésében, Ady Endre és az 1905–1907 évi lengyelországi forradalmi mozgalmak*. Kiemelkedő irodalmi művek keletkezésével nem ismerkedhetünk meg egyikben sem, de az illúziótlan szemlélet révén meglepő összefüggések válnak láthatóvá. Ady cikke kapcsán a magyar–lengyel barátság fonákját pillantjuk meg: a lengyel slachta meg a magyar birtokos osztály egyaránt gyűlöli a radikális népi mozgalmakat – közös (pusztán képzelt) poharzásuk is ennek jegyében folyik. Kazinczyt szenvedélyesen foglalkoztatja Lengyelország feltámadása Napóleon segítségével 1807 táján, de aggódik egy olyan fordulattól, amely a francia polgári alkotmányt nálunk s a Varsói Hercegségben egyként úrrá tenné. Akkor már inkább Béccsel tart Napóleon és Poniatowski szabadságharcos csapatai ellen.

Mindez azt is mutatja, hogy a magyar–lengyel kapcsolatot akkor még döntően a politikai vágyak, félelmek, a „finis Poloniaetól” való hazai rettegés határozza meg, költőknek, a kultúra mestereinek párbeszédéről még nincs, nem is lehet szó. Mennyire megváltozott a helyzet három-négy évtizeddel később! Mickiewicz és Chopin már aránylag ismert név nálunk a reformkor végén. Nemcsak közeleti forrás táplálja a polonofil mozgalmat, elbájol és föllekesíti a mindenhol felharsanó polonéz vagy mazurka, Liszt hangversenyei nyomán szárnyra kelnek a Chopin-etűdök Pest-Budán. (Vö. a kötet záró darabjával: *Zenei ihletések a két nép költészetében.*)

Módszertanilag tanulságosabbak lehetnének a gyűjtemény írásai, ha kitekintést adnának a magyar–lengyel viszonylat mellett tágabb kelet-európai kapcsolatokra. Időszerű feladata ez ma a hazai komparatistikának, amelyet lehetővé is tesznek az eddigi eredmények: Jó példa erre a krakkói Madách-bemutató tárgyalása: Itt a vizsgálat során sok szó esik

az 1892-i első prágai előadásról, amelyet Rákos Péter kutatásai nyomán (It 1956.) ismerünk. A bécsi cenzúra utasításai alapvetőknek bizonyultak Prága s Krakkó rendőrsége számára, mégis volt egy döntő különbség: a fejlett iparú Prágában sok mindent törölni kellett a londoni színből, ami a falusias-paraszti Galiciában nem jelentett veszélyt, bent maradhatott. (143. skk)

Csapláros István kötete sokak érdeklődését keltheti föl évszázados szellemi érintkezésünk iránt. Sejtetheti az olvasóval a szerző munkásságának méreteit és erővonalait, ám korábban hangoztatott szűkösségében nem a leghűbb tükre Csapláros István tudományos eredményeinek. Várjuk megígért könyvét a lengyel felszabadító harcok magyar irodalmi visszhangjáról! (Magvető, 1977.)

NAGY MIKLÓS

Sziklay László: VISSZHANGOK

1974-ben jelent meg Sziklay László *Szomszédainkról* c. tanulmánykötete. A tanulmányok nagyobb részében a szerző Kelet-Közép-Európa irodalmi és kulturális fejlődésének problémáját elemezte. Részben ez a tartalmi kör, részben pedig az összehasonlító feldolgozási módszer s az írások tanulmány jellege fogta egységbe a nem azonos időben és különböző szakmai folyóiratokban megjelent feldolgozásokat. A *Visszhangok* c. most megjelent kötet húsz év terméséből ad válogatást. (A kötet legrégebbi tanulmánya 1954-ben, a legújabb pedig 1974-ben jelent meg.) E kiadvány az előző kötetnél tartalmilag, de elsősorban műfajilag heterogénebb, hiszen a szerző nagyobb tanulmányain kívül esszéket, könyvértékeléseket és megemlékezéseket is tartalmaz. Mégis a szlovákiai magyar nemzetiségi kiadónál megjelent kötetnek erős összekötő fonala van: az írások a szerzőnek a szlovák, a cseh és a szlovákiai magyar irodalomra vonatkozó kutatási eredményeiből nyújtanak gazdag képet, és olyan írásokból is adnak ízelítőt, melyek valamilyen módon ezen irodalmakkal kapcsolatos jelenségekre reagálnak.

A kötet első fejezete tanulmányokat tartalmaz, ahol helyet kapott a fiatal Pavel Országh-Hviezdoslav magyar verseit, illetve a magyar irodalomhoz fűződő, soha meg nem szakadt kapcsolatát bemutató tanulmány is. Sziklay László mind ezzel az írásával, mind az ennél későbbben megjelent Hviezdoslav-monográfiával¹ alapvetően járult hozzá a helyes és egy teljesebb Hviezdoslav-kép kialakításához: művészi,

¹ Sziklay L.: *Az ifjú Hviezdoslav*. Bp. 1965.

eszmei, emberi fejlődés gyökereit tárta fel, s tisztázta a költőnek addig sokat vitatott kapcsolatát a magyar irodalommal és kultúrával.

Két-két tanulmány foglalkozik a szlovák és a cseh irodalomtudomány hungarisztikai vonatkozásaival és a magyar szlavisztika eredményeivel. Az első kettő a szlovákista Milan Pišút és a bohémista Karel Krejčí szlovák–magyar, illetve cseh–magyar összehasonlító kutatásait elemzi, s a két tudós munkájának azt a területét tekinti át, amellyel mindkettően elsők között léptek ki az összehasonlító szláv irodalomtudomány és az össz-szláv koncepció köréből. S mindkettően egyúttal – vonatkozik ez elsősorban Karel Krejčí munkásságára – jelentős kiindulópontot és ösztönzést adtak a magyarországi szláv–magyar komparatív kutatások indításához és felerősödéséhez. A magyar szlavisztika történetéről szóló, adatokban igen gazdag két tanulmányból csak egy-két érdekességre szeretnénk felhívni a figyelmet.

A magyar szlavisztika gyermekkorából c. tanulmány alapos elemzését adja a múlt század harmincas éveiben és a negyvenes évek elején működött eperjesi kör történetének. Sokoldalúan mutatja be az eperjesi evangélikus líceum szlovák és magyar diákjainak az egyre erősödő és kiéleződő nemzetiségi ellentétek közepette megnyilvánuló megbékélési törekvéseit s e törekvések irodalmi vetületét. A cikk előterében Haan Lajos és Sárosi Gyula szlovák kultúrához való közvetlen, gyakorlatban érvényesülő kapcsolatait, valamint Kazinczy Gábor szlavisztikai elméleti próbálkozásai állnak. Haan Lajos tevékenységének feltárásával Sziklay László figyelemre méltó, máig feldolgozatlan jelenségre hívja fel a figyelmet. A nemzetiségi ellentétek idejében a magyarországi szlovák nyelvszigetről (Békés megyéből) származó Haan két kultúrának, a szlováknak és a magyarnak természetes hatása alatt áll, és mind a kettőnek természetes hordozója, ápolója és művelője lett. E kötet más írásai is kitérnek a magyarországi szlovák nyelvszigetek egyes művelődési és nyelvi jelenségeire, melyek sok esetben, mivel régi, 17–19. századi formájukban konzerválódtak, kulcsot adhatnak a 18–19. századi szlovák irodalmi és nyelvi jelenségek megértéséhez. (Vö. pl. V. Kochol: *Poézia štúrovcov*, c. könyvről szóló ismertetés, 178.)

A magyar szlavisztika történetét bemutató tanulmányok így egymás mellett érdekes tudománytörténeti folyamatot tárnak fel.

A másik tanulmány a magyar szlavisztikai kutatás és a felsőoktatás kapcsolatát vizsgálja. Sziklay László az eperjesi körrel szóló tanulmányának záró fejezetében mondja: „Sem Sárosi, sem Haan gyakorlati kezdeményezésének, sem Kazinczy Gábor elvi-elméleti munkásságának nem lett folytatása.” (88.), hiszen a módszeres tudományos szláv kutatás csak a 19. század harmadik harmadában s elsősorban a **nyelvtudomány** terén indult meg. Ezzel párhuzamosan kezdett kibonta-

kozni a magyar szlavisztikai felsőoktatás is. Az első folyamatból következett, hogy az oktatás is elsősorban vagy kizárólag a szláv nyelvészetre épült. A szláv irodalmak oktatása másodrendű és esetleges volt. Feltűnik az is, hogy az egységes szláv irodalom elve a magyar oktatásban sokkal tovább tartotta magát, mint a szláv országok irodalomtudományában és felsőoktatási intézményeiben, ahol már korábban is differenciáltabban oktatták az egyes szláv irodalmak történetét. Sziklay mindkét tanulmányát azzal zárja, hogy a magyar marxista irodalomtudománynak a szláv irodalmak megismerésében és kutatásában óriási hiányokat, mulasztásokat kellett – s tegyük hozzá, eredményeink ellenére még ma is – pótolnia. Sziklay László tanulmánykötete éppen ennek az úttörő munkának egy jelentős részét, állomásait mutatja be, melynek sokszor nehéz, „irodalmi szférákat” messze túllépő szerepe is volt. Sziklay az említett hiányokat több területen is igyekezett pótolni.

A szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok feltárásával hozzájárult az egyes szlovák irodalmi jelenségek történetének gazdagításához vagy e jelenségek újraértékeléséhez. A már említett, számos új adatot hozó, jelentős Hviezdoslav-kutatáson kívül többek között pl. újszerűen, a szlovák irodalmároktól eltérően értékelte a szlovák romantika nagy művének, Ján Botto *Smrt' Jánošíkova* c. lírai-epikus költeményének utolsó allegorikus énekét, s ezáltal az egész művet új eszmei-művészi megvilágításba helyezte. (Vö. Kochol: *Poézia štúrovcov*, c. rec. 177.) Sziklay e nézetének hatása az újabb szlovák irodalomban is tükröződik.² Új vonásokkal egészítette ki az analóg magyar irodalmi fejlődés összehasonlításával a 18. század végén J. Fándli és J. I. Bajza között lezajlott prozódiai vitát és Bajza népies verselési törekvéseit. (209.) Felvetette a mindmáig feldolgozatlan kérdést, a szlovák értelmiség fejlődésében szerepet játszó két német egyetem – Jéna és Halle – eltérő hatásának fontosságát és feltételezett okait. (308.) Már egyik korai könyvismertetésében hívta fel a figyelmet Ján Kollár 30 éves pesti működése alatt kialakított magyar társadalmi és kulturális kapcsolataira, melyek mindaddig a szlovák irodalomtudomány érdeklődési körén kívül maradtak. (192.)³

² Vö. pl. Stanislav Šmatlák: *Stopäfdesiat rokov slovenskej lyriky*. Bratislava, 1971. 329 l.; 81–95.

³ Ján Kollár pesti kapcsolatait a szerző később önálló tanulmányban dolgozta fel. Sziklay L.: *Ján Kollár magyar kapcsolatai Pesten*. Első megjelenése in: *Tanulmányok a magyar–cseh–szlovák irodalmi kapcsolatok köréből*. 1965.

A magyar–szlovák irodalmi kapcsolatok kutatásának elvi kérdései c. tanulmány első része a magyar és a szlovák kapcsolattörténeti kutatás történetét tekinti át, jellegét, hibáit, korábbi torz, nacionalista szemlélettől terhes nézeteit, sokszor még ma is ható előítéleteit bírálja. Rámutatott a két irodalomtörténet-írás 1945 előtti, de egy ideig azután is ható, túlságosan befelé forduló szemléletére, amelyben visszahúzó szerepe volt a mindkét diszciplínában sokáig uralkodó romantikus szemléletnek, a nemzeti karakter kizárólagos bizonygatásának, sokszor erőltetett keresésének, ugyanakkor a kapcsolattörténetben elsősorban a hatáskutatás érvényesült.

A tanulmány második része a magyar–szlovák komparatisztikai kutatások korszerű feladataival foglalkozik. Hangsúlyozza, hogy a kutatások előterébe a tipológiai vizsgálatokat kell helyezni (pl. közös irodalmi témák, műfajok vizsgálata stb.) S mindezt a szerző nemcsak a klasszikus irodalmi értékekre, hanem a mai irodalmi fejlődésre is vonatkoztatja. Feltétlenül ide vonatkozik Sziklay László igen fontos megállapítása és következtetése: az irodalmi törvényszerűségeket elsődlegesen vizsgáló tudomány nem akar menekülni a kelet-európai irodalmakban oly lényeges nemzeti-nemzetiségi kérdéstől: „Szilárd meggyőződésünk – mondja a szerző –, hogy a tervszerűen és szakszerűen véghezvitt, alapos irodalomtipológiai kutatások elvégzése után a nemzetiségi kérdés problémája is más megvilágításba kerül.” (127.)

A szerző úttörő jellegű, jelentős munkáját tárják fel a tanulmánykötetben megjelent könyvértékelések, recenziók. Ezek elsősorban a szlovák irodalomtudomány legújabb eredményeire kívánták a magyar szakmai körök figyelmét ráirányítani. Azonban ennél szélesebb feladatot is betöltöttek. E könyvismertetések a szerző tanulmányaihoz hasonlóan „beleszólnak”, új szempontokat, ötleteket adnak és közvetítenek mind a magyar, mind a szlovák irodalom felé. (pl. Hviezdoslav és Komjáthy Jenő „magányosságának” közös vonásai, a 18. század végi prozódiai viták stb.) Új irodalomtudományi módszerrel ismertette meg a magyar szakembereket Viktor Kochol 1955-ben megjelent *Poézia štúrovcov* c. könyvének ismertetésével. Kochol könyve akkor a kelet-európai irodalomtudományokban szokatlan módon, az esztétikai-formai elemzés által tárta fel a szlovák romantikus költészet művészi törekvéseit. E recenzióra azért hívjuk fel külön is a figyelmet, mert tudománytörténeti érdekessége is van. Sziklay László kiemelte ugyan Kochol módszerének merőben új voltát, mely a prágai strukturalista iskola – bár e könyvben még sokszor óvatos – módszereinek újraalkalmazása volt, de Sziklay ekkor még a strukturalizmus fogalmáról nem beszél, erre csak egy későbbi Kochol-könyvismertetésben szól, s

mutatja azt a fejlődési fázist, hogy a magyar irodalomtudomány a strukturalizmus fogalmát csak fokozatosan, az 50-es évek végén és a 60-as évek elején ismerte meg.

Mind Sziklay 1956-ban írt Kochol-recenziója, mind pedig az ismertetett, eredetileg 1971-ben megjelent, a magyar–szlovák összehasonlító irodalomkutatás feladatait vizsgáló tanulmány az irodalom belső fejlődéstörvényeinek vizsgálatát hangsúlyozza, de egyúttal azt is kiemeli, hogy a kelet-európai irodalmak tanulmányozása csak a társadalmi, nemzetiségpolitikai, eszmetörténeti jelenségek ismeretében és figyelembevételével vezethet helyes eredményhez és következtetéshez. E követelmény jogosságát és fontosságát legjobban a szerző az eperjesi körről szóló, komplex vizsgálatok eredményeként született tanulmánya vagy a két ismert szlavista, J. Matl (*Europa und die Slaven*, 1964) és W. E. Harkins (*Karel Čapek*, 1962) könyveihez kapcsolódó aapos elemzése vagy a szerző egyik legszenvedélyesebb írása, L. Gogolák könyvének kritikája bizonyítja.

A megemlékezéseket tartalmazó részben a magyar és a szlovák irodalmi és kulturális élet olyan személyiségeinek állít emléket, akik a magyar és a szomszédos népek sorsközösségét hangsúlyozták. (Kodály, Gáldi László.)

Az ismertetett, valamint a recenzió elején említett kiadvány még egy vonatkozásban szorosán összefügg. Sziklay László a kétoldalú, magyar–szlovák kapcsolatok sokszor apró, adatfeltáró, filológiai kutató munkát igénylő feldolgozásán és e kétoldalú kapcsolatok elméleti kimunkálásán keresztül jutott el a kelet-európai irodalmi összefüggések vizsgálatához. De már e kötetben közölt tanulmányok is jelentősen hozzájárultak a kelet-, illetve kelet-közép-európai irodalom fogalmának kialakításához, „befogadásához”, az össz-szláv koncepció, a szláv összehasonlító irodalomtudomány erős gátjainak áttöréséhez. Sziklay tanulmányai újabb és újabb feladatot jelölnek meg nemcsak a magyar, hanem az egész kelet-európai komparatistikai kutatás számára is, annak fontos, mellőzhetetlen forrásai. (Madách, 1977.)

GYIVICSÁN ANNA

TÁRSASÁGI HÍREK

SOLT ANDOR
1904–1978

Színház- és drámatörténetünk egyik legtehetségesebb, legfáradhatatlanabb kutatóját veszítette el Solt Andorban. Három esztendeje betegeskedett már – előbb szobájához, majd a kórházi ágyhoz kötve –, de tanulmányai, szövegkiadásai, bírálati mindvégig bekapcsolták személyiségét a tudományos életbe. Túl a hetvenen igazabb szellemi társa volt a múlt század kutatóinak, mint sokan vállukon fele ennyi évvel.

Tudományosan szerencsés csillag alatt indult pályája: Császár Elemtől filológiai alaposítást, sokoldalúságot tanult, a bécsi Collegium Hungaricumban töltött évek megismertették a színházstudomány európai hírű műhelyével, Joseph Gregor iskolájával. 1945 előtt megjelent művei közt éppúgy találhatunk átfogó portrét (*Kisfaludy Károly*, 1930.) mint műfaj történeti dolgozatot (*Történeti drámairodalmunk a szabadságharc előtt*, 1934.), sikeres kísérletet tett a komparatiztika területén is *Drámairodalmunk német kapcsolatai 1792-től 1837-ig* című 1933-ban publikált áttekintésével. Érdemei méltó elismerését már a felszabadult országban kapja meg: 1946-ban fogadja magántanárrá a Pázmány Péter Tudományegyetem „A magyar drámai műfajok elmélete és fejlődéstörténete” tárgyköréből.

Robotos középiskolai tanárként küzdötte ki habilitációját. A hajlamaitól, érdeklődésétől elütő terhes munka 1946 után is ránehezedett, előbb a Közoktatásügyi Minisztériumban majd az ötvenes évek derekán az ELTE Újságírói Tanszékén, ahol a publicisztikai műfajokról tartott előadásokat. Számos munkahelye közül legjobban a rövid életű budapesti Pedagógiai Főiskolát szerette, jól érezte magát Cinkotán is, ahol 1958–1968-ban tanított a Szerb Antal Gimnáziumban. 1962-ben megszerezte a kandidátusi címet, együtt volt most már minden kellék ahhoz, hogy valamely tudományos intézménynél dolgozzon, ám a szerencse nem mosolygott rá: kutatónappal kellett beérnie. Külsőleg semmi sem mutatta, hogy bántja a mellőzés, sőt oly lendülettel, annyi ötlettel oktatott, hogy rajongtak érte tanítványai, akár magyar-, akár

németórára került sor. Mégis, ha arra gondolunk, *Dramaturgiai irodalmunk kezdetei (1772–1826)* című kiváló disszertációjának nem született folytatása, nem írt akadémiai doktori értekezést, alighanem az elkedvetlenedésben kell keresnünk megtorpanása okát.

Solt Andor újabb, nagyszabású monográfiájának elmaradását sajnálhatja tudományos közvéleményünk, de maradandó nyereségei a kutatásnak kisebb munkái is. Vörösmartytól két kötet kritikai kiadását végezte el (*Dramaturgiai lapok, Beszélyek és regék*), Jókaitól egyét (*Drámák 1843–1860*). Felkészült Jókai további színműveinek edíciójára, ezt az is mutatja, hogy betegsége kezdetén tanulmányt jelentetett meg a *Miltonról (Jókai Milton c. drámája. Itk 1975.)*. Mindháromról megismételhetjük M. Császár Editnek a legkorábbiáról leírt elismerő szavait: „[A *Dramaturgiai Lapok* sajtó alá rendezése] példaszerűen alapos textológiai és elemző munka, önmagában is igazolása minden kritikai kiadás létjogosultságának (ItK 1971.)”. Lektorai lelkismeretességének bemutatására elégedjünk meg egyetlen pillanatfelvétellel: kórházban fekvő beteg már, mégsem kér hosszabb halasztást, vasakarat tal befjezi egy Székesfehérvárról megjelenő Vörösmarty-tanulmánygyűjtemény lektorálását!

Emberi egyéniségéről bizonyára sokan őriznek velem együtt ilyesféle emlékképet: Solt Andor maga volt a higgadság, a tárgyilagos jóindulat. Vagy mégis, tudott olykor fellobbanni, makacsul vitázni, bírálni keményen és elszántan? Tudott, még hozzá elvei védelmében, a jogosan féltett tudományos színvonal őreként. Ha a polemikus énjét keressük, elegendő föllapozni egy 1943-i kritikáját a népi írók irodalomtörténetírásáról, főként Féja Gézáról. Az objektív alaphang itt se hiányzik: Solt egyetért ama követelésekkel, amelyek demokratikus kiadáspolitikát, kelet-európai összehasonlító kutatást sürgetnek, nincs kifogása a szociológiai megközelítés ellen. Nem általánosít, távol áll tőle a mozgalom egésze elleni hangulatkeltés, noha ez akkoriban elterjedt volt. Elítéli azonban Féja dilettánságát, torzító, vaskos elfogultságát, amelynek áldozatul esik a lecsepült Gyulai Pál, hogy felhőkig érjen Zilahy Károly és Tolnai Lajos frissen készült emlékműve.

Sokat, igen sokat veszítettünk Solt Andorban. Tanárt, tudóst, akinek nem önnön rangja, hírneve, hanem mindenkor tanítványainak, szaktudományának előrehaladása lebegett a szeme előtt.

NAGY MIKLÓS

DEMETER TIBOR 1912–1978

A „Demeter-bibliográfia” fogalom. Szerkesztője méltán írta be nevét ezzel a munkájával a magyar irodalom történetébe. Demeter Tibor nem volt hivatásos bibliográfus, de a polihisztor szakértelmével és megszállottságával fáradhatatlanul kutatta irodalmunk hírét, hatását szerte a világban. Hatalmas nyelvtudása lehetővé tette, hogy jeles íróink és költőink külföldi fordításainak mindenütt nyomára bukkanjon: Petőfi, Jókai, Mikszáth, Ady, Babits, Móricz és mások idegen nyelvű tolmácsolásait senki sem ismerte nálánál jobban. Amit ma munkaközösségek specialistái végeznek, azt Demeter Tibor egymaga vállalta magára, s nem is sikertelenül.

Mindenre felfigyelt, amit hasznosíthatónak látott, és gyűjtésének mélységére mi sem jellemzőbb, mint hogy az önálló köteteken kívül részletes bibliográfiai apparátussal írta le egyes írók életművének minden novelláját, versét stb. az európai, amerikai vagy távol-keleti földrészek szinte bármely nyelvén. Demeter Tibor egy élet munkájának eredményeit összegezte, amikor bibliográfiává szerkesztette imponálóan gazdag anyaggyűjtését, mégsem akarta hermetikusan elszigeteltségben tartva egyedül a maga gyönyörűségére készíteni. Gondoskodott arról, hogy a „Magyar írók idegen nyelven” c. hatalmas opuszhoz kézirat gyanánt hozzáférhessenek a kutatók. Így válhattak értékes adatai számos kritikai kiadás jegyzetapparátusának szerves részévé, s általa lehettek még teljesebbé, világirodalmi horizontúvá a korábbi ismeretek. Szakmai körökben mindenki tudja, hogy a „Demeter-bibliográfia” egyedülálló vállalkozása volt a magyar bibliográfiai irodalomnak, s bizonyos, hogy még sokáig az is marad.

V. KOVÁCS SÁNDOR

DOKUMENTUM

OROSZ LÁSZLÓ: A spanyol Tota és a <i>Bánk bán</i> Melindája	583
DEMÉNY JÁNOS: Szabó Dezső levelei Vejja mérnökhöz	586
GERGELY PÁL: Az első budapesti Híd folyóirat emléktárából	608

A HOMÁLYBÓL

BIRÓ IMRE: Ignotus utolsó napjai Amerikában	625
GÁL ISTVÁN: Mészáros Zoltán (Egy elfelejtett szocialista költő)	627
HEGEDÜS GÉZA: Zamatok emlékeinek krónikása (Arcképvázlat Koroda Miklósról)	637

SZEMLE

SZIGETHY GÁBOR: Julow Viktor: <i>Árkádia körül</i>	649
VÖRÖS IMRE: Kovács Sándor Iván: <i>Jelenlévő múlt</i>	655
GYENIS VILMOS: <i>Régi magyar olvasókönyv</i>	660
BITSKEY ISTVÁN: <i>Szentsei György daloskönyve</i>	663
MARTINKÓ ANDRÁS: <i>Petőfi-Szótár</i>	667
TÓTH ANDRÁS: <i>Justh Zsigmond naplója és levelei</i>	673
PÉTER LÁSZLÓ: Indig Ottó: <i>Juhász Gyula Nagyváradon</i>	678
CSÁKI JUDIT: Pomogáts Béla: <i>Radnóti Miklós</i>	683
EGRY PÉTER: Déry Tibor: <i>Botladozás</i>	687
VESELÁK FERENC: <i>Verseskönyvről verseskönyvre</i> (Lengyel Balázs könyvéről)	692
VÁSÁRHELYI MIKLÓS: <i>Program és hivatás</i>	695
WÉBER ANTAL: Jurij Davidov: <i>A művészet és az elit</i>	698
SOMLAI PÉTER: Hankiss Elemér: <i>Érték és társadalom</i>	703
SZERDAHELYI ISTVÁN: Az elemzés szintjei (Három irodalom-elméleti könyvről)	707
FRIED ISTVÁN: Népművelő tudósok (Csanda Sándor: <i>Szülőföld és irodalom</i> – Tolvaj Bertalan: <i>Az irodalom vonzásában</i>)	712
NAGY MIKLÓS: Csapláros István: <i>A felvilágosodástól a felszabadulásig</i>	715
GYIVICSÁN ANNA: Sziklay László: <i>Visszhangok</i>	718

TÁRSASÁGI HÍREK

<u>Solt Andor 1904 – 1978</u> (Nagy Miklós)	723
<u>Demeter Tibor 1912 – 1978</u> (V. Kovács Sándor)	725

Ára: 18,— Ft

Előfizetés egy évre: 72,— Ft

INDEX: 25 410
ISSN 0324 — 4970

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116—269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 72,— Ft

1 szám ára: 18,— Ft

Index szám: 25410

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H—1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó, Budapest